

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
BULLETIN
of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY Series

№ 3(136)/2021

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Жанат	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақышов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жаң Динжиң	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 17 дана.
Басуға 28.09.2021 ж. қол қойылды. Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief Dikhan Kamzabekuly

Doctor of philology, academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief Zharkynbekova Sholpan

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial board

Aimukhambet Zhanat	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008 Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year. Circulation: 17 copies.

Signed in print: 28.09.2021

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, академик НАН РК, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Жанат	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Тажобаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Турысбек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шарип Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева».
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 17 экземпляров.
Подписано в печать 28.09.2021 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІ

<i>Әбиденқызы А. Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің лингвомәдени сипаты</i>	8
<i>Шалбаева А.Н., Жапарова А.Ж. Ертегі мәтіндері аудармасының лингво-стистикалық ерекшеліктері</i>	17
<i>Базарбаева З.М., Чукаева Т.К. Латын Әліпбиіне Негізделген Жаңа Қазақ Жазуы Туралы</i>	24
<i>Жақытов Ж.А. Сөйлем мүшелері теориясына</i>	31
<i>Мейрамбекова Л.К., Жиёмбай Б.С. Армян-қыпшақ жазба мұраларының тақырыптық-жанрлық сипатта зерттелуі</i>	39
<i>Құлманов С.Қ. Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау)</i>	50
<i>Құсайынова Ж.А. Модальділік санатының көркем мәтін құрылымындағы белгілері</i>	63
<i>Алефиренко Н.Ф., Шахпуртова З.Х. Мәтінді этномәдени түсіндіру аясындағы көркем дискурс</i>	71

ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Аймұхамбет Ж.Ә. Абай өлеңдері метопоэтика парадигмасында</i>	84
<i>Жұмагүл С.Б. Ахмет Байтұрсынұлы нақыл сөздерінің ағартушылық сипаты</i>	94
<i>Қамарова Н.С. Фариза Оңғарсынованың суреткерлік даралығы</i>	103
<i>Адеишвили А.Д., Клеменова Е.Н. 19 ғ. орыс әдебиетіндегі әйгілі кітабының метафоралық моделі</i>	114

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Пиенина Т.Е. Аралас оқыту форматындағы шетелдік студенттердің оқырмандық құзіреттілігі</i>	129
<i>Жамбылқызы М., Молотовская О.В. Ағылшын тілін оқыту барысында аутентикалық материалдарды пайдалану</i>	138
<i>Жусупова Р.Ф., Калижанова А.Н. Timeline теориялық материалды цифрлық ұсыну құралы ретінде</i>	148

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Abidenkyzy A. Linguistic and cultural features of forbidden words in Chinese and Kazakh languages</i>	8
<i>Shalbayeva A.N., Zhaparova A.Zh. Linguo-stylitical features in fairytale texts translation</i>	17
<i>Bazarbayeva Z.M., Chukayeva T.K. The new Kazakh latinized script</i>	24
<i>Zhakupov J.A. On the theory of parts of the sentence</i>	31
<i>Meirambekova L.K., Zhiembai B.S. Theme genre study of the Armenian-Kipchak written heritage</i>	39
<i>Kulmanov S.K. The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators)</i>	50
<i>Kussaiynova Zh.A. Signs of the modality category in the structure of a literary text</i>	63
<i>Alefirenko N.F., Shakhputova Z.Kh. Literary discourse in the light of ethnocultural interpretation of the text</i>	71

LITERARY STUDIES

<i>Aimukhambet Zh.A. Abai's poems in the paradigm of metapoetics</i>	84
<i>Jumagul S.B. Educational ideas in the comments of Akhmet Baitursynov</i>	94
<i>Kamarova N.S. Artistic individuality of Fariza Ongarsynova</i>	103
<i>Adeishvili A.D., Klemenova E.N. The metaphorical model of the book of job in russian literature of the 19th century</i>	114

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Pshenina T.E. Foreign students' reading competencies in blended learning</i>	129
<i>Zhambylkyzy M., Molotovskaya O. V. Authentic materials in teaching English</i>	138
<i>Zhussupova R.F., Kalizhanova A.N. Timeline as a Means of Digital Representation of Theoretical Material</i>	148

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Абиденкызы А. Лингвокультурные особенности запретных слов в китайском и казахском языках</i>	8
<i>Шалбаева А.Н., Жапарова А.Ж. Лингво-стилистические особенности перевода текстов сказок</i>	17
<i>Базарбаева З.М., Чукаева Т.К. О новом казахском латинизированном письме</i>	24
<i>Жакытов Ж.А. К теории членов предложения</i>	31
<i>Мейрамбекова Л.К., Жиембаев Б.С. Тематико-жанровое исследование армяно-кипчакского письменного наследия</i>	39
<i>Кулманов С. К. Потенциал терминологического фонда казахского языка (анализ количественных и качественных показателей)</i>	50
<i>Кусаинова Ж.А. Признаки категории модальности в структуре художественного текста</i>	63
<i>Алефиренко Н.Ф., Шахпурова З.Х. Художественный дискурс в свете этнокультурной интерпретации текста</i>	71

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Аймухамбет Ж.А. Стихи Абая в парадигме метопоэтики</i>	84
<i>Жумагул С.Б. Просветительские идеи в изречениях Ахмета Байтурсынулы</i>	94
<i>Камарова Н. С. Художественная индивидуальность Фаризы Онгарсыновой</i>	103
<i>Адеишвили А.Д., Клеменова Е.Н. Метафорическая модель книги иова в русской литературе 19 в.</i>	114

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Пишенина Т.Е. Читательские компетенции студентов-иностранцев в формате смешанного обучения</i>	129
<i>Жамбылқызы М., Молотовская О.В. Аутентичные материалы в преподавании английского языка</i>	138
<i>Жусупова Р.Ф., Калижанова А.Н. Временная линия как форма цифровой репрезентации теоретического материала</i>	148

МРНТИ 16.21.61

А. Әбиденқызы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: ainurbai-67@mail.ru

Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің лингвомәдени сипаты

***Аңдатпа.** Дүниежүзіндегі қай халықтың тілі мен дәстүрлі мәдениетін алсақ та, дерлік бәрінің тілі мен салт-дәстүрінде, адамдардың күнделікті қарым-қатынасын, коммуникациясын, пікір-алмасуын ерекшелендіріп, реттеп отыратын тыйым сөздер яғни табу сөздерді кездестіреміз. Бұл мақалада қазақ және қытай халықтарының тіл, мәдениет, тарих, діни сенім-нанымдары ескеріле отырып, лингвомәдениеттану ғылымының ұстанымдары тұрғысынан тыйымсөздердің қолданылу ерекшелігі салғастырыла қарастырылады. Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздер қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтитындықтан, тыйым сөздерді аталған екі тілде өзара пікірлесуге, аударма барысында дұрыс пайдалануға, екі ел халықтарының өкілдері арасындағы диалогтың ақаусыздығына, тіпті ұлт болмысын айқындауына мүмкіндік береді. Сонымен бірге тілдегі тыйымсөздерді салғастыра қарастыру тіл үйренушілерге кездесетін кедергілердің де алдын алуға көмектесетіні айқындалады. Дәйекті мысалдармен этнолингвистикалық құбылыстың біріне айналған тыйым сөздердің қолданылу аясы мен қолданылмайтын жағдайлары ашып көрсетіледі. Атап айтқанда екі тілде де тыйым салынған сөздерді қолданудың жалпы сипаттамалары діни сенім-наным, психологиялық және физиологиялық тұрғыдан салыстырылады. Қазақ және қытай тілдеріндегі тыйым сөздерді тілдік ерекше категория ретінде ала отырып, олардың айырмашылықтары мен ерекшеліктері, өзара ұқсастықтары түрлі мысалдар арқылы қарастырылады.*

***Түйін сөздер:** Тыйым сөздер; табу; қытай тілі; қазақ тілі; эвфемизмдер; мәдениет; салт-дәстүр.*

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-136-3-8-16

Кіріспе

Тыйым сөздер (табу) – әлем халықтарының дерлік бәрінің тілдерінде ежелден өмір сүріп келе жатқан бір түрлі мәдени құбылыс ретінде адамдардың өзара тілдесуін, пікір алысуы мен әлеуметтік қарым-қатынасын реттеп отырады.

Ал қазақ және қытай халықтары мәдениетіндегі алшақтық аталған халықтар тілдеріндегі тыйым сөздердің де айырмашылығына негіз болғаны белгілі. Сондықтан, біздің алдымыздан қытай тілін меңгеріп шыққан жас маман, тілді жақсы сөйлеп, түсініп тұрғанымен, көп жағдайда, екі халықтағы дәстүр-салттардың, әлеуметтік әдет-ғұрыптардың ұқсамауына

байланысты, өзара пікірлесу барысында, қоғамдық ортада, өзара хат-хабар алысуда, көп жағдайда айтуға болмайтын сөздерді айтып қалып, хат-хабарда бей-берекет қолданылмайтын сөздерді емін-еркін жазып жіберіп, ылғи да қарсы жақтың өкпе-ренішін туғызып жатады. Бұл арадағы «айтуға болмайтын сөз», «бей-берекет қолданылмайтын сөз» деп отырғанымыз – біз сөз еткелі отырған тыйым сөздер. Мәдениет аралық қарым-қатынас (跨文化交际- cross-cultural communication) – қазіргі заманғы қарым-қатынастың аса маңызды құрамдас бөлігі. Демек, тілдегі тыйым сөздер құбылысын жақсы меңгеру - мәдениет аралық қарым-қатынасқа тіпті кең өріс ашып береді. Ал Қытай тілі мен қазақ тіліндегі тыйым сөздер күнделікті қарапайым тіршіліктен бастап, қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтып жатқандықтан, екі тілдегі тыйым сөздерді дұрыс қолдану – екі халық өкілдері арасындағы өзара пікірлесу мен барыс-келісте ерекше маңызды рөл атқарады. Сондықтан, Қазақстандағы қытай тілі мұғалімдері, біздер, қытай тілін оқып жүрген студенттерге иероглифтердің жазылу, оқылу тәртібін, тілдің грамматикалық заңдылықтарын үйретіп, олардың сөздік қорының көбеюіне көмектесумен бірге, қажет кезінде қытай тіліндегі тыйым сөздердің қолданылуына да тиісінше мән беріп отырғанымыз жөн деп ойлаймын. Тыйым салынған сөздер (табу) – адамдардың қарым-қатынасын, пікір алмасуын және әлеуметтік қатынастарын ежелгі дәуірден бері әлемнің барлық дерлік халықтарының тілінде қалыптасқан бірдей мәдени құбылыс ретінде реттейді. Өздеріңіз білетіндей, қазақтар мен қытайлар арасындағы мәдени айырмашылықтар осы ұлттық тілдердегі айырмашылықтардың негізінде жатыр. Сондықтан бізде қытай тілінде сөйлей алатын және тілді жақсы түсінетін жас мамандар, бірақ көп жағдайда екі халықтың салт-дәстүрлері мен әлеуметтік әдет-ғұрыптарындағы айырмашылықтарға байланысты, диалогта, әлеуметтік ортада, бір-бірімізде бұл біз «айтуға болмайтын сөз», «қолдануға болмайтын сөз» деп бұрмалап айтып, қарсы жақтың ренішіне қалып отырады. Жоғарыда көрсетілген «айтуға болмайтын сөз», «қолдануға болмайтын сөз» – зерттеп, баяндап отырған тыйым сөздер. Мәдениетаралық коммуникация – (跨文化交际- cross-cultural communication) қазіргі заманғы коммуникацияның маңызды бөлігі болып табылады. Сондықтан, менің ойымша, Қазақстандағы қытай тілі мұғалімдері қытай тілін меңгеріп жүрген студенттерге иероглифтерді жазуды, оқуды, тілдің грамматикалық заңдарының тәртібін үйрете отырып, олардың сөздік қорын арттыруға көмектесіп және қажет болған жағдайда ол студенттерге тыйым салынған сөздерді қытай тілінде қалай қолдануға ерекше назар аудару керек деп ойлаймын.

Ортақ тіл – бұл ұлттық мәдениеттің алтын тасы, сонымен қатар мәдениеттің маңызды бөлігі. Қытай және қазақ тілдерінде тыйым сөздерді қолданудың нақты жағдайына назар аударсаңыз, көптеген айырмашылықтардан басқа, бір-бірімен ұқсастықтар бар екенін де көреміз. Осы айырмашылықтар мен өзара ұқсастықтардың дұрыс анықталуы және дұрыс біржақтылығы тілді үйрену мен қолданудың көптеген артықшылықтарын ашады. Тыйым сөздер тілдегі ерекше «тіл» болғандықтан, ол нақты қарым-қатынаста немесе оқу процесінде болсын, ешқашан өзектілігін жоғалтпайды. Сонымен қатар, қытай мен қазақ халықтарының арасындағы діни және мәдени айырмашылықтар өте үлкен, ал тарихи-мәдени айырмашылықтар (олардың бірі ежелгі дәуірден көшпелі, екіншісі отырықшы) олардың тілінде «тыйым салынған», яғни екі халықтың тіліндегі бірдей зат (немесе құбылыс) екі бөлек мағынаға ие болуы мүмкін. Сондықтан мәдениеттанушылар көп жағдайда ұлттың тілі осы ұлттың мәдениетінің айнасы деп санайды[1,216.]. Әрине, егер біз кез-келген тілде «тыйым салынған сөздер» туралы айтатын болсақ, онда бұл тұжырым өте орынды.

Біздің экономикамыз бен мәдениетіміз жаһандануға тап болып, ғылым мен технология құстар сияқты ұшқанда, мәдениеттер арасындағы қарым-қатынас қабілетін қалай жақсартуға болады? Бұл әрдайым біздің алдымызда. Мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру өте өзекті мәселе ғана емес, сонымен қатар қазіргі қазақстандық қоғам мен халықаралық қатынастардағы маңызды мәселе болып табылатыны ешкімге құпия емес. Оның

үстіне, Қазақстан мемлекеті өзінің тәуелсіздігін жариялап, халықаралық қауымдастықтың мүшесі болғандықтан, әлем елдерімен тікелей және достық байланыстар орнатқан кезден бастап, біздің мойнымызға тек өзгелерді таныту ғана емес, сонымен қатар қытай тіліндегі тыйым сөздердің жақсы ассимиляциясы, қытай-қазақ тіліндегі тыйым сөздердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жан-жақты бағалау, екі халық арасындағы мәдениетаралық алмасуға ықпал етіп, оны жоғары сапалы деңгейге көтереді деп нық сеніммен айта аламыз.

Зерттеу әдістері

Тыйым сөздер – бұл әлемнің барлық тілдеріне тән жалпы құбылыс. Бұл тілге қарамастан өмірдің барлық салаларына да қатысты. Сондықтан оны тек лингвистикалық құбылыс немесе мәдени құбылыс ретінде қарастыру жеткіліксіз. Бұл туралы түркітанушы ғалым А.Ахметов өзінің «түркі тіліндегі табу және эвфемизмдер» атты әйгілі зерттеуінде сөз етті: «Табу және эвфемизмдер – бұл кез-келген елдің тілінде кездесетін кең этнографиялық сөздік. Сондықтан оларды этнография мен лингвистиканың байланысты салаларын зерттейтін этнолингвистикалық ғылымның объектісіне жатқызу керек» [2, 140б.]. Өйткені, этнолингвистика – тілді мәдениетпен байланысы тұрғысынан зерттейтін, сонымен қатар тілдің, ұлттық мәдениеттің және ұлттық-психологиялық факторлардың тілдің қызметі мен дамуына әсерін зерттейтін лингвистиканың бір саласы.

«Тыйым сөздер» әдетте «taboo» (табу) деп аталады. Бұл атауды ғылыми айналымға алғаш енгізген ағылшын Джеймс Кук (James Cook) болды. 1777 жылы ол Тынық мұхитының оңтүстігіндегі Тонга аралында біртүрлі құбылысты байқады. «Кейбір сөздерді қолдануға болмайды», – деп мекендейтін халық Дж.Кукке түсіндіреді, алайда «кейбір сөздерді кейбір жағдайларда белгілі бір адамдар ғана қолдана алады», деп те айтады. Олар бұл әдет-ғұрыптың атауын «табу» деп атады. «Табу» – бұл Тонга – топ аралының жергілікті тұрғындарының тілінде «Құдай» және «жұғысуға болмайды» деген сөз. Содан бері «табу» термині этнография, әлеуметтану, лингвистика, мәдениеттану, теология және т.б. сияқты батыс елдерінің ғылыми салаларына ресми түрде енгізілді. Алайда, бұл батыс елдерінің тілдерінде бұрыннан бар [3, 17 б.]. Табу мен эвфемизмдердің бастапқы пайда болуына келсек, ғылым мен мәдениет мүлдем дамымай, және сол дәуірдегі адам өмір сүруге арналған жағдайлар төменгі сатысында болған кезде олардың күштері мен құбылыстарын, қабілетсіздігін, құпиясын түсіну қиынға соқты. Осылайша, алғашқы адамдар осы жұмбақ күштер мен құбылыстарға деген құрмет пен қорқыныштың тең емес сезімін байқады, олардың есімдері тікелей айтылмаған және оларға бей-жай қарамайтын әдет қалыптасты. Бұл «табудың» пайда болуының алғашқы әлеуметтік, психологиялық негізі. Сонымен қатар, кейде адамзат қоғамында сөз сиқырына деген сенім пайда болған кезде, табулар мен эвфемизмдер белсенді және өзгергіш бола бастады. Психологиялық факторлар тіпті сөздің сиқырына сену өте маңызды болған кезде де маңызды рөл атқарды. Мысалы, теңізде және өзенде тұратын қытайлар «翻» деп айтуға батылы жетпейді (айналдыру, аударылу, төңкеру дегенді білдіреді) және басқаларға сөйлеуге тыйым салды. Бұл жағдайлардың салдары болу керек, Шаньдун өлкесінің Чандао аралында тұратын қытайлар «翻过来» (ауна, аунат), «划过来» (жүзіп келу) деп Гуаңдун балықшылары «翻过来» деген сөзді «顺过来» (сәтімен келу) деп, Чандао аралында тұратын қытай балықшылары «帆布» (желкен) дегенді «篷布» (брезент) деп, ал Сучжоу жұмысшылары «抹布» (шүберек) деп «тергеп» айтады. Өйткені «аударылу» деген мағынаны білдіретін «翻» сөзін айтса, қайықпен балық аулап суда жүргенде қайық аударылып қалады деп қорқады. Ал «желкен» деген мағынаны нақтылайтын «帆布» сөзіндегі «帆» иероглифі «аударылу» дегенді білдіретін «翻» иероглифімен ұқсас болғандықтан, ол сөзді де тура айтуға тыйым салынған [4, 97б.].

Қысқаша айтқанда, ұқсастығын ескере отырып, салыстыру және қарама-қарсы қоя

отырып әр халықтардың мәдениетінің өз ерекшеліктері бар. Осы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды нақты түсінетін адам мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде қоғамдастықты жүзеге асыру үшін не айтуға және не істеуге болмайтынын жақсы біледі. Айырмашылықтардың арқасында сіз әртүрлі мәдениеттердегі белгілі бір жағдайды түсініп, қарым-қатынас қателіктерінен аулақ бола аласыз және де «табудағы» ортақтықтан қарым-қатынастағы ортақтыққа қол жеткізеді.

Қытай және қазақ тілдерінде тыйым салынған сөздерді қолданудың жалпы сипаттамалары негізінен белгілі бір объектілер мен құбылыстардың атауларын, діни, психологиялық және физиологиялық ұғымдарын салыстырудан көрінеді.

Талқылау

Жалпы прагматика – бұл сөздердің тілде қолдануын зерттейтін ғылым. Ол спикер мен тыңдаушы тұрғысынан адамдардың диалогы әртүрлі әлеуметтік жағдайлармен тепе-теңдікте екендігіне, контекстік жұптарға ерекше назар аудара отырып, белгілі бір сөздерді белгілі бір ортада қолдануды зерттейтіндігіне және прагматика негізінен адам мінез-құлқының этикалық нормаларына бағынатындығына назар аударады. Мысалы, шақыру белгісі ежелгі дәуірден бері барлық тілдерде болған өзінің жеке жүйесі мен шақыру принциптерін басшылыққа алады. Кездесуде көпшілік қазақ және қытай тілдерінде бір-бірінің есімдерін айтады. Сәлемдесуде де өзара түсіністік, сәлемдесу принципін ұстанады.

Әлемдегі басқа тілдер сияқты, қытай тілінің де ұзақ тарихы ғана емес, сонымен қатар бай тарихы бар. Тыйым салынған сөздерді екі тиісті тілде ұсынумен салыстырғанда, келесі қауымдастықты байқауға болады:

1. Тыйым сөздердің қайтыс болуға, ауыруға байланысты түрлері: ежелгі қытайлар «өлу, жеңіліске ұшырау, жерлеу, қирау» сияқты ұғымдарды жақтырмайды. Әсіресе жаңа жылды тойлау кезінде, келін алғанда, қыз ұзатқанда, үй салу немесе жолаушылар серуендеп келгенде, кейбір жарыстарға қатысқанда және т.б. жоғарыда айтылғандай, бақытты сәттерде «жаман сөздер» ешкімнің аузынан шықпауы өте маңызды. Бірақ сонымен бірге «бақыт, жақсылық, сәттілік, байлық» сияқты сөздер жазылып, есіктерге, есіктер мен терезелерге ілінеді. Бұл сөздер жоғарыда атап өткен жақсылықтарды шақырады деп саналады. Қытай халқының тыйымдары мен рәсімдері осы жағынан қазақ халқының тыйымдары мен рәсімдеріне өте ұқсас деп болжауға болады. Мысалы, қазақ халқы да: «өлім, ауру, бейіт» дейді...және тағы басқа жаман сөздердің шықпауына назар аударады. Ол сөздердің орнына: «мерт болу, сырқаттану, зират...» секілді эвфемизмдер қолданылады [4,78б.]. Сонымен, «жақсы сөз жарым – ырыс» деп, әр кезде жақсы сөзді айтып отырған.

2. Дене мүшелерге қатысты тыйым салу: адам денесінің жалпы формасы (мүгедектерді қоспағанда) бір-бірінен өзгеше болғанымен, барлық халықтарда дене мүшелеріне қатысты тыйым бар. Атап айтқанда, қазақ және қытай халықтары эвфемизмдердің көмегімен адамның кеудесінің, бөкселерінің, сондай-ақ жыныс мүшелерінің, иеліктен шығарылған органдардың және олардың функцияларының атын ашпай-ақ білдіреді. Мысалғы, 乳房, 排泄器官, 生殖器官, 妇科病 ... деген эвфемизмдер атап өткендей «анайы» естілетін дене мүшелерінің орнына айтылады. Алайда қытайлық тыйым қазақ тіліндегідей сияқты қатаң сақталмайды. Қазақтар «放屁, 吃喝拉撒睡...» атты сөздерді айтпауға тырысысса, қытайлар қарапайым мәдени ортада да, ер-әйел аралас отырған отырыстардың басында да айтудан тартынбайды.

3. Бұл ежелгі адамдар, қазіргі заманғы адамдар, Тәңір, аруақтар немесе ізгіліктерге байланысты тыйымдар: Себебі қытайлықтардың тарихта көптеген діни сенімдері бар, бірақта қазіргі адамдардың арасында Тәңірге, аруақтарға, қасиетті заттарға сенетіндері аз ба көппе, бірақта баршылық. Біріншіден, қытайлар Құдайды, ең жоғарғы, Киелі Рухты қорлауға тыйым салады. Сондықтан олар өздері сенетін құдайларды және олар құрметтейтін бастықтарды, тіпті

сөзбен де, елемей немесе құрметтей алмайды. Қытайлар отбасын, балаларын бақытты өмірі мен амандығын «есік пірі» (门), «байлық пірі»(财神), «су пірі» (水神) қатарлы құдіретті перілер қолдап қоршайды деп сенеді. Осыған байланысты олар атап өткен перілердің бйнесін алып келіп үйлерінің есік алаңы мен қабырғаларына, будханалардың аулалары мен қабырғаларына іліп немесе жапсырып қояды. Бірақта суреттерді сатып әкелгенімен, «сатып әкелінген» деп айтпайды әрі басқалардың да солай айтуына тыйым салады. Яғни «сатып әкелінген» десе, перілер наразыланып, оларды қорғап қоршамай, жарылқамай қояды деп сенеді. Сондықтан «сатып әкелінген» (买来了) деген сөзді «шақырып әкелінген» (请来了) деген сөзбен алмастырып айтады. Ол сондай-ақ қазақ халқына Әулие-Әнбилерге баруға, мал союға, құрбандық шалуға, тасаттық шалуға, Қайым-Құранды төлеу үшін молланың ақысы деуге, «Құдай жолында» немесе «құран жолында» ақша салуға шақырады. Сонымен қатар, қазақ халқы ежелден төрт ірі қара малдың ата-бабалары бар деп санаған: қойдың атасы –Шопан ата, түйенің атасы – Ойсыл қара, жылқының атасы – Қамбар ата, сиыр атасы – Зеңгі баба. Егер төрт түлектің біреуі індетке шалдықса немесе қалыпты түрде көбейе алмаса, ол түліктің піріне жалбарынады. Ежелгі заманда-ақ қазақтарға, әсіресе бай қазақтарға, жылқылардың, сиырлардың, қойлардың, түйелердің атымен тікелей шақыруға тыйым салынған. Яғни, олардың есімдері: «Камбар Ата тұқымынан бес үйір бар», «Зеңгі баба құтаймай жүрген», «Ойсыл Қара тұяғын өсірсем бе деп жүрмін»...сияқты эвфемизмдерді қолданған. Қытай халқының тарихында да осындай жағдай орын алған, бірақ бұл біз сияқты ірі қара малдың төрт түрі емес, тышқандар, кірпілер, ақ тышқандар, түлкілер, жыландар, қайуанаттар. Сол күндері оларды атауға қатаң тыйым салынған. Атап айтқанда, бұл жағдай ежелгі қытай театр группаларының жұмысын бағалаудың басты шарты болып саналған. Егер театрдағы актер осы қайуанаттардың есімдерін атап өтсе, ол қатты жазаланған. Сондықтан қалыптасқан үрдіс бойынша олардың аттарын « 灰八爷», « 白五爷», « 黄大爷», « 大仙爷», « 柳七爷» деген эвфемизмдермен ауыстырып айтатын[5,107б.].Сонымен қатар, Қытайдың солтүстік-шығысындағы Чаңбайшань таулы аймағында тұратын қытай халқының алғашқы күндері жолбарыстарға Құдай ретінде табыну дәстүрі болған. Жергілікті халықтың айтуынша, жолбарыс-орманның патшасы. Бұл адамдарды жыртқыш аңдардан қорғайды және сол арқылы адамға бақытты өмір сүруге мүмкіндік береді деген түсінік бар. Осыған байланысты олар жолбарыстарға ат қоюға тыйым салған. Сонымен, «жолбарыс» сөзінің орнына «тау серігі», «тау перісі» эвфемизмдері пайда болды.

4. Адамзат өркениетіне тыйым салу: өз тарихында адамдар құлдықтан кейін дамыған алғашқы қауымдық қоғамдардан бастап, феодалдық қоғамдар өркениетті қоғамдарға еніп, өндірістік және әлеуметтік қатынастар кезінде қарым-қатынас жасауды талап ете бастады, олар бір-бірін ренжітпеді, янаттамауды, бір-бірінің намысын қорлайтын сөздерді айтпауды, мәдени, сыпайы болуды сұрай бастады. Себебі янат сөздер басқалардың (тыңдаушы объектінің) ашу-ызасын келтіреді, намысын қоздырады, сөйтіп тараптардың өзара қақтығысына мұрындық болады. Бұндай сөздерді естіген адамның үндемей қалуы белгісіз. Сонымен де, бір сәтте Британ Парламенті Парламент залында айтылмайтын сөздердің тізімін ұсынды және парламент отырысында осы тізімдегі сөздердің қолданылуын қатаң реттейтін заң қабылдады. Бұл сөздердің негізгі сөздері «cheeky, liar, prevaricating, fascist...» деген янат сөздер [6,125б.]. Қытайда заңмен тыйым салмағанмен, янат сөздерді айтуға әлеуметтік тыйым жоқ емес. Мәселен, 他妈的(шешенді...), 该死的(өле қалғыр), 砍头的(басың кесілгір), 挨炮的(оқ тигір) деген қарғыстарға қатысты тыйым сөздерге тыйым салынған. Сондықтанда тыйым

салынғанына қарамастан, солтүстік Қытай өңірінен мынадай янат сөздерді, мәдениеті төмен, тәрбиесі нашар адамдардың бір-біріне бей-жай, қалай болса солай айтып жүргенін естіген шетелдіктер оларды әшейін қолдана беруге болатын сөздер екен деп қалуы әбден мүмкін. Мысалы, 混蛋, 懒蛋, 笨蛋, 捣蛋, 捣蛋鬼, 王八蛋[6,104б.] секілді сөздер қоғамдық ортада болсын адамдардың бір-біріне, өзара болсын айтуға тыйым салынғанымен, қарапайым еңбек адамдары арасында, мәдениеті мен сауаты төмен адамдардың ішінде тентұстар, құрбы-құрдастар, жақын достар бір-біріне айта береді. Бұл біздің қазақ халқына да қатысты. Мысалы, мәдени, білім беру ортасында айтуға тыйым салынған сөздерді қарапайым адамдар айтады. Мысалы, «шешенді..., әкеңнің аузын..., қызыңды..., оңбаған, салдақы, албасты, ит неме, бұзық, жер жастанғыр, өле қалғыр, сұмырай, суайт, алдамкөс ...» және бір-бірі туралы сөйлескен былай тұрсын, көрші ел туралы да еститінін ескермейді. Егер сіз Қытайда болып жатқан янат, бадик деген тыйым салынған сөздерді қолдансаңыз, онда жағдай нашарлаған болуы мүмкін, бірақ сіз өзіңіздің туған халқыңыздың ар-намысы мен өркениетіне, тәрбиенізге және мәдениетіңізге нұқсан келтіруіңіз мүмкін.

Нәтижелер

Қазақтар мен қытайлардың діни нанымдары мен дәстүрлі мәдениеттері тым алыс болғандықтан (көшпелі және отырықшы) олардың дүниетанымы мен эстетикалық талғамының ұқсастықтары жоқ. Бұл айырмашылық, өз кезегінде, мәдениетаралық қатынастардағы кішкене түсініспеушіліктерге әкелмей қоймайды. Бұл түсінбеушілікке жол бермеу үшін екі ұлттың тілдеріндегі, әсіресе тыйым сөздердің зерттеу барысында анықталған ерекшеліктеріне назар аударамыз:

1. Бізде кейбір тік айтылмайтын, алайда тек сол ойды өзгеше бір эвфемизмдер арқылы айтқызатын сөздерді қытайларда тыйым сөздерге жатқызбайды. Мысалғы, қазақ халқы өзінің және біреудің баласын «не деген семіз...», «хас сұлу екен», «неткен зерек...», «балақай болып алып, өзі не деген бәле...» т.б. деп мақтамайды. Оның орнына «томпақ екен немесе толықтау екен...», «сүйкімді бала екен...», «ойшыл екен...», «сергек екен...» деген секілді эвфемизмдерді қолданады. Ал қытайлар болса, «那么胖», «太漂亮了», «很聪明», «这小子, 那么厉害» [6,104б.]... деп қолдана береді. Бұның себебі екі халықтағы сөз саптауға деген сенімнің айырмашылығынан. Яғни бізде, қазақта асырып мақтаса, тым таң қалса «тіл, көз» тиеді деп ырымдайтын болсақ, қытайларда бұл ұғым болмауы мүмкін, болған күннің өзінде, басқа жағдайда кездесуі мүмкін.

2. Байланысты нөмірлерге тыйым салулар. Қазақ халқының арасында қасиетті сандар сияқты нәрселер бар, мысалы, 7, 9, 12, 40. Бірақ «жаман сандар» жоқ. Тақ сандармен емес, жұп сандармен асыра айтылғанмен, олар өздері тыйым салынған сандар емес. Ежелгі заманнан бері қытайлар «4» санынан мүмкіндігінше қашқысы келеді. Қазір салынып жатқан кейбір элиталық, жайлы үйлерде «№ 4» немесе «№ 44» пәтерлер жоқ. Жалпы, мұндай үйлердегі пәтерлер қымбат болса да, төртінші қабатта олар мүмкіндігінше арзан. Ұялы телефон нөмірі де, көлік нөмірлерінде «4» нөмірі болса, тұтынушы компаниялардан әртүрлі жеңілдіктер ала алады. Болашақта «4» жасқа толған балалардың «5» таяп қалды деп айту дәстүрі бар. Ал той-томалақ, үлкен қуаныш үстінде, жаңа жылды қарсы алу кешінде «төрт» деген сөз мүлде айтылмайды. Бұның себебі қытай тіліндегі «төрт» (四) деген сөздің «өлім» дегенді білдіретін «死» деген сөзбен сабақтасытығында жатыр. Алайда қытайлар «8» санын қастерлейді. Құрамында «8» саны бар нөмірлер (пәтер, телефон, машина нөмірлері) қымбат бағаға сатылады. Оның себебі Оңтүстік қытай диалектісінде сөйлейтіндер «8» санын (八) «ba» деп емес, «fa» деп дыбыстайды. Бұлай дыбыстау «баю» деген ұғымды білдіретін «发» иероглифінің дыбысталуымен (fa) ұқсас. Демек, қытайлардың ұғымында күнде-күнде, сағат сайын байлықты шақыратын осы сөз айтыла берсе, ол күндердің күнінде сөзсіз мол байлық, ырыс-несібе шақырады деп сенеді.

Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздерді, барынша зерттейтін болсақ, ол әрине үлкен бір монографиялық еңбекке материал болатынын сөзсіз. Бұл болашақтың еншісіндегі алдыға қойған мақсат, бітіретін шаруа.

Қорытынды

Қысқаша айтқанда, біз «табу» туралы білгенде, кез-келген тілде аталатын бұл құбылыс, әдетте, адамдардың тілдік қарым-қатынасында ерекше маңызды рөл атқаратынын байқадық. Себебі табу – бұл ұлттық тілдік құбылыс, ол тек халықтың тілінде ғана емес, сонымен бірге оның мәдениетінің барлық салаларында да терең тамырланған.

Шынында да, бүкіл тарихында ел әлеуметтік, мәдени, діни және психологиялық факторларды жинақтады. Сондықтан, қытай және қазақ тілдерінің ұқсастықтан басқа, жоғарыда көрсетілген айырмашылықтың болуы орынды. Осы тұрғыдан алғанда, қытай тіліндегі тыйым салынған сөздер салыстырмалы зерттеу лингвистикалық зерттеулермен және тіл мен мәдениет саласын дамытумен қатар, қытай тіліндегі сөздер мен мәдениетаралық коммуникацияның дұрыс қолданылуына, сондай-ақ қытай тілінің сапасын арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат. –1997. – 267 б.
2. Ахметов Ә. Түркі өркениеті// Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Арыс. – 2009. – 334 б.
3. Wei W. Comparative study and cultural connotation of English and Chinese taboos//Journal of Hotan Teachers College (Chinese Comprehensive Edition). – July 2008. –Т. 28. – № 3. –Р. 15-19.
4. Kang J. The Art of Language. – Beijing: Haihu Publishing House. – 2003. – 302 p.
5. Peng Z. Pragmatic Rhetoric Culture. – Shanghai: Xuelin Publishing House. – 1998. – 154 p.
6. Wang W. The development of human civilization. – Nanjing: Literature and Art Publishing House. – 2007. – 528 p.
7. Adamek P. Good son is sad if he hears the name of his father. The Tabooing of Names in China as a Way of Implementing Social Values. – London: Routledge. – 2017. – 392 p.

А. Абиденқызы

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Лингвокультурные особенности запретных слов в китайском и казахском языках

Аннотация. Независимо от языка или культуры любой нации в мире, в языке и обычаях почти каждого народа мы находим запретные слова, которые определяют и регулируют повседневное общение. В статье сравниваются особенности использования запретных слов с точки зрения принципов лингвокультурологии с учетом языка, культуры, истории, религиозных верований казахского и китайского народов. Запретные слова на китайском и казахском языках охватывают все сферы общественной жизни, позволяют общаться на обоих языках, а также правильно использовать их при переводе, обеспечивать целостность диалога между народами двух стран и даже определять образ нации.

Сопоставление запретных слов в языке помогает предотвратить препятствия, с которыми сталкиваются изучающие язык. Последовательные примеры в статье раскрывают масштабы и неиспользование запретных слов, которые стали одним из этнолингвистических явлений. В

частности, сравниваются общие характеристики употребления запретных слов в обоих языках с точки зрения религиозных, психологических и физиологических убеждений. С учетом запретных слов в казахском и китайском языках в качестве особой языковой категории, их различия и особенности, взаимные сходства рассматриваются на различных примерах.

Ключевые слова: Запретные слова; табу; китайский язык; казахский язык; эвфемизмы; культура; традиции;

A. Abidenkyzy

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Linguistic and cultural features of forbidden words in Chinese and Kazakh languages

Abstract. There are found forbidden words that define and regulate everyday communication in the language and customs of almost every nation regardless of the language or culture of any nation in the world. The article compares the features of the use of forbidden words, from the point of view of the principles of linguoculturology, taking into account language, culture, history, religious beliefs of the Kazakh and Chinese peoples. Forbidden words in both languages cover all spheres of public life, allow us to communicate in both languages, also use them correctly in translation, and ensure the integrity of the dialogue between peoples.

A comparison of forbidden words in a language helps to prevent obstacles that language learners may face. And the consecutive examples in the article reveal the scale and non-use of forbidden words, which have become one of the ethnolinguistic phenomena. In particular, general characteristics of use of forbidden words in both languages are compared from the point of view of religious, psychological and physiological beliefs. There are considered differences and features, similarities of forbidden words in Kazakh and Chinese languages on various examples.

Keywords: Forbidden words; taboo; Chinese language; Kazakh language; euphemisms; culture; traditions;

References

1. Bolganbayuly A., Kaliuly G. Qazirgi qazaq tilinin leksikologiasy men frazeologiasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language] (Sanat, Almaty, 1997, 267p.).
2. Ahmetov A. Turki orkenieti// Turki tilderindegi taby men evfemizmder [Turkic civilization//taboos and euphemisms in Turkic languages] (Arys, Almaty, 2009,334p.).
3. Wei W. Comparative study and cultural connotation of English and Chinese taboos. Journal of Hotan Teachers College (Chinese Comprehensive Edition). July 2008. Vol. 28. № 3. P. 15-19.
4. Kang J. The Art of Language (Haihu Publishing House, Beijing, 2003, 302 p.).
5. Peng Z. Pragmatic Rhetoric Culture (Xuelin Publishing House, Shanghai, 1998, 154 p.).
6. Wang W. The development of human civilization (Literature and Art Publishing House, Nanjing, 2007, 528 p.).
7. Adamek P. Good son is sad if he hears the name of his father. The Tabooing of Names in China as a Way of Implementing Social Values. (Routledge, London, 2017, 392 p.).

Автор туралы ақпарат:

Айнур Әбиденқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультеті, қытай филологиясы кафедрасының доценті міндетін атқарушы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Айнур Абиденқызы - Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, филологический факультет, и.о. доцента кафедры китайской филологии, Нур-Султан, Казахстан.

Ainur Abidenkyzy - L. N. Gumilev Eurasian National University, Faculty of Philology, Acting Associate Professor of the Department of Chinese Philology, Nur-Sultan, Kazakhstan.

A.N.Shalbayeva*, A.Zh.Zhaparova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author: ashalbayeva@gmail.com

Linguo-stylistical features in fairytale texts translation

Abstract. This article considers theoretical and practical issues arising in the process of transferring linguo-stylistical features of translation in fairytale texts. The urgency of this issue is determined by the growing interest in the problems of intercultural communication and the ability of a translator to adequately convey the meaning of culturally bounded words (culturonyms) into a foreign language. The purpose of this article is to identify difficulties that arise when translating culturonyms. The authors considered the most appropriate ways of translating culturonyms on the example of fairytales translations from the collection of Alexander Nikolayevich Afanasiev: Degree of transfer and preservation of the cultural potential of the source text in the translated text.

For other cultures and languages there will be many problems with the perception of information and, moreover, with the translation of a given lexical unit or concept.

Many methods and techniques are used to transfer specific vocabulary in translation practice, which are the result of centuries of linguistic contacts, and which led to the accumulation of knowledge about lexical and grammatical correspondences. In general, it can be concluded that when transformation non-onomastic cultural names, the most frequent technique is tracing. Descriptive translation, transliteration and transcription are quite common, due to the specifics of this vocabulary.

Keywords: translation, folklore text, culturonyms, neo-realistic realia, translation problems.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-17-23](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-17-23)

Introduction

The origin of translation activity as a special form of human communication has a long history. Since the time of the ancient Egyptian statehood, a need arose for people who knew more than one language and could provide inter-lingual communication between representatives of different linguistic communities, acting as intermediaries. At present, during the period of rapid development of information technologies and international relations, knowledge of the language is not sufficient for full-fledged communication, since not only the interaction of languages, but also cultures take place in the process of translation. Thus, translation should be considered not only from the point of view of the interaction of languages, but also the interaction of cultures.

A fairy tale is a very popular genre of oral folk art, an epic, prosaic, and plot genre. The tale is distinguished by a strict form, the obligatoriness of certain moments, as well as stability components. Therefore, when translating fairy tales, this feature should be considered so that those important, inherent in the nation, folk and linguistic realities do not disappear and change in the translation text. As we know, language is a living, continuously functioning and continuously changing organism, and

it interrelated in translation processes.

The process of translation means that the secondary text created in the target language reflects the original adequately, with the expressive and evaluative content of the text being conveyed to the recipient of information along with the informative part. [1; 240]

This translation task is as follows - the translator must convey not only the denotative component of the original, but also the emotive one, that is, its expressive content. At the same time, if the fairytale texts, in its original state, is filled with intracultural content, which includes such concepts as folklorism, various stylistic devices, dialectisms, then it becomes more difficult for translation.

The main part

The main problem is that translator faces specific elements of external culture in the text that require a certain transformation algorithm.

Solution methods include the introduction of special terms - xenonyms (words denoting specific elements of external cultures). Borrowings that are used when translating the original into the target language are usually accompanied by explanations that reveal the meaning of the borrowed word. However, this method is effectively used only on condition that the borrowing does not conflict with the stylistic features of the original text [2; 12].

The concept of literary translation is inextricably linked with a creative approach to solving the problems of intercultural, interliterary and interlingual mediation. It is necessary to separately mention a translation of folklore. According to T.A. Kazakova, folklore (in particular, fairy tales) is a particular difficulty for translation. Texts of folk tales abound in traditional fairy formulas, fairy tales are characterized by special names of characters, which represent a kind of synthesis of name and nickname, which are informative and give a brief description of the fairytale character or note special qualities [3; 74-75].

Thus, the main difficulty in translating folklore texts lies precisely in the transfer of national and historical flair.

Translation of fairytales poses special tasks - this is the re-coding of the original, which should be accessible for the understanding of a foreign-language reader and not cause vague or complex ideas in him. However, recoding the original is not limited only to finding linguistic means that adequately express the content of the original. This includes the obligatory knowledge of the structure of the tale, traditional formulas. Expressing the content of the original by means of another language also provides for going beyond its limits, since, along with knowledge of the original language, the translator needs knowledge of the culture, life, and customs of the people in whose environment the work was created. Without this, it is impossible to convey national characteristic essence of the translated text, to avoid its incorrect or primitive understanding. In other words, in the translation of fairy tales, all aspects should be considered - both linguistic and extra-linguistic. At the same time, correct display of national specifics is a prerequisite for a culturally adequate translation.

Discussion

In translation theory, special emphasis is placed on the importance of background information in the transformation of culturally labeled vocabulary. Translation experts define background knowledge as mutual knowledge of the realities of the speaker and the listener, which is the basis of language communication. According to A.D. Schweitzer, a translator's background knowledge in addition to knowledge of the subject area of the translated text is the most important part of translation competence [4; 28]. Background knowledge is inextricably linked with the translator's thesaurus. Background information is dynamic and constantly expanding.

Transforming background information, it is important to consider that the recipient of the translation does not always have sufficient knowledge to fully understand the content, and the task of the translator is to reveal the hidden meaning.

In Russian folk tales, two groups of fabulous realities can be distinguished: onomastic realities and realities that are outside the onomastic field. Names of characters, place names, zoonyms and others belong to onomastic realities. The features of the translation of this group of fairy realities have already been considered earlier [5; 203-208].

The realities outside the onomastic field in the texts of Russian folk tales include the following lexical and thematic groups: everyday realities; items with magical properties; units of measure; banknotes; realities related to the socio-political structure and others that are not included in other groups (for example, appeals).

Moreover N.A. Dobrolyubov drew attention to the direct dependence of the fantastic on the real in Andersen's fairy tales. According to the literary critic, they "have one beautiful feature that other children's books lack: real representations take on a fantastic character in them in an extremely poetic way, but they do not frighten the Danish imagination with various beeches and all sorts of dark forces" [6; 469].

Methodology

Various translation strategies are used when transferring data of realities into English. Transcription and transliteration are often used to preserve the national and cultural identity (in particular, the translation of units of measures), but in fairy texts this technique is rarely used. [7; 554] Overuse of this technique can cause problems, as many transcribed words without comment can make it difficult to understand the text. For example, бояре – boyars, верста – verst, кафтан – kaftan, пуд – pood, сенатор – senator.

Using calc method, the general semantics of the word is preserved: клубочек – ball of thread, король – king, купец – merchant, печь – oven, сажень – cord, серебряноеблюдо – silver dish. An interesting translation of the phrase краснаядевица – beautiful maiden, lovely maiden, bonny lass, beautiful and lovely. Also, there was found a bonny lass variant in one of the translations. This phrase is typical for Northern England and Scotland. The word сажень was used in the context of the measure of firewood, which in English corresponds to cord.

The descriptive method of translation is used when there is no lexical correspondence in the translating language or there is a need for clarification: вотчина – hereditary estate, лапоток – bast shoe, панихида – to have prayers said for one's soul, платочек – magic kerchief, поденщики – all the men looking for work, чернь – common folk.

In Russian fairytales, there are magical objects that, at first glance, seem to be ordinary. Name does not contain a marker of magical properties (glomerulus, handkerchief, etc.), but magical properties appear in the context. Translators additionally highlight properties of these items, for example, платочек - magic kerchief. As for translation of the word подёнщики, translator did not quite accurately retain the etymology of the word. In the tale Mountain of Gold, the translator called them "people looking for work." The main meaning of the word подёнщики is "a wage laborer with daily wages." The text did not indicate that they were looking for work, and, as a result, the main meaning of the word was lost.

Often, for the translation of culturally marked vocabulary, an approximate translation is used, an adequate analogue is selected: частокол – fence, княгиня – princess, князь – prince, сапоги-сороходы – seven-league boots, просвира – wafer, светлица – room.

Translating the word частокол, a more general meaning was used, i.e. fence, which is not entirely appropriate, because частокол is a fence made of often hammered stakes. There are other

suitable matches in English: palisade, paling. The same thing happens with the translation of the word светлица. Светлица is not just any room, it has its own distinctive features. Front room - is not any room, it has also its own distinctive features. This is a bright front room, usually located at the top of the house.

To convey the phrase добрый молодец in translations, there are the following options: brave knight, brave lad, brave youth, goodly youth, and handsome youth strapping young man. All these options convey the main features of the fairytale hero: courage, prowess, strong body, kindness of individuality. However, the use of knight is not entirely appropriate since chivalry is not a Russian reality. For this reason, the word knight will not be an adequate variant of the word молодец.

The selection of a functional analogue is also used in the case of сапоги-скороходы. Western folklore also has an analogue to the word boots, which accelerate the speed of the wearer. The functional analogue is also used to translate realities, denoting measures, for example, верста - mile.

The word wafer (Russian *облатка*) means a rounded flat cake made from unfermented dough, which is used in Catholic rituals and can be perceived as a functional analogue of the prosvira (prospora) used in Orthodox divine services, but in this case, the national color is partially lost. [5; 200-203]

Stylistic ambiguity can be traced in the theme of Andersen's fairy tales. One of the central and endlessly recurring themes is the theme of love, the struggle of light human feelings with dark forces ("The Persistent Tin Soldier", "Thumbelina", "Wild Swans", "The Snow Queen", "The Little Mermaid", etc.). The content of fairy tales is filled with a whole range of human feelings and moods: kindness, mercy, admiration, pity, irony, compassion, and most importantly – love. This force moves the sea, the mountains, the ice blocks, conquers grief and separation, brings back to life the doomed to death.

The theme of love makes all fairy tales an indivisible, turning them into a kind of hymn to humanity, selflessness, courage and heroism of a person. So, for example, the little mermaid ("The Little Mermaid"), the staunch tin soldier and his paper bride sacrifice their lives for the sake of high love, the brave Gerda was ready to freeze in the snow kingdom to save her brother, and the blue violets, red marigolds, daisies, hyacinths, crocuses and lilies of the valley did not spare their lives "sweetly danced and kissed, which is just a sight to see!" ("Flowers of little Ida").

Results

The fairy tale "The Snow Queen" shows with special vividness this great power of genuine human feelings: love and tenderness, courage and perseverance, friendship, relationships between everything: people, animals, plants, mythological creatures. For the sake of saving her brother, little Gerda "...walked around half the world barefoot! And this power is hidden in her heart..." [8; 1]

The heroes of Andersen's fairy tales, helpless and humiliated in appearance, are full of courage and great moral strength. So, the Little Mermaid in the fairy tale of the same name, living at the bottom of the sea, dreaming of real love, dreams of living on the surface of the Earth which is more beautiful than a fantastic underwater kingdom: "None of the sisters were so drawn to the surface as the youngest, the quiet, thoughtful little mermaid, who had to wait for more than others. Every night she spent in front of the open window, looking up through the dark blue water, where fish were splashing their tails and fins. The moon and the stars were visible to her, and although they shone very pale, they seemed much larger through the water than they did to us. And if a dark cloud seemed to glide under them, she knew that it was either a whale swimming by, or a ship with a lot of people on it, and, of course, it never occurred to them that below them a pretty little mermaid was reaching for the ship with her white hands..." [9; 1]

Conclusion

Thus, it should be emphasized that specifics of the semantics of this vocabulary for a native speaker of the Russian language is quite understandable and does not require additional awareness, since information or an image in this culture is completely natural and associated with a specific topic, but at the same time, it can have a minimal character of universality. This means that for other cultures and languages there will be many problems with the perception of information and, moreover, with the translation of a given lexical unit or concept.

To transfer specific vocabulary in translation practice, many methods and techniques are used, which are the result of centuries of linguistic contacts, and which led to the accumulation of knowledge about lexical and grammatical correspondences. In general, we can conclude that when transformation neonomastic cultural names, the most frequent technique is tracing. Descriptive translation, transliteration and transcription are quite common, due to the specifics of this vocabulary.

Since the translation of realities is considered on the example of Russian folk tales, it is necessary to adhere to the following requirements: to adequately transfer the text to the Target Language without semantic distortion; preserve the national and historical flavor; to have a pragmatic and aesthetic impact on the recipient of the translation.

In the conditions of constant contact and interaction of cultures, translation is a source of information that reveals the uniqueness of cultural values, customs, and traditions, promotes mutual understanding. Therefore, translation, in particular the translation of the text of fairy tales, is a linguo - cultural process. On the one hand, it involves linguistic activity, and on the other, it serves the purpose of names and names, unlike many borrowed foreign words, in that when they are transmitted in another language, they mostly retain their original sound appearance.

But in some cases, for example, when translating proper names in a literary text, the main thing for the translator is to convey the meaning, but the idea and semantic load, which is important for the context and the character. This is because it is important that the translated version of the text has the same effect on the reader as the original has on the reader of the source language. We believe that one of the most important tasks of translating a Russian fairy tale is to preserve the unique melody, imagery, and poetry of the language. The grammatical rules of Russian and English are very different, so, for the translator, to solve this problem, it is necessary to build the text of a fairy tale by analogy with an original source, but keeping the appropriate ideas, if we deal with special nicknames, names, realias, or expressions.

References

1. Barkhudarov L. S. (1975) *Yazyk i perevod (Voprosy obshchei i chastnoi teorii perevoda)*. [Language and Translation (Questions of general and sub-theory of translation)] (Moskva.: Intern. Relations, p. 240) [in Russian]
2. Kabakchi V.V. (1998) *Osnovy angloyazychnoi mezhkulturnoi kommunikatsii: Uchebnoe posobie*. [Fundamentals of English-language Intercultural Communication: Textbook] (SPb.: RSPU named after A.I. Herzen, p. 12) [in Russian]
3. Kazakova T. A. (2000) *Prakticheskie osnovy perevoda. English –Russian*. [Practical Basis of Translation. English-Russian], *We Study Foreign Languages, – Textbook –* (St. Petersburg: “Publishing House Soyuz”, p. 74-75) [in Russian]
4. Shweizer A.D. (1988) *Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty*. [Theory of Translation: Status, Problems, Aspects, p. 28] (Moskva: Nauka) [in Russian]
5. Petrova E.E. (2017) *Problem of Cultural Realia Translation (based on the translation of Russian folk tales into English)* // *Collection of Proceedings on the Materials of the II International Scientific*

and Practical Conference “New Directions and Concepts in Modern Science.” (Smolensk: LLC “Novalenso”, p. 203-208).

6. Dobrolyubov N. A. (1936) Complete works in three volumes Vol. 3 (Moskva: Goslitizdat, p. 469).

7. Kazakova T.A. (2006) Khudozhestvennyi perevod. Teoriya i praktika: Uchebник. [Literary Translation. Theory and Practice: Textbook] (St. Petersburg: Inyazizdat LLC, p. 554).

8. Andersen, G.-H. Snow Queen 2009. Available at: <https://gutenberg.ca/ebooks/andersen-snowqueen/andersen-snowqueen-00-h.html> (Accessed at: 04.03.2021).

9. Andersen, G.-H The Little Mermaid 2007. Available at: http://hca.gilead.org.il/li_merma.html (Accessed at: 11.03.2021).

А.Н.Шалбаева, А.Ж Жапарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

(E-mail: ashalbayeva@gmail.com, asemzhan@mail.ru)

Ертегі мәтіндері аудармасының лингво-стистикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақала аударманың лингвистикалық және стилистикалық ерекшеліктерін, ертегі мәтіннің аудару барысында туындайтын теориялық және практикалық мәселелерін қарастыруға арналған. Бұл мәселенің өзектілігі - мәдениетаралық коммуникация мәселелеріне қызығушылықтың артуымен, атап айтқанда, аудармашының мәдени таңбаланған сөздердің (мәдениатаулардың) мағынасын шет тіліне адекватты жеткізе алуымен анықталады. Мақаланың мақсаты - мәдени атауларды өзге тілге тәржімалау кезінде туындайтын қиындықтарды анықтау. А.Н. Афанасьев жинағынан алынған халық ертегілері аудармаларын мысалға ала отырып, мәдениатауларды аударудың ең адекватты тәсілдері қарастырылған: аударылған мәтіндегі түпнұсқа мәтіннің мәдени әлеуетін беру және сақтау дәрежесі.

Әр түрлі мәдениеттер мен тілдер үшін ақпаратты қабылдау кезінде көптеген қиындықтар туады, әсіресе белгілі бір лексикалық бірлікті немесе тұжырымдаманы аудару барысында.

Аударма практикасында нақты лексиканы аудару үшін ғасырлар бой тілдік байланыстардың нәтижесінде жиналған лексикалық және грамматикалық сәйкестіктер туралы білімдердің көптеген әдістері мен тәсілдері қолданылады. Жалпы қорытып келсек, ономастикалық емес мәдени атауларды аудару кезінде ең көп пайдаланылатын әдіс- калькалау әдісі болып табылады. Сипаттамалық аударма, транслитерация және транскрипцияда осы топ сөздерінің ерекшелігіне байланысты жиі кездеседі.

Түйін сөздер: аударма, ертегі мәтін, мәдени атаулар, ономастикалық шындық, аударма мәселелері.

А.Н. Шалбаева, А.Ж Жапарова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Лингво-стилистические особенности перевода текстов сказок

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению теоретических и практических вопросов, возникающих в процессе передачи лингвистических особенностей перевода в сказочном тексте. Актуальность данного вопроса определяется возрастающим интересом к проблемам межкультурной коммуникации, и, в частности, к способности переводчика адекватно передавать значение культурно-маркированных слов (культуронимов) на иностранный язык. Целью данной статьи является выявление трудностей, возникающих при переводе

культуронимов. На примере переводов народных сказок из сборника А.Н. Афанасьева рассматриваются наиболее адекватные способы перевода культуронимов, степень передачи и сохранения культурного потенциала исходного текста в переводном тексте.

Для разных культур и языков существует множество проблем с восприятием информации, тем более с переводом определенной лексической единицы или понятия.

Для передачи специфической лексики в практике перевода используются многие методы и приемы, которые являются результатом многовековых языковых контактов и привели к накоплению знаний о лексических и грамматических соответствиях. В целом можно сделать вывод о том, что при передаче неномастических культуронимов наиболее частым методом является калькирование. Описательный перевод, транслитерация и транскрипция также довольно распространены из-за специфики данной группы слов.

Ключевые слова: перевод, сказочный текст, культуронимы, неномастические реалии, проблематика перевода.

Список литературы

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – Москва: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
2. Кабакчи В.В. Основы англоязычной межкультурной коммуникации: Учебное пособие. /Кабакчи В.В. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. – 12 с.
3. Казакова Т. А. Практические основы перевода. English –Russian. / Т. А. Казакова. – Серия: Изучаем иностранные языки.– Учебное пособие – СПб.: «Издательство Союз», 2000. – 74-75 с.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. / А.Д. Швейцер.– М.: Наука, 1988. – 28 с.
5. Петрова Е.Е. Проблематика перевода культуронимов-реалий (на материале переводов русских народных сказок на английский язык) // Сборник научных трудов по материалам II Международной научно-практической конференции «Новые направления и концепции в современной науке». - Смоленск: ООО «Новаленсо», 2017. – 203-208 с.
6. Добролюбов Н.А. Том 3 / Собрание сочинений в трех томах. – Москва: Гослитиздат, 1936. – 469 с.
7. Казакова Т.А. Художественный перевод. Теория и практика. Учебник. / Казакова Т.А.– СПб.: ООО «ИнЪязиздат», 2006. – 554 с.
8. Andersen, G.-H. Snow Queen [Электрон. ресурс] - 2009. – URL: <https://gutenberg.ca/ebooks/andersen-snowqueen/andersen-snowqueen-00-h.html> (дата обращения: 04.03.2021).
9. Andersen, G.-H The Little Mermaid [Электрон. ресурс] - 2007. – URL: http://hca.gilead.org.il/li_merma.html (дата обращения: 11.03.2021).

Сведения об авторах:

Шалбаева А.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының магистранты, Алматы, Қазақстан.

Жапарова А. Ж. – к.э.н., «Шетел филологиясы және аударма ісі» кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Shalbayeva A.N. – Master’s student of the Department of Foreign Philology and Translation Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhapparova A. Zh. – Ph.D., Associate Professor of the Department of Foreign Philology and Translation Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

The new Kazakh latinized script

Abstract. The article presents results of the scientific research carried out to construct the most effective Kazakh alphabet based on Latin graphics. The idea of switching the Kazakh alphabet to Latin graphics related to enhancing the state language and helping it to become a part of informational community. The methods of phonetic and contrastive analysis were used to reveal the features of using Latin graphics to represent nationally specific sounds. The research showed that the usage of diacritics was a feature of successfully switching to Latin graphics. The usage of diacritical marks has been pointed out as an effective way to adopt Latin letters to the phonetic system of Kazakh.

Keywords: grapheme; phoneme; phonetic system; diacritical mark; phonematic principle; orthography.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-24-30](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-24-30)

Introduction

As Kasym-Jomart Kemelevich pointed out at the meeting of National committee of public trust, the switch of Kazakh alphabet from Cyrillic script to Latin script requires the modernization of the linguistic system, which implies thorough scientific approach. At the same time, it was said that the switch of the state language to Latin script needs to be carried out stage by stage, considering the public opinion when it comes to the imperfections of the alphabet. Linguists were asked to erase such imperfections of the script.

Since the emergence of the idea of switching the state language to Latin graphics, various linguistic research has been handled in this field. As a result, an alphabet was created. It was tested both by researchers and by citizens. Polls and questionnaires helped to view the general picture of how Kazakhstani citizens were reacting to the emergence of this alphabet. In most cases, the participants of such polls noted the imperfection and the impracticality of the mentioned graphics. The way it was constructed, and the diacritical marks it included were inconsistent in terms of practicality.

The primary alphabet contained 32 letters, with the national letters being specified via the use of acute. Acute is a diacritical mark that occurs above the letter it modifies. It was utilized for modifying both vowels and consonants. There were also two digraphs which stood for the sounds [ʃ] and [ʒ] (ш and ж). Those digraphs and the use of acute were the reason why this alphabet was criticized by a considerable number of specialists and the citizens of the Republic of Kazakhstan. Considering the experience of European countries which have been using Latin script for a long time and the experience of Turkic nations which recently switched to this script, the linguists from the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov enhanced the mentioned alphabet. This article presents the justification of the changes which were made and the results of the work of the Institute.

Methodology of the research

The main methods utilized in the preparation of new Kazakh alphabet based on Latin script were the methods of phonetic analysis. They allowed revealing the correlation between phonemes and correspondent letters. Besides, the contrastive analysis of various alphabets and phonetic systems was utilized. The languages of Europe and Turkic languages were compared in terms of their experience in using Latin alphabet for conveying their nationally specific sounds. The results of such a contrast were used to construct a brand new and successful alphabet for the Kazakh language.

Discussion

As it is well-known from the history of script, the European languages used the same Latin-Roman alphabet despite the differences in pronunciation. Borrowing the alphabet of classic Latin resulted in the discrepancy between phonemic (sounds) and graphic (letters) representations of the languages of Western Europe. In contemporary European languages, there are more phonemes than graphemes: 35 phonemes in French and 44 in English, for example. Nonetheless, such a great variety of phonemes can be only represented by 26 Latin letters (6 vowels and 20 consonants) [1].

The gap between phonemic system and script is explicated as follows: phonetic systems are in the state of constant development. External (cultural factors, neologisms, borrowings) and internal factors (phonologization, divergence and convergence of phonemes) influence the expansion of phonetic systems of various languages [2]. Additionally, the scripts of these languages did not undergo considerable orthographic reforms for a significant period. Many letters are written but not pronounced (for instance, the silent “e” in the end of French and English words); other letters are pronounced distinctively according to their position in the word; the same sounds are represented by various letters and combinations of them [3].

The orthography of German, Finnish, Czech, Polish, Lithuanian, Hungarian, Swedish, and Norwegian languages is closer to the contemporary literary norm. This is the result of the reforms related to religious-reformative and revolutionary movements that these nations underwent.

These nations constructed their orthography taking into consideration the literary norms of their languages. As the Latin alphabet was quite restricted, additional letters were used to represent the specific national sounds; these letters were created with the help of diacritical marks [4]. As a result, the alphabets of these languages contain from 29 to 40-42 graphemes.

There are 29 letters in Swedish, Finnish, and Norwegian; 30 letters in German; 31 letters in Romanian and Moldovan, 32 letters in Polish, Lithuanian and Estonian; 33 letters in Latvian; 40 and 42 letters in Hungarian and Czech, respectively. For instance, the contemporary German alphabet consists of 26 letters of classic Latin alphabet with the addition of three umlaut marks (Ää, Öö, Üü) and one ligature ß. The umlaut allophones of the main phonemes, having been liberated from their positional dependence, turned into independent phonemes, and were represented with separate graphemes.

Latvian can be taken as an example of Eastern European languages. This language lacks four letters of the classic Latin alphabet (Q, W, X, Y), but there are 11 additional letters which represent the nationally specific sounds: Āā, Čč, Ēē, Ģģ, Īī, Ķķ, Ļļ, Ņņ, Šš, Ūū, Žž. These letters are created with the help of superscript and subscript diacritics. Prolonged vowels are represented via macron, a superscript diacritic, while the marks of breve and cedilla. Subsequently, there are 33 graphemes in the Latvian alphabet.

The Turkish alphabet consists of 29 letters. Three graphemes of classic Latin are not in use (Q, W, X), while there are six additional letters: Çç, Ğğ, İı, Öö, Şş, Üü. Native Turkish sounds are represented with the help of superscript and subscript diacritics. Umlaut is used to convey some front vowels, and the additional consonants are made with the help of breve and cedilla.

Among the Turkic nations of CIS, Azerbaijanian has the most successful experience of switching to Latin graphics. The alphabet of this language consists of 32 letters. Seven nationally specific sounds are represented by the graphemes Çç, Şş, Ğğ, ı, Öö, Əə, Üü, and the only extracted classic Latin letter is W. Diphthongoids are usually conveyed with the help of umlaut diacritical marks, while consonants are represented via superscript and subscript diacritical marks of breve and cedilla.

The improved and enhanced alphabet, considering the experience of other languages (Turkish, Azerbaijanian, Turkmen, German, Finnish, Swedish, Latvian etc.) utilized the diacritical marks of umlaut, breve, cedilla, and macron to convey the nationally specific sounds. Every diacritical mark has its own phonetic meaning and accurately transmits the content of the sound. The enhanced alphabet based on Latin script was discussed at the meetings of orthographic group, at the seminars, round tables, and conferences. It was approved not only by the scholars specializing in narrow fields, but also by the representatives of public.

The next stage of the linguistic reform was to construct the rules of spelling for Latin graphics. While developing the orthographic rules, the theoretical aspects of Kazakh linguistics, dialectological development of the language, and the rules of phonology, orthography and grammarology were considered. The language was viewed from the perspective of dialectological development. In fact, no language develops in an isolated manner. The influence of the neighbor tongues is always present, which results in mutual enrichment of lexis and pronunciation. For instance, English and French are the neighboring languages which have been interacting for a considerable period. Hence English has many borrowings from French, which impacted the enrichment of this language and its high status in contemporary society.

The emergence of borrowed phonemes is the direct result of borrowing the words, notions, and terms. Those phonemes are indicated by specific letters when written. According to the rules of language, divergence divides a single phoneme into two. This is a common process for all the developed languages of the world: the external and internal factors influenced the emergence of new phonemes which were represented via diacritical marks utilized for clarifying or changing the phonetic meaning.

Language needs to be viewed as a living organism which develops and improves alongside its speakers. For a long period of time, the society of Kazakhstan has been surrounded by various cultures and civilizations, which resulted in mutual penetration of traditions, knowledge, and skills that accumulated in the language. "Clear" languages do not exist since no nation lives in complete isolation. Thus, with the influence of neighboring languages, new terms and notions enrich the vocabulary, which has an impact not only on the lexis, but also on the phonetic system of the languages.

The establishment of new phonemes is connected to the development of language and thinking. This is a natural process of enriching the phonetic system via phonemes which come from other languages and, as time passes, get adapted to the articulatory apparatus of the speakers. There is an opinion that new Kazakh alphabet based on Latin script should not contain the letter "f", as the sound which this letter represents is not native to Kazakh language. However, it is necessary to consider that the phoneme [f] is not native to Russian either: it came from European languages, that is why there are few nationally specific Russian words containing this letter. These words are mainly onomatopoeic notions which repeat after the sound of releasing air through one's teeth. Arabic, however, contains native words with this phoneme. As a result, this letter is utilized both on the east and west of Kazakhstan, and it is also present in the alphabet of Turkic nations, which is why we consider the preservation of this letter in the enhanced alphabet more than relevant.

The development of the phonetic system is carried out not only with the help of external factors such as borrowed sounds, but also based on the internal enhancement of the language. It is necessary to point out that the developed languages are characterized with the enriched lexical and phonetic fund; that is, a significant number of phonemes relates to a developed, perfected language. The goal of

entering the list of thirty developed countries requires the improvement of the language. As Elbasy noted, the switch to Latin script is aimed at “the further development of Kazakh language and high technologies”. Switching to Latin graphics is a historically important event which is necessary for modernization and enhancement of the state language. This is a civilized choice for the integration into the advanced world of informational technologies. This is one of the most significant elements of the program of modernizing the public conscience.

The main principles of orthography are defined based on the national alphabet and spelling rules. Contemporary Kazakh script is constructed on the phonematic principle, though the morphological, traditional-historical, and phonetic principles can be also traced. The script must be understandable and convenient for the users, that is why orthographic rules were compiled with the consideration of the main tendencies of spoken and written text. Also, the universal rules of ergonomics, orthographic memory, consistency, and practicality of the script were taken into account.

The ergonomic or practical writing is based on representing various phonemes with the help of restricted number of letters. Such a script, “tote jazu”, based on Arabian graphics, was introduced by A. Baitursynov who is the founder of Kazakh linguistics. Hence the most important principle is to prefer phonematic type of script to transcriptional type. In transcriptional script, all the pronounced sounds are written down. At the same time, phonematic principle allows to document only those sounds which can distinguish the meaning and influencing the content of the utterance – the phonemes.

Speech and text as the forms of communication are two representations of the same language. Speech has a sound and serves for the immediate communication between people and implies the presence of an interlocutor. Unlike rapid and immediately fading speech, text or script can be stored for a long period of time, thus connecting the representatives of different nations, and conveying the fruits of civilization from generation to generation. Script by itself is conservative. In fact, it aims at preserving the continuity, unity, and stability, which is represented in the so-called orthographic memory of spelling.

Results

To conserve the continuity of script, the orthographic rules developed by outstanding Kazakh linguists such as A. Baitursynov, K. Zhubanov, S. Amanzholov, N. Sauranbayev, M. Balakayev, I. Kenesbayev, R. Syzdykova, A. Kaidarov etc. were taken into consideration [5]. The objective of the linguists at the Institute of linguistics named after A. Baitursynov was not only conveying the Kazakh sounds in script, but also preserving the orthographic norms which help accurately perceive the speech content and improve the culture of latinized graphics.

These norms include the rules of vowel harmony and the basic rules which have been compiled since the ancient times. Light will be shed on the scientific interpretation of changes and additions to the rules of orthography. The results of scientific research will be published in linguodidactic manuals, orthographic dictionaries, toolkits, and various types of instructions.

New rules of Kazakh orthography based on Latin graphics consist of nine chapters. In these rules, the spelling of words with diacritical marks are indicated thoroughly.

To represent Kazakh soft vowels, the diacritical mark of umlaut (two dots above the letter) was used. For example: ädıs (method), dän (seed), mädeniet (culture), käsıp (craft); öris (field), ömirşen (livable), kösem (leader); ürdıs (process), ükımet (government), jüie (system).

To represent the consonant ʀ the diacritical mark of breve (an upside-down crescent) was used. For example: ğaryş (space), samġau (to fleet), tabıġat (nature), baġdar (direction), qaġaz (paper), saġat (clock). To indicate the consonant ɯ the diacritical sign of cedilla (resembling a hook) was used. For instance: şanyraq (a house or the top of native Kazakh yurt), bürşık (bud), qylyş (sword), qoişy (shepherd), oşaq (fireplace), şara (bowl). To represent the hard vowel ʏ a diacritical sign of macron (a

short line above the letter) was used. For example: ūtymdy (profitable), ūstaz (teacher), qūjat (document), maglūmat (data), ūlys (ulus – a block in Kazakh historical government), qūl (slave).

Conclusion

In the present article, there was widely addressed experience of other languages in using Latin alphabet. As the research shows, various languages used different techniques to cope with the discrepancy between their phonetic systems and the graphic representation of the sounds. For instance, English “spelling” refers to saying the word letter by letter, as English is one of the languages where pronunciation does not match the graphic representation of the notion. Such a great difference occurred for the historical reason: when Latin was forcefully introduced as the main language of writing, the native European languages had to adopt their phonetic systems to the restricted number of Latin letters. In case of English, no enhancements were carried out, and the Latin graphemes are used without any diacritical marks. The combinations of letters help identify the nationally specific sounds which did not exist in Latin. When it comes to other languages such as German, French, or Latvian, the presence of diacritical marks has been identified. As the research showed, these languages utilized breve, macron, cedilla, and umlaut to represent their nationally specific sounds (soft vowels, for instance).

The case of Turkic languages is quite different from the European languages. The Turkic languages have recently started to use Latin alphabet, and the experience of Turkish and Azerbaijanian is the most successful. In these languages, diacritical marks are used to convey the sounds which are quite close to the nationally specific phonemes of Kazakh.

Subsequently, the enhanced version of the alphabet based on Latin graphics utilized the diacritical marks of umlaut, breve, cedilla, and macron. This decision was the result of careful discussion and consideration of the experience of European and Turkic languages. The usage of diacritical marks accurately conveys the internal content of the phonemes of the Kazakh language. The present article was prepared within the scope of the project: “Development of a series of updated normative dictionaries and academic publications that provide the transition of the state language into the national Latin graphic alphabet”, financed for the period of 2021-2022.

References

1. Burchfield, R. The Cambridge history of English language / R. Burchfield. – Cambridge: Cambridge University press, 1994. – 656 p.
2. Базарбаева З.М. New Kazakh letter based on the Latin chart // Вестник Национальной академии наук РК. - 2019. - № 382. – pp. 355-359.
3. Janson, Tore. A natural history of Latin / Tore Janson. – Oxford: Oxford University press, 2007. – 305 p.
4. Sacks, David. Letter perfect: a marvelous history of our alphabet from A to Z. – Crown, 2003. – 416 p.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынов. – Алматы, 2008. – 325 p.

З.М. Базарбаева¹, Т.К. Чукаева²

¹А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты ҚР БҒМ, Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы ҚазХКЖӘТУ, Алматы, Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының неғұрлым ұтымды нұсқасын құрастыру мақсатында жүргізілген ғылыми зерттеудің нәтижелері көрсетілген. Латын әліпбиіне ауысу ойы тілді дамытумен және әлемдік информациялық кеңістікке ену қажеттілігімен байланысты болды. Фонетикалық және салғастырмалы талдау әдістері латын әліпбиін ұлттық дыбыстарды жеткізу үшін қолданудың ерекшеліктерін айқындауға көмектесті. Зерттеу көрсеткендей, латын әліпбиіне ұтымды түрде ауысудың бірден-бір ерекшелігі – диакритикалық белгілерді қолдану. Сәйкесінше, диакритикалық белгілер латын әріптерін қазақ фонетикалық жүйесіне бейімдеудің тиімді жолы ретінде айқындалды.

Түйін сөздер: графема; фонема; фонетикалық жүйе; диакритикалық белгі; фонематикалық принцип; орфография

З.М. Базарбаева¹, Т.К. Чукаева²

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова МОН РК, Алматы, Казахстан

²КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

О новом казахском латинизированном письме

Аннотация. В статье представлены результаты научного исследования, проведенного с целью сконструировать наиболее эффективный вариант казахского латинизированного алфавита. Идея перехода на латинскую графику была связана с развитием языка и необходимостью стать частью информационного сообщества. Методы фонетического и сопоставительного анализа помогли выявить особенности использования латинской графики для передачи национально-специфических звуков. Исследование показало, что основной особенностью удачного перехода на латинскую графику было использование диакритических знаков. Таким образом, диакритические знаки были отмечены как эффективный путь адаптирования латинских графем к казахской фонетической системе.

Ключевые слова: графема; фонема; фонетическая система; диакритический знак; фонематический принцип; орфография.

References

1. Burchfield, R. The Cambridge history of English language / R. Burchfield. – Cambridge: Cambridge University press, 1994. – 656 p.
2. Bazarbayeva Z.M. New Kazakh letter based on the Latin chart // Bulletin of National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. - 2019. - № 382. – pp. 355-359.
3. Janson, Tore. A natural history of Latin / Tore Janson. – Oxford: Oxford University press, 2007. – 305 p.
4. Sacks, David. Letter perfect: a marvelous history of our alphabet from A to Z. – Crown, 2003. – 416 p.
5. Baitursynov A. Til taғыlymy [Language training] / A. Baitursynov. – Almaty, 2008. – 325 p.

Information about authors

Базарбаева Зейнен Муслимқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты ҚР БҒМ, Алматы, Қазақстан.

Чукаева Талиын Қанатқызы – шетел филологиясы мамандығы бойынша магистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан.

Bazarbayeva Zeinep Muslimovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Institute of linguistics named after A. Baitursynov of MES RK, Almaty, Kazakhstan.

Chukayeva Talshyn Kanatkyzy – Master’s student in Foreign Philology, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Сөйлем мүшелері теориясына*

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде сөйлем мүшелерін табиғи түрінде зерттеу А. Байтұрсынұлы синтаксисінен басталды. Бұл ХХ ғасырда жалғасып, сөйлем мүшелерінің түрлері жіктеліп, талданып негізгі ұстанымдары қалыптасты. Дегенмен сөйлем мүшелері теориясы мен жүзесінде шешімін таппаған мәселелер баршылық. Тұрлаулы мүшелерде басымдық бірде бастауышқа берілсе, бірде баяндауышқа беріліп келеді. Грамматикалық бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынас пен логикалық субъект пен предикат арасындағы қатынастар туралы мәселе бір ізге түскен жоқ. Тұрлаусыз мүшелерді мағыналық түрлерге жіктеуде бірізділік жоқ: анықтауыш пен толықтауышты мағыналық түрлерге бөлгенде құрылымды негіз етсе, пысықтауышқа келгенде функционалдық тұрғыға сүйенеді. Пысықтауыштардың мағыналық түрлері түгенделген жоқ. Үйірлі мүшені анықтаудағы ұстаным екі түрлі. Мақалада осы мәселелердің шешімі ұсынылады.

Түйін сөздер: сөйлем мүшесі, мағыналық-құрылымдық ұстаным, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, үйірлі мүше, субъект, предикат, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-31-38](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-31-38)**Кіріспе**

Сөйлем мүшесін қазақи табиғатымен түсіндірген алғашқы ғалым А. Байтұрсынұлы болды. Ол сөйлем мүшелерін грамматикалық теориясынан гөрі сөйлеудегі тұрғысының ыңғайында сипаттады. Мәселен тұрлаулы мүшелерді «... сөйлем болған жерде қалмай айтылатын... қалса да қалғандығы сезіліп тұратын» деп бағаласа, тұрлаусыз мүшелерді «сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын... керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып отырған сөздер» ретінде сипаттады [1, 158]. Негізінен, сөйлем мүшелерінің қандай сөз таптарынан жасалатынын көрсетіп береді, мағыналық топтарға тек пысықтауышты жіктейді (мезгіл, мекен, сын, себеп, мақсат пысықтауыштар).

Қ. Жұбанұлы сөйлем мүшелерін мағынасына қарай бастауыш, баяндауыш, айқындауыш деп үш топқа айырады. Осының ішіндегі айқындауышты сөздермен орын тәртібі арқылы байланысатынын анықтауыш, жалғау арқылы байланысатынын толықтауыш деп екі ірі жікке бөледі [2, 121].

Алайда кейін сөйлем мүшелерін парықтауда, жіктеуде А. Байтұрсынұлының тұрғысы негізге алынды. Сөйтіп, тұрлаусыз мүшелерді тегіс қамтитын «айқындауыш» термині анықтауыштың бір түрі, анықталушы сөзден кейін тұратын анықтауыштың атауына айналды.

Қазақ тілінің академиялық грамматикасы үш рет шықты (1954, 1967, 2002), сол Грамматикаларда сөйлемнің құрылымдық ұйысымы тұрлаулы (бастауыш, баяндауыш) және тұрлаусыз (анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш) мүшелер болып жіктеу әбден қалыптасты [3; 4; 5].

Мақсат пен міндеттер. Қазақ тіл білімінде сөйлем мүшелері жөніндегі теория қалыптасқанмен, шешімін күтіп тұрған мәселелер жеткілікті. Сондықтан мақала мақсаты - зерттеулер мен оқулықтарда сөйлем мүшелері төңірегінде тиянақталмаған мәселелерге шешім іздеп табу. Соған орай мынадай міндеттер қойылды:

- сөйлемнің құрылымдық ұйысымында тұрлаулы мүшелердің тұрғысын бағалау;
- пайымдау мен сөйлемнің арақатысының тұрлаулы мүшелерге қатысын айқындау;
- пысықтауыштың мағыналық сипаттарын толықтыру;
- үйірлі мүше мәселесін бағалау.

Зерттеудің әдістануы мен әдістемесі

Мақалаға әдістанулық негіз болған жайт – таным жолдарын көрсететін жеке мен жалпының, бүтін мен бөлшектің, мағына мен пішіннің байланысы туралы заңдылықтар. Әдістеме ретінде «құрылымнан - мағынаға», «мағынадан – құрылымға» қарай талдау пайдаланылды.

Нәтижелерді талдау мен талқылау

Тұрлаулы мүшеге байланысты тиянақталмаған бір мәселе – «бастауыш басым ба, баяндауыш басым ба» дейтін сұраққа бірегей жауап табылмай тұрғандығы. Бұл оқыту әдістемесінен де байқалады. Өткен ғасырдың 70-80-жылдары сөйлемді синтаксистік талдау бастауышты іздеп табудан басталатын еді. Сонан соң бұл баяндауышты іздеп табудан басталатын болды. Сайып келгенде, соңғы шыққан Академиялық грамматикада: «Тұрлаулы мүшелердің ең басты, негізгі мүшесі – бастауыш. ... предикативтіліктің негізі – бастауыш. Өйткені бастауыш сөйлемнің басқа мүшелерінен тәуелсіз бірден-бір сөйлем мүшесі болып есептеледі. Кейбір сөйлемдерде бастауыштың түсіріліп қолданылатыны кездеседі. Бұдан бастауыштың маңызы баяндауыштан төмен деген ұғым тумауы тиіс» [5, 630-631], – деген тұжырым жазылды. Ал «Баяндауыш – грамматикалық формасы жағынан бастауышқы бағынышты мүше» [5, 634] деп танылды. Бастауышқа басымдық берілетіні көрініп тұр. Талқылап көрейік. Ең алдымен, сөйлем құралуында қазақ тілінде басты орын жақ санатына берілетіні белгілі. Мәселен, орыс тілімен салыстырсақ, қазақ тілінде бұл санаттың қолданылу аясы екі есе кең: қазақ тілінде етістік те, есім де жіктеледі, ал орыс тілінде етістік қана жіктеледі, оның өзінде бәрі (мысалы, өткен шақ) жіктеле бермейді. Орыс тілінде жақтық мағына бастауыш арқылы анықталады. Ал қазақ тілінде жақтық санатты белгілейтін – баяндауыш (Бастауышты бағалауда орыс тілі грамматикасының ұстанымы алынған сияқты). Сөйлемнің грамматикалық ұстыны предикативтілік осы жақтық санатқа сүйенеді. Оның үстіне, қазақ тілінде бастауышсыз сөйлем өте жиі қолданылады деуге болады. Тіпті, бастауышты керек етпейтін бірқұрамды сөйлемдер тілімізде норма болып қалыптасқан. Демек, бастауышқа басымдық беріп, баяндауышқа онан кейінгі орынды сайлау қисынға келмейді. Сондықтан сөз тұрлаулы мүшелердің бірінің басымдығы туралы емес, атқаратын жүгі туралы болу керек. Бастауыш пен баяндауыш электрдегі қос заряд сияқты қызмет атқарады. Бастауышты – оң зарядқа (протонға), баяндауышты теріс зарядқа (электронға) теңеуге болады.

Сөйлемнің негізгі грамматикалық үш тірегі белгілі: бастысы – предикативтілік, мұнан соң модальділік пен интонация. Предикативтілік, негізінен, логикадан, оның ішінде пайымдау санатынан, алынған. Пайымдауды құрайтын – субъект, предикат, байланыс. Осылардың тұрлаулы мүшелерге қатысы бары – айқын жайт. Сөйлемнің предикативтілігінің негізі субъект бастауыш пен предикат баяндауыштың қатысынан түзіледі. Алайда, сөйлемнің предикативтілігін анықтауда логикадағы субъект пен предикаттың қатынасына үнемі сүйене беруге болмайды, өйткені бір сөйлемнің екі я одан да көп пайымдаудан тұратыны болады. Мысалы, Баласының келгеніне әкесінің қуанбағанын мен бірінші рет көріп отырмын. деген сөйлемнен үш логикалық пайымдауды ажыратып алуға болады: 1. Баласы келді. Әкесі қуанбады. Мен көріп отырмын. Солай бола тұра мұнда бір бастауыш пен бір баяндауыш қана бар. Логика мен грамматика сыйыспайтын ұғымдар деп санайтындар [6, 32; 7, 17; 8, 148], бәлкім, осындай

айғақтарға сүйенген де болар. Демек, тұрлаулы мүшелерді анықтауда логикалық субъект пен логикалық предикатты ескере отырып, грамматиканың өзіндік заңдылықтарына, нақты айтқанда, бастауыш-баяндауыштық қатынасты белгілеу қажет болады.

Пысықтауыштың мағыналық сипаттарын толықтыру дегенде, біз, алдымен, оның Грамматикаларымызда белгіленген 6 түрінің (мезгіл, мекен, амал, мақсат, себеп, мөлшер пысықтауыштар) мағыналық жағынан жеткілікті сипатталғанын ескереміз. Мәселе қазақ тілі синтаксистік құрылысында пысықтауыштың тағы да мағыналық екі түрі бар екенін дәлелдеуіміз қажеттігінде болып тұр. Олар – қарсы пысықтауыш пен шарт пысықтауыштар. Мұндай пысықтауыштар түркі тілдерінің ішінде татар тілі синтаксисі мен қарақалпақ тілі синтаксисінде бар екенін білеміз: татар тілінде *кире хал, шарт хале* [11, 112-113] деп аталса, қарақалпақ тілінде *қарсылас пысықлауыш, шәрт пысықлауыш* [12, 82-83] деп аталады. Бұл пысықтауыштар қазіргі қазақ тілі синтаксисінде қарсы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем мен шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдердің бағыныңқыларының баяндауыштары ретінде қарастырылып жүр. Тілдік айғақтарды синтаксис пәні оқулықтарынан, академиялық грамматикалардан келтіреміз. Әуелі қарсы пысықтауыштарға тоқталайық. «Қазақ грамматикасында» қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерге келтірген мысалдардың ішінде мынадай сөйлемдер бар: *Күні бойы қараса да, таба алмады. Кейбір сұрақтары бола тұра, Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ* (С. Мұқанов). Жаманмен ауыл болғанша Жақсымен қауым бол (Мақал).

Тағы бір оқулықта [9, 119-120] мына сөйлемдер қарсы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер қатарында берілген: *Барлығы сол Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады* (М.Ә.) *Дәрмен мен Мағаш, Кәкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да, Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып қарайды* (М.Ә.). *Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады* (С. Мұқанов). *Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас. Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл* (Мақал).

Бұл сөйлемдердің бәріне ортақ бір сипат – бір ғана предикативтілікке негізделуі. Келтірілген сөйлемдерді түгел қамтымай-ақ, бір-екеуін талдауға тартсақ та, мәселені байыптауға болады. Мәселен, *Кейбір сұрақтары бола тұра, Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ*, *Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады*, деген екі сөйлем екі предикативті бөліктен тұратын сөйлем ретінде берілген: бірінші сөйлемде біріншісі – *Кейбір сұрақтары бола тұра*, екіншісі – *Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ*; екінші сөйлемде біріншісі – *Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра*, екіншісі – *шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады*. Енді осылардың тұрлаулы мүшелерін бөліп көрсетсек *Естай сөздерін бөлген жоқ*, *Гүлнәр өткізбей тұра алмады*, болып шығады. Авторлар предикативтілікке негізделген деп қарап отырған бағыныңқы құралымда (*Кейбір сұрақтары бола тұра; Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра*) не бастауыштық-баяндауыштық, не субъект-предикаттық қатынас жоқ. Олай болса бұлар құрмаластың предикативті бөлігі болуға жарамсыз. Демек, құрмаластың кемінде екі предикативтік бөліктен тұратыны, сабақтас құрмаластағы бағыныңқы бөліктің бастауыш-баяндауыштық я субъект-предикаттық қатынасқа негізделетіні туралы қағидатты ескерсек, мұндай сөйлемдерді құрмаласқа жатқызудың өзі қисынсыз. Мұндағы бағыныңқы деп берілген құралымдар етістіктен болған баяндауыш мүшені сипаттап тұр. Баяндауышқа қарсы мәндегі жай-күйді білдіріп тұр. Олардың жай сөйлем құрамындағы қызметі осындай. Мұны, әрине, етістіктен болған мүшеге қатысты болғандықтан, толықтауыш болуға сәйкес болмағандықтан (тиісті септіктердің бірінде тұрмағандықтан) пысықтауыш мүшеге жатқызамыз. Жоғарыда келтірілген сөйлемдердің бәрі де осы сипатта. Сондықтан «бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы» деп көрсеткен бірліктерінің бәрі де

пысықтауыштық қызметте жұмсалып тұр. Солардың жасалу жолдарын қарастырсақ, қарсы пысықтауыштың жасалу жолдары да шыға келеді.

1. Қарсы пысықтауыш шартты райлы етістікке де демеулігі тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Күні бойы қараса да таба алмады. Дәрмен мен Мағаш, Кәкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып қарайды (М.Ә.).

2. Қарсы пысықтауыш барыс септігіндегі есім сөзге қарамастан, қарамай көмекші сөздерінің тіркесуімен жасалады. Мысалы: Жауынға қарамастан жолға шықтық. Ақ түтек боранға қарамай қойды өріске шығарды (С. Түгелбаев). Тыйымға қарамастан той жасайтын болдық. Әкесінің қарсылығына қарамай ортаға шықты (Газеттен).

3. Қарсы пысықтауыш есімшеге көмектес септігінің жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: Барлығы сол Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады (М.Ә.). Атамұрат үйіне келіп жатқанменен ұйықтай алмады (Т. Қайыпбергенов).

4. Қарсы пысықтауыш -ғанша, -генше, -қанша, -кенше тұрпатты көсемше арқылы жасалады. Мысалы: Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас. Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл (Мақал). Жаманмен ауыл болғанша Жақсымен қауым бол (Мақал).

5. Қарсы пысықтауыш тұр көмекші етістігінің тиянақсыз көсемше тұрпатының ықпалымен жасалады. Мысалы: Ол біле тұра айтпады. Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады (С. Мұқанов).

6. Қарсы пысықтауыштың сирек те болса -ып, -іп, -п тұрпатты тиянақты көсемшеден жасалатыны да бар. Мысалы: Кіп-кішкентай боп осы сен сөз аңдығанды қайтесің (С. Мұқанов). Үйір қыламын деп басыңа секіртіп алып жүрме (Майлин) [5, 721].

7. Қарсы пысықтауыш келер шақ есімшеге түгіл, тұрсын, тұрмақ шылауының тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Әшім баяндама жасамақ түгіл хат жаза алмайды. Сен мұны айтпақ түгіл маңайлай да алмайсың (С.М.) [10, 203]. Айтпақ тұрсын аузын аша алмады (С. Түгелбаев).

Жоғарыда көрсетілген еңбектерде [9] мына сөйлемдер шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем ретінде берілген: Жігерсіз болсам жетесіз, қойын жайып құл болам (Д. Бабатайұлы). Домбырамды қолға алсам, Ағылған күй мен жыр көрем. Өміріме көз салсам, Жайнаған жарқын нұр көрем (Жамбыл). Торытөбелдің үстіне бір шықсам, жанға шалдырмас едім (Ғ. Мұст.) Мұндайларға кездескен болсаң, баяғыда көше кезіп кеткен болар едің (Ә. Әбішев). Сөйлемдерді талдап қарасақ, тек бір ғана предикативтілікке негізделгенін көруге болады: 1-сөйлемде предикативтілік жасап тұрған – Мен құл болам; 2-сөйлемде – Мен нұр көрем; 3-сөйлемде – Мен жанға шалдырмас едім; 4-сөйлемде – Сен көше кезіп кеткен болар едің. Шартты райдың қашан да жіктеліп қолданылатыны белгілі. Мамандар да осынысына қарап шартты райдан жасалған етістікке жақ санатын теліп отырады да, оны әрқашан баяндауыш ретінде таниды. Алайда мына сөйлемдерде алдыңғы бөліктердегі шартты райлы етістіктер (Жігерсіз болсам, ... қолға алсам, ... көз салсам, ... шықсам, ... кездескен болсаң, ...) дербес баяндауыш болуға жарамайды. Өйткені бұлар дербес субъектіні керек етпейді, олардың қызметі – баяндауышта берілген әрекеттің шартын сипаттау ғана: жігерсіз болсам құл болам; қолға алсам көрем, көз салсам көрем; үстіне шықсам шалдырмас едім; кездескен болсаң кезіп кеткен болар едің. Демек, бұлар да сөйлемнің етістіктен болған мүшесін, яғни пысықтауыштың басқа түрлері сияқты іс-әрекетті, сипаттап тұр. Нақтылай айтқанда, пысықтауышқа тән қызмет атқарып тұр.

Шарт пысықтауыштың жасалу жолдары шартты бағыныңқылы сабақтастың баяндауышымен тұрпаттас болады.

1. Шарт пысықтауыш шартты райдағы етістіктен жасалады. Мысалы: Берсең аларсың, ексең оарсың (Мақал). Ол мәселені оқысам түсінер едім. Естісе айтады.

2. Шарт пысықтауыш жатыс септігіндегі есімшеден жасалады. Мысалы: Ертоқымның басынан мықтап ұстап алмағанда ұшып түсер еді (Т. Қожахмет). Цифрландырғанда еңбектің сипаты түбегейлі өзгереді (Газеттен).

3. Шарт пысықтауыш -ған, -ген, -қан, -кен тұрпатты есімшеге жағдайда сөзінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Атамның ақлын ескермеген жағдайда нендей күйге душар боларымды елестетудің өзі қиын еді. Әдетінше сөз бұйдаға салып созбақтаған жағдайда, меніңше, түбінде опыө жейтін – өзі. О баста бидай емес, арпа еккен жағдайда осынша табысқа жетер ме едік, жетпес пе едік, кім білсін (Ж. Баймұрынов).

4. Шарт пысықтауыштың сирек те болса көсемшеден жасалатыны да кездеседі. Мысалы: Тапсырманы орындамай тұрып басқа жерге кете алмайсың (Қ. Өтепберген). Ертістің суын еркін пайдаланбай тұрып су мәселесін шешу мүмкін емес (Газеттен).

Сөйлемнің үйірлі мүшесінің заңдылықтарын теориялық деңгейге көтерген ғалым – С. Аманжолов. Ғалым ден қойған мәселе үйірлі мүшенің күрделі мүшеден айырмашылығын көрсетіп беру болды. Екеуінің де сөздер тізбегінен тұратыны, бір сұраққа жауап беріп, бір ғана мүшемен байланысты бола тұра айырмашылықтары болатынын дәлелдеп екеуін ажыратып берді. Сонымен, күрделі мүше күрделі сөзден құралатындықтан сыңарлары талдауға келмейтін болса, үйірлі мүше сыңарларын мүшелік жағынан ажыратуға болатын мүше болып шықты. Сөйтіп, үйірлі мүшеге мынадай анықтама берілді: «Сөйлемнің бір мүшесі сияқты, бір сұрауға жауап беретіндей болып тіркескен, бірақ әрқайсысы бөлек мүше есебінде талдауға келетін сөздердің тобын үйірлі мүше дейміз» [10, 132-142]. Үйірлі мүшеге мұнан басқаша да анықтамалар бар екені белгілі. Онда бастауыш-баяндауыштық (субъект-предикаттық) қатынаста тұрып сөйлем құрамына енгенде бір ғана мүшеге қатысты болып, бір ғана сұраққа жауап беретін мүше үйірлі мүше деп танылды [5, 660]. Алайда, көптеген оқулықта өз ішінде мүшелік жіктерге бөлінсе де бір ғана сұраққа жауап беріп, бір ғана мүшені сипаттап, бір ғана мүшенің қызметін атқаратын мүшені үйірлі мүше деп көрсетіп келе жатыр. Соның нәтижесінде Көп оқыған адам көп біледі. сияқты сөйлемдердегі көп оқыған тіркесі үйірлі мүше ретінде талданып келеді, практикалық жаттығу тапсырмаларында да осындай тіркестерді үйірлі мүше етіп талдау көзделеді. Бұл жерде мамандардың ескермей жүргені – тұрлаусыз мүшелер бірін-бірі толықтап, анықтап, пысықтап тұра алатыны. Мысалы, Бір сөзі мен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей адасып қалып отыр. деген сөйлемде бір деген сан есімнен болған анықтауыш сөзін деген толықтауышты анықтап тұр; ал сөзін толықтауышы жалғастыруға деген толықтауышты толықтап тұр; жалғастыруға деген толықтауыш үлгірмей деген пысықтауышты толықтап тұр. Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді. деген сөйлемде қарсысына таман деген пысықтауыш отырған деген анықтауышты пысықтап тұр; отырған деген анықтауыш Сүйіндікке деген толықтауышты анықтап тұр; Сүйіндікке деген толықтауыш қадалып деген пысықтауышты толықтап тұр. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Енді жоғарыда үйірлі мүше ретінде қаралып жүрген Көп оқыған адам көп біледі. деген сөйлемге оралсақ, ондағы үйірлі мүше деп танылып жүрген көп оқыған тіркесінің алғашқы сыңары мөлшер пысықтауыш екіншісі есімшеден жасалған анықтауыш, оның адам деген бастауышты анықтап тұрғанын көреміз.

Демек, үйірлі мүшеге қатысты қазір қолданылып жүрген «өз ішінде мүшелік жіктерге бөлінетін» сипат жарамсыз болып шығады.

Қорытынды

Жоғарыда сарапталған жайттардан қазақ тілі синтаксисіндегі сөйлем мүшелерінің теориясына мынадай толықтырулар мен түзетулер енгізуге болады:

- сөйлемнің тұрлаулы мүшелері – бастауыш пен баяндауыштың сөйлемтүзімдегі қызметі бірдей. Сөйлемнің негізгі тірегі предикативтілікті жасауда олардың бірі басты, екіншісі кейінгі бола алмайды. Алайда сөйлемнің ядросы баяндауыш болады;

- сөйлем предикативтілігін анықтауда субъект-предикаттық қатынасқа сүйенудегі

калыптасқан көзқарасты өзгерту қажет. Өйткені жай сөйлем құрамында логикалық субъект пен предикаттан тұратын тіркестер кездесіп отырады. Предикативтілікті анықтауда субъект пен предикаттан тұратын тіркестің грамматикалық бастауыш және баяндауышпен үйлесіміне басымдық берілугені жөн;

- қазіргі қазақ тілі синтаксисінде қарсылықты бағыныңқылы және шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас ретінде қаралып жүрген бір предикативтілікке негізделген сөйлемдер құрмалас сөйлем қатарынан шығарылып жай сөйлем қатарына қосылғаны жөн. Мұндай бірпредикативті сөйлемде бұрын сабақтас құрмаластың бағыныңқы бөлігінің баяндауышы ретінде қаралып жүрген бірліктер (әсіресе, -са, -се шартты райынан, -ғанмен, -қанмен, -кенмен, -генмен қосымшалы есімшеден жасалғандары) жай сөйлемнің пысықтауышы ретінде қаралғаны жөн. Қазақ тілі синтаксистік құрылысында қарсы пысықтауыш пен шарт пысықтауыштың бар екендігіне семантикалық-синтаксистік, құрылымдық-синтаксистік негіз бар;

- сөйлемнің бастауыштық-баяндауыштық қатынас ыңғайында құрылған, бір ғана мүшемен байланысты болып, бір ғана мүшенің сұрағына жауап беріп, бір ғана мүшенің қызметін атқаратын күрделі мүшесін ғана үйірлі мүше деп таныған жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсын ұлы Ақымет. Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. III-нші тіл танытқыш кітап. // Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 155-234 б.
2. Жұбанұлы Қ. Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан. // Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 103-144 б.
3. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1954. – 559 б.
4. Қазақ тілі грамматикасы. II Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 236 б.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
6. Потенбня А.А. Из записок по русской грамматике. – Москва: Просвещение, 1968. – 551 с.
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
8. Пауль Г. Принципы истории языка. – Москва: Иностранная литература, 1960. – 499 с.
9. Қордабаев Т.Р. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: «Санат», 1995. – 176 б.
10. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
11. Зәкиев М.З. Татар теленең синтаксик төзелеше. – Казан: Ихлас, 2013. – 392 б.
12. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. – 285 б.

Ж.А. Жақыпов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

К теории членов предложения

Аннотация. В казахском языкознании изучение членов предложения, соответствующее свойствам данного языка, берет начало с синтаксиса А. Байтұрсынова. Далее в XX веке были выделены виды членов предложения и сформированы основные принципы их классификации. Вместе с тем некоторые теоретические и практические вопросы изучения членов предложения до сих пор не нашли своего решения. Так, нет еще единого мнения в отношении главных членов предложения, приоритет отдается то подлежащему, то сказуемому. Также нет окончательного решения по связям грамматического подлежащего и сказуемого, логического субъекта и

предиката. При рассмотрении классификации второстепенных членов предложения наблюдается непоследовательность, так, например, при делении на семантические виды определения и дополнения придерживаются структурного подхода, а обстоятельства – функционального подхода. Данная классификация обстоятельства неполная. В определении распространенных членов предложения придерживаются двойкой позиции. В статье предлагается решение вышеназванных вопросов синтаксиса казахского языка.

Ключевые слова: член предложения, семантико-структурный принцип, главный член, второстепенный член, распространенный член, субъект, предикат, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство.

J.A. Zhakupov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

On the theory of parts of the sentence

Abstract. In Kazakh linguistics the study of sentence parts corresponding to the properties of the given language originates from the syntax suggested by A. Baitursynov. Further in the twentieth century, there were identified types of sentence parts and basic principles of their classification. At the same time, there have not been resolved some theoretical and practical issues of studying sentence parts yet. So, in relation to the principal parts of sentence, priority is given to either subject or predicate. Also, there is no consensus regarding grammatical subject, predicate and logical subject and predicate. There is inconsistency in the classification of minor parts of sentences, e.g. the definition and the complement are classified into semantic types, while the circumstance is classified into functional types. The classification of adverbials is incomplete. There is also a twofold position in defining extended sentence parts. The article offers solutions to these issues in the syntax of Kazakh language.

Key words: sentence part, semantic-structural principle, principal part, subordinate part of a sentence, subject, predicate, attribute, object, adverbial modifier

References

1. Bajtırsyn ұлы Ақымет. Til-құрал. Сөйлем зһүжеси мен тырleri [Language is a tool. Sentence system and types]. III-nshi til tanytkysh kitap. // Bajtırsynұлы А. Қазақ тіл biliminiң мәслелери. – Almaty: «Abzal-Aj» baspasy, 2013. – 155-234-better.
2. ZHұbanұly Қ. ZHаңа grammatikanуң zһаңалуқтары zhajynan [New grammar news] // ZHұbanұly Қ. Қазақ тіл biliminiң мәслелери [Problems of Kazakh linguistics] – Almaty: «Abzal-Aj» baspasy, 2013. – 103-144-better.
3. Қазақ тили grammatikasy [Grammar of the Kazakh language]. – Almaty: Fylym, 1954. – 559 b.
4. Қазақ тили grammatikasy. II Sintaksis [Grammar of the Kazakh language. Syntax II]. – Almaty: Fylym, 1967. – 236 b.
5. Қазақ grammatikasy [Kazakh grammar]. – Astana, 2002. – 784 b.
6. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoj grammatike [From the notes on Russian grammar]. – Moskva: Prosveshchenie, 1968. – 551 s.
7. SHahmatov A.A. Sintaksis russkogo yazyka [Syntax of the Russian language]. – Leningrad: Uchpedgiz, 1941. – 620 s.
8. Paul' G. Principy istorii yazyka [The principle of history of language]. – Moskva: Inostrannaya literatura, 1960. – 499 s.
9. Қордобаев Т.Р. Қазақ тилиндеги құрмалас сөйлемдер синтаксиси [Syntax of complex sentences in the Kazakh language]. – Almaty: «Sanat», 1995. – 176 b.

10. Amanzholov S. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы [Brief course on the syntax of the Kazakh literary language]. – Almaty: Sanat, 1994. – 320 b.
11. Zәkiev M.Z. Tatar teleneң sintaksik tәzeleshe [Tatar language syntax]. – Kazan: Ihlas, 2013. – 392 b.
12. Hәzirgi қарақалпақ тілі. Sintaksis. – Nөkis: «Қарақалпақстан», 1986. – 285 b.

Автор туралы мәлімет

Жақыпов Жантас Алтаевич – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Қ. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zhakupov Zhantas Altayevich – Doctor of Philology, Professor, Professor of Kazakh Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpaev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.К. Мейрамбекова^{1*}, Б.С. Жиёмбай²

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Ке АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
^{*}Байланыс үшін автор: lmeqrambekova@mail.ru

Армян-қыпшақ жазба мұраларының тақырыптық-жанрлық сипатта зерттелуі

***Аңдатпа.** Орта ғасырда Еуразия кеңістігінде Дешті Қыпшақ мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке өз үлесін қосқан қыпшақтардың артында қалған мол мұра әр кезеңде түрлі әліпбилермен жазылғаны мәлім. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтыды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып, сыры күн санап ашыла түсті. Ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастар толастамай, «армян-қыпшақ» термині ғылымға енгізіліп, орта ғасырдағы қыпшақтар мен армяндардың өмірі мен тіршілігі, мәдени байланыстары соны зерттеулерге арқау болды. Бүгінде осынау ауқымды жанрлық сипатта жазылған армян-қыпшақ мұраларының тарихи, мәдени, тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеу қажеттілігі сезіледі. Мақалада армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің тақырыптық-жанрлық сипатта зерттелуі шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері негізінде зерделенеді.*

***Түйін сөздер:** Дешті Қыпшақ, армян-қыпшақ, мәдениет, тіл, жазба ескерткіштер, жанр, мәдени мұра.*

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-39-49](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-39-49)

Кіріспе

Орта ғасырда Орталық Еуропадан Солтүстік Қытайға дейінгі ұлан-ғайыр аймақты иелік еткен түркі тілдес тайпалардың ішіндегі ең ірі ұлыстардың бірі – қыпшақтар болды, олардың қоныстану территориясы шығыс деректерінде Дешті Қыпшақ атауымен жақсы таныс. М.Қашқари өз еңбегінде IX ғасырдағы қыпшақ бірлігіне кимек, субар, қаңлы, қарабөрікті, тоқсоба, жете, бөрлі сынды бірқатар рулар мен тайпалар кіргендігі туралы мәлімет берген [1]. Түрк қағандығы ыдырағаннан кейін қыпшақтар алғашында Қимақ қағандығының құрамында болса, XI ғасырда одан бөлініп шыққан. XI ғасырдан қыпшақ тайпаларының саяси бірлестігі қуатты мемлекет – Дешті Қыпшаққа айналып, ортақ тіл ретінде қыпшақ тілі қызмет етті. Осылайша қыпшақ тілінде жазылған жазба мұралар әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өзіндік үлесін қосты.

Қоныс тебуі жағынан географиялық біртұтастығының жоқтығына байланысты әр өңірдегі қыпшақтар әр түрлі аталып (Алтын орда қыпшақтары, Орта Азия қыпшақтары, Қырым қыпшақтары, құмандар, половецтер, мамлюк қыпшақтары, армян қыпшақтары), олардан қалған жазба ескерткіштердің өзі де түрлі әліпбимен жазылғанын тарихи жазба мұралар растайды.

Зерттеу әдістері

Сипаттама, тарихи-салыстырмалы, жүйелеу әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Талдау және нәтиже

Армян-қыпшақтар – бүгінгі таңда тарихшылар да, тілді зерттеушілер де «армян-қыпшақ» терминін ұстанатын, өз дәуірінде христиан дінінің армян-григорян бұтағын діні ретінде қабылдаған қыпшақтар. Деректер көрсеткендей, армян-қыпшақ тілін таратушылар өз тілдерін «хыпчач тілі», «біздің тіл», «татарша» деп көрсеткен. Қазіргі уақытта армян-қыпшақ тілінде жазылған, 1521-1669 жылдарға тиесілі 112 жазба ескерткіш, шамамен 25-30 мың беттен тұратын көлемді жазбалардың жиынтығын қалыптастыруда. Бұл армян-қыпшақ ескерткіштерінің мәдени маңыздылығының жоғарылығын айғақтай түсері ақиқат.

Қазіргі таңда армян-қыпшақ жазба ескерткіштері Киевте (Каменец-Подольск армян сот істерінің акт кітаптары және Андрей Торосовичтың «Философ тасының құпиясы» шығармасы), Львовта (1 армян-қыпшақ сөздігі және 26 жеке құжаттар), Ереванда (3 христиандық және филологиялық мазмұндағы қыпшақ ескерткіштері және 6 қыпшақ тіліндегі армян жазбалары), Санкт-Петербургте (армян-қыпшақ сөздігі, Псалтырь), Венада (3 армян-қыпшақ сөздігі және 13 христиандық және сот ісі мазмұнындағы қолжазбалар – Төре бітігі, акт кітаптары, Псалтырьлар, дұғалық кітаптар, 3 пірәдір Антонның өсиет кітаптары), Венецияда (10 қолжазба – Псалтырьлар, дұғалық кітапшалар, акт кітаптары, жылнамалар), Краков, Варшава, Вроцлав қалаларында (Псалтырь, дұғалық кітап, күнтізбе, 1528-1604 жылдардағы Сот ісі кітабын қоса есептегенде 11 қолжазба), Парижде (4 қолжазба – Псалтырь, күнтізбе, Төре бітігі және «Дана Хикар туралы аңыз» бен жылнамалардан тұратын жинақ), Герлада (Арменополис, Шамошувар – Румыния – Псалтырь) және Лейденде (1 дұға кітабы) сақталған.

Армян-қыпшақ тіліндегі орта ғасыр жазба ескерткіштері көлемі жағынан ауқымды, жанрлық тұрғыда сан алуан, оларды тақырыптық жүйеге негіздей отырып, 6 топқа бөліп қарастыруға болады: 1) тарихи жылнамалар; 2) заң кодекстері және акт құжаттары; 3) филологиялық еңбектер; 4) діни еңбектер; 5) көркем шығармалар; 6) жаратылыстану ғылыми еңбектері.

1. Тарихи жылнамалар. Бүгінде әлем мұрағаттары қорында үш армян-қыпшақ жылнамасы сақталып отыр, олар «Каменец жылнамасы», «Венеция жылнамасы» және «Поляк ұлысы жылнамасы».

«Каменец жылнамасын» бастапқыда Каменец қаласы армян ақсүйектерінен шыққан дін өкілдері – Агоп пірәдір (1582-16/26 сәуір 1621) армян тілінде және армян әліпбиімен қыпшақ тілінде құрастырып, кейін туған інісі Аксент дер Крикор тарапынан 1650-1652 жылдары редакцияланып, толықтырылған. Жылнамада Украинаның оң жағалауы мен батысында, Молдавия мен Валахияда болған оқиғалар, ең бастысы 1430-1652 жылдар аралығында Каменец-Подольскіде болған оқиғалар баяндалады. Қыпшақ бөлімінде Цецера түбі шайқасы мен Хотин соғысы кезіндегі поляк-түрік қарым-қатынастарының шиеленісуі сипатталады. Жылнаманың бірінші қыпшақ жазбасы 1611 жылдың қаңтарындағы Каменецте армян қауымының воит сайлануына арналса, соңғысында 1622 жылы 12 мамырда Замостьеде кафалық вартабед Месробтың дүниеден өткені баяндалған.

«Каменец жылнамасы» қысқаша және кеңейтілген нұсқаларда жазылған. Қазіргі кезеңде аталмыш еңбектің нұсқалары Париж ұлттық кітапханасында №194 қолжазба түрінде (қысқа нұсқасы) және Венециядағы әулие Лазарь аралы мхиттаристер кітапхана қорында №1700 қолжазба түрінде (кеңейтілген нұсқасы, 169 бет) сақталып отыр.

Жылнаманың Париж нұсқасының латын тіліндегі транскрипциясын Жан Дени жариялап, француз тіліне «L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec» деген атаумен аударып, басылымды сөздікпен толықтырған. «Жылнама» мәтнінде 1060 (1611) жылғы қаңтардан – 1062 (1613) жылғы 3 (13) қарашаға дейінгі жазбалар кездеседі [2]. Ал жылнаманың Венецияда

сақталған нұсқасын Г. Алишан армян графикасымен толық мәтінін 1896 жылы жариялайды [3]. Бұл қолжазбадағы қыпшақ мәтіндерін, атап айтқанда Цецор түбі шайқасы мен Хотин соғысы сипатталған бөлігін 1968 жылы Э. Шютц ағылшын тіліне аударып, аударма сөздікпен, көлемді алғы сөз, түсініктемелермен бірге ұсынған [4].

Э. Шютц пен Ж. Денидің еңбектерін ағылшын аудармасы және транслитерациясымен бере отырып, есімдер мен жағырапиялық атаулар көрсеткіштері және глоссарийлермен толықтырып, 1969 жылы И. Вашари өз еңбегін «Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle» тақырыбында жариялаған [5].

«Венеция жылнамасы» және «Поляк ұлысы жылнамасы» (Польша жылнамасы) Париждегі Ұлттық кітапхана қорында қолжазба түрінде сақталған, екеуі де Г. Алишан тарапынан жарияланған [6].

«Венеция жылнамасының» үзінділерін Ж. Дени 1957 жылы жариялаған еңбегінде келтірген болатын. Польша жылнамасын 1981 жылы Я. Дашкевич пен Э. Трыарский Г. Алишан жарияланымдарын негізге ала отырып, тыңғылықты зерттеп, қайта басып шығарды [7].

Екі жылнама да армян әліпбиімен қыпшақ тілінде жазылған, көлемі қысқа және Иса пайғамбардың туылған кезеңінен бастап 1537 жылға дейінгі және 1530 жылғы оқиғалар баяндалады.

Бұл екі қолжазба әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. «Каменец жылнамасының» Венецияда сақталған нұсқасының Э. Шютц пен И. Вашари жарияланымдары негізінде қыпшақ нұсқасын А. Гаркавец өз еңбегінде орыс тіліндегі аудармасымен жариялаған [8]. Дегенмен үзінділердің толық берілмеуі не оқиғалар желісінің бір-бірімен тығыз байланыста дамымауы қолжазба құндылығын жоғалтпайды. Бұл Каменец пен Львовтағы армян-қыпшақ колонияларының қызметі және Украинадағы армян-григорян шіркеуі туралы қызықты мәліметтер екені анық.

2. Заң кодекстері және акт құжаттары. Армян-қыпшақ ескерткіштерінің көлемді бөлігін сот-әкімшілік істерін жүргізуге арналған құжаттар, кәсіптік және қоғамдық ұйымдар жарғылары, заң кодекстері мен діни-азаматтық өзін-өзі басқару актілерін қамтитын құжаттар құрайды. Осы ескерткіштердің арасындағы түбегейлісі әрі қазақтың құқықтық тарихын зерттеудің қосымша көзі болып табылатын құжат – 1519 жылы армян тілінен латын тіліне аударылып, поляк королі бекіткен, кейіннен Львов армян-қыпшақтарының тіліне аударылған «Төре бітігі» зайырлы заңдар жинағы. Бұл заңдар жинағы кіріспеден, зайырлы заңдардан және қосымша бапты қамтитын үш бөлімнен тұрады. Мұнда мемлекет билігіне, өзге де құқықтарға және сот ісіне қатысты әр түрлі құқықтық қатынастарды реттеген 124 баптан тұратын «Армян төресінің кітабы» және «Іс жүргізу кодексіне» арналған 99 қосымша баппен қамтылған ережелер жиынтығы берілген [9].

Қазіргі уақытта «Төре бітігінің» 3 нұсқасы әлемнің мұрағаттарында сақтаулы, олар:

1. Вроцлав нұсқасы (1523) – Вроцлав қаласындағы Оссолинский атындағы ұлттық кітапханада (Польша) 1916/II нөмірімен тіркелген. Бұл қолжазба толық әрі басқа қолжазбаларға қарағанда 53 қосымша қыпшақ жазбасына артық болып есептеледі. Вроцлав нұсқасын алғаш рет 1957 жылы М. Левицкий мен Р. Кохнова «Rocznik Orientalystyczny» журналында «La version turquekipchak du Code des lois des Arméniens polonais» тақырыбында жариялаған [10].

2. Львов нұсқасы (1568) – Париж ұлттық кітапханасында (Франция) 176 нөмірмен тіркелген [11].

3. Каменец нұсқасы (1575) – Вена Мхитаристтер кітапханасында (Австрия) 468 нөмірмен тіркелген [12].

2003 жылы «Армян Төре бітігінің қыпшақ-поляк версиясы және армян-қыпшақ сот ісін жүргізу кодексі» қазақ және орыс тілдерінде жарияланды, еңбек авторлары белгілі ғалым А.Н. Гаркавец пен тарихшы, ғалым, ҚР ҰҒА академигі Ф. Сапарғалиев. Кітаптың бірінші

бөлімінде Вроцлав нұсқасының жазбаша аударма мәтіні және орыс тіліне аудармасы, екінші бөлімінде Париж және Вена нұсқалары салыстырмалы түрде ұсынылған.

Сондай-ақ Львовта туу туралы куәлік, діни істер, сот істері секілді түрлі тақырыпты қамтитын акт құжаттарындағы жазбалар армян-қыпшақ тілімен қоса, поляк, латын, итальян, украин тілдерінде жүргізілген. Ал Каменец-Подольскіде көбіне-көп сот істері құжаттары қыпшақ тілінде жүргізілген, соңғы құжат 1663 жылғы 20 наурызда тіркелген (Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве, ф.39, оп. 1, ед.хр. 42, л.266). Соңғы құжат ретінде танымалысы – Симон Харахаш әйелі Зосидің өсиетхаты, бұл хат шамамен 1118/1669 жылғы 8/18 желтоқсанда жазылған (Библиотека Академии наук во Львове, ф. Баворовских, рукопись 1660 III, лл. 6-9). Бұдан ертерек жазылған қолжазбаларға Львовтағы шіркеуде жазылған құжаттарды жатқызуға болады, бұл құжаттар Венадағы Мхитаристтер кітапханасында 440 нөмірлі қолжазба ретінде тіркелген.

Львов қаласындағы кітапханалар мен мұрағаттар қорларында сақталған (Львов қаласы, Украина мемлекеттік мұрағаты) бірсыпыра құжаттардың ішінен 1627 жылғы 15 ақпанда Язловецта жазылған католикос Мелхиседектің хаты және 1957 жылы 6 тамыздағы Тохатта католикос Филиппостің губернаторы вартабед Йовганестің хатының мәні зор. Бұл екі қолжазбаны Я. Дашкевич пен Е. Слушкевич латын және поляк тілдеріндегі аудармаларымен, мазмұнымен жариялаған [13].

Львов Украина мемлекеттік кітапханасында Эдирнеден (1609) және Львовтан (1615) армян-қыпшақ тілінде жазылған екі борыштық міндеттеме құжаты да табылған, олардың бірі – Львов армян саудагері Стецка Огановичтің борыштық міндеттемесі. Бұл міндеттеме 1609 жылы Эдирнеде константинопольдық Абраамның ұлы Йосиф үшін армян-қыпшақ тіліне түзетілген. 1620 жылы поляк тіліне аударылып, ағымдағы жылдың 15 қыркүйегінде мәтіннің түпнұсқасымен бірге Львов армян-поляк сот мекемесіне берілген. Екіншісі – 1615 жылғы 24 сәуірде Львовта армян саудагері Шимка Кеворовичтің, сондай-ақ, армян саудагері Андрей Торосович үшін жасалған армян-қыпшақ тіліндегі борыштық міндеттеме. 1618 жылы қолтаңба мен борыштық міндеттеменің поляк тіліне аудармасы жасалып, 1618 жылы 28 мамыр түпнұсқасымен бірге Львов армян-поляк сот мекемесіне берілген. Бұл екі қолжазба да поляк және орыс тіліндегі аудармаларымен бірге Я. Дашкевич пен Э. Трыярский тарапынан жарияланды [14].

Қазіргі уақытта армян-қыпшақ тілінде жарияланған 40 акт кітабы ғалымдар тарапынан анықталып отыр және армян-қыпшақ жазбалары бар бұл құқықтық құжаттардың жалпы көлемі 18 мың беттен асады: үш қолжазба жоғалған, оларды тек қана ғалымдар тарапынан жарияланған үзінділеріне сәйкес қандай құжаттар екенін анықтау мүмкін:

Т.И. Грунин 1967 жылы Киев көне қолжазбалар орталық мұрағатында сақталған №4386 Каменец-Подольск (1559-1567) армян сот мекемесінің ең көне акт кітабының 298 жазбасын жариялады [15]. Дәл осы қолжазбаның төрт мәгінін Х.И. Кучук-Иоаннесова және Ф.Е. Корш қолжазба көшірмесі негізінде 1976 жылы И. Абдуллин жариялады [16].

Акт кітабының 1585 жылға қатысты 2 жазбасын №4395 нөмірлі қолжазба түрінде мұрағатта сақталған құжат негізінде 1830 жылы М. Бжшкянц жариялады. Сонымен қатар ол Львов армян діни соты кітабынан 1521 жылға тиесілі армян-қыпшақ тіліндегі жазбаның үзіндісін жариялаған болатын.

Армян-қыпшақ тілінде жазылған қалған 37 акт кітабы Киев, Вена, Венеция, Польша мұрағаттарында сақтаулы, олар:

Украинаның орталық мемлекеттік тарихи мұрағатындағы 39-қордың 1-тізімдемесінде Каменец-Подольск қаласының 1572-1663 жылдарға тиесілі армян-қыпшақ сотының 28 кітабы (сегіз мың беттен аса);

Вена армян мхитаристтер конгрегациясы кітапханасында №440 нөмірлі Львов шіркеуінің 1636-1736 жылдар аралығындағы метрикалық жазбалары (120 бет), №444 нөмірлі Львов армян-

қыпшақ сот ісінің екі кітабы, №446 апостол Павелдың екінші жолдауы, №452 нөмірлі Львов армян-қыпшақ сот ісінің 1598-1637 жылдарды қамтитын кассалық кітабы, №441, №447 Львов армян діни сотының 1572-1630, 1643-1667 жылдарда жазылған акт кітаптары. Э. Трыарский №446 нөмірлі қолжазба – апостол Павелдың екінші жолдауын 1976 жылы жариялаған болатын [20]. Ал Э. Шютц №441, №447 нөмірлі қолжазба ретінде сақталған Львов армян діни сотының акт кітаптарын 1971 жылы жариялады [17].

Венециядағы армян мхитаристтер конгрегация кітапханасында №1788 нөмірлі қолжазба түрінде 1630-1642 жылдар аралығын қамтитын Львов армян діни сотының акт кітабы (179 бет) сақталған.

Сондай-ақ Польшадағы жеке тұлғаларда, көп жылдар бойы шығыс, армян-қыпшақ жазба ескерткіштерін, микрофильмдер мен фотокөшірмелерді зерттеп-жинақтаумен айналысатын Мариан Левицкийдің ұрпақтарының жеке қорында екі еңбек сақтаулы, олар: 1) 1625-1630 жылдарды қамтитын, 48 беттен тұратын Львов армян сот мекемесінің акт кітабы (қолжазбаның жалғасы Венадағы армян мхитаристтер конгрегация кітапхана қорында); 2) Львов армян архиепискобының туу туралы жазбалар кітабы.

3. Филологиялық еңбектер. Армян-қыпшақ ескерткіштеріне тиесілі филологиялық зерттеулердің денін армян графикасымен жазылған қыпшақ тіліндегі екі көмекші оқу құралы (грамматикалық оқулық), бес қыпшақша аударма сөздік және бір Псалтырь еңбегі құрайды. Көмекші оқу құралдары (грамматикалық оқулықтар) шамамен 1581-1613 жылдар аралығында Львов қаласында армянша-қыпшақша жазылған және қазіргі уақытта олар Матенадаран қолжазбалар институтында (Ереван/Армения) және Вена мен Санкт-Петербург кітапханаларында, атап айтқанда: Львов университеті кітапханасының қолжазбалар бөлімінде 366 беттік, 51 нөмірлі қолжазбамен; Санкт-Петербуртта М.Е. Салтыков-Щедрин мемлекеттік кітапханасында 280 беттік, 8 нөмірлі қолжазбамен; Вена ұлттық кітапханасында 106 беттік, 3 нөмірлі қолжазбамен; Вена Армян мхитаристтер кітапханасында 178 беттік, 84 нөмірлі қолжазбамен және 301 беттік, 311 нөмірлі қолжазбамен сақталған.

1968-1972 жылдары Э. Трыарский Варшава қаласында армянша-қыпшақша аударма сөздіктің Венадағы үш нұсқасын негізге алып, салыстыру арқылы қыпшақ тіліндегі сөздерді тізіп, поляк және француз тілдеріндегі мағынасын бере отырып, қыпшақ-поляк-француз тілдерінде сөздік жасап шығады. Сөздік ауқымды кіріспемен ерекшеленіп, соңында бес қолжазбаның кейбір беттерінің факсимилесі ұсынылды [18]. Кейіннен Э. Трыарскийдің лексикографиялық жұмысы Г. Дерфердің, К. Менгестің, Дж. Клосонның этимологиялық зерттеулеріне негіз болды.

Армения Республикасы Ереван қаласы Матенадаран қолжазбалар институтында бүгінгі күні сегіз қолжазба сақталған [19]. Бұл еңбектердің ешқайсысы бүгінгі күні тыңғылықты зерттеу нысанына айналмаған. Бұл манускрипттерді оқу көне армян графикасын, армян графикасының батыс нұсқасын, армян диалектілерін білумен қатар, түркі тілдерін, оның ішінде қыпшақ-оғыз тілдерін білуді де талап етеді.

Қолжазбалардың арасынан №3522 нөмірлі (354 бет) – «Қыпшақ тілінің грамматикасы» ерекше құнды болып саналады. Бұл қолжазбаның 226-353 беттерін қамтиды, қолжазба авторы – Аветик деп көрсетілген. Қолжазба негізінен діни мазмұнда, дегенмен тұрмыстық заттар, табиғат, мал шаруашылығы, егіншілікке, астрономия мен геометриялық өлшемдерге, т.б. тақырыптарға қатысты терминдер де ұшырасады. Еңбекте сөз таптары армян және қыпшақ тілдерінде көрсетілген, яғни бұл қолжазба екі тілді (армян және қыпшақ тілдерінде) және кейде үш тілді (армян, қыпшақ және поляк) мәтінді-сөздік.

Бұл қолжазбалар қыпшақ тілінің ерекшелігін, фонетикалық, грамматикалық, морфологиялық модельдерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді, қыпшақ тілінің сол кезеңдердегі сөздік қоры қандай болғандығы туралы мәлімет қалыптастыратын құнды құжат қатарынан орын алады.

Армян жазулы қыпшақ жазба мұраларын жинақтап-жариялауда, тәржімалауда, ескерткіштер тілінің ерекшеліктерін зерттеуде отандық ғалымдар да зор үлесін қосуда. Ғ. Айдаров тарапынан жазылған «Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің тілі» еңбегінде армян әліпбиі және фонетикасы, лексикасы, грамматикасы, синтаксисі туралы мәліметтер берілген. А.Н. Гаркавец дүние жүзі кітапханалары мен түрлі мұрағаттарға тарап кеткен армян-қыпшақ тіліндегі жазба мұраларды жинақтап, транскрипциялап жариялады. Сондай-ақ ғалым «Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский» еңбегінде «Кодекс Куманикусты» негізге ала отырып, қыпшақ тілінің тілдік ерекшелігін және армян-қыпшақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін, есім мен етістіктің қолданылуын ашып көрсетуге тырысты. Ал «Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв.» атты екінші еңбегінде бірінші тарауды морфологияға, екінші тарауды синтаксиске арнап, славян тілдерімен салыстыра зерттеді [20].

4. Діни еңбектер. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған діни еңбектердің бірқатары бүгінде Еуропаның кітапханалары мен мұрағаттарында сақтаулы, олардың қатарынан Псалтырь, апостол Павелдің жинағы, дұға кітаптары, теолог Антонның уағыз жинақтары ерекше орын алады. Сонымен қатар бұл санаттағы еңбектердің қатарынан бір Пасха күнтізбесі және 18 жылдық күнтізбе мен армян және көне түрк тілінде аталған 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің тізімі де табылып отыр.

Псалтырьдің алғашқы аудармасы 1575 жылы Львов қаласында жасалған. А.Н. Гаркавецтің көрсетуінше, бұл аударма Львовтық діндар (диакон) Лусигке тиесілі. Қыпшақ тілінде жазылған Псалтырь еңбегінің нұсқалары: 1. Краков қаласындағы Чарториский мұражайында (Польша) 3646 нөмірмен (Краков нұсқасы). 2. Вена ұлттық кітапханасында (Австрия) 13 нөмірде тіркелінген (Вена нұсқасы). Лусигтің Псалтырь кітабына дайындалған армянша-қыпшақша сөздігі Ереван қаласында Матенедаран қолжазбалар институтында 2267 нөмірмен сақталынған. Сонымен қатар Париж, Венеция, Санкт-Петербург қалаларында сақталынған Псалтырьдің үш жазбасы белгілі. Аталмыш еңбектің екі нұсқасын (Краков және Вена нұсқаларын) және оған арналған армянша-қыпшаққа сөздік А.Н. Гаркавец пен Э. Хуршудян тарапынан жарияланды [21].

Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған діни қолжазбалардың бірі – 1618 жылы Львов қаласында жазылған «Алғыш бітігі» дұға кітабы. Бұл еңбек әлем ғылымында ең алғаш түрк тілінде басылған қолжазба ретінде танылған, қолжазбаның жалғыз нұсқасы Нидерланды қаласындағы Лейден университетінің кітапхана қорында сақталған. Еңбек ең алғаш рет 1961 жылы Э. Шютц тарапынан жарияланған [22].

Діни қолжазбалардың қатарына Санкт-Петербург қаласында М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханада сақталған, көне армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған «Житий святых», «Хайсмавурке» қолжазбалары да толықтыра түседі. Ғылымда бұл қолжазбалар 1971 жылы И.А. Абдуллин тарапынан жарияланған болатын [23].

5. Көркем шығармалар. Көркем шығармалар санатынан бүгінгі таңда армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған көркем-дидактикалық жанрдағы «Дана Хикар сөзі» атты еңбек табылған. Бұл қолжазба қазіргі таңда Венадағы Армян мхитаристтер конгрегациясы кітапханасында №468 нөмірмен сақтаулы. Алғаш рет бұл қолжазбаға қатысты жарияланымды Ж. Дени мен Э. Трыярский жасаған [24]. Мұрада Ассирия елі, ондағы Ниневия қаласы, Синахериб, Ассархаддон патшалардың аттары аталуына және б.з.д. V ғасырда арамей тілінде папирусқа жазылған, қазірде Берлинде сақтаулы үзінді табылуына сәйкес бұл шығарма әуел баста Ассирияда, Вавилонияда пайда болған деп шамаланады. Синахерибтің ақылды, тапқыр, дана кеңесшісі Ахикар өмірінің кейбір тұсы мен асырап алған баласына айтқан өсиеттері толық болмаса да, сақталып, араб, армян, грек, орыс, парсы, румын, т.б. тілдерде әр елге тарап, әр кезде жинақталып басылған. Бұлардың бірі Львов маңайын мекендеген қыпшақтарға жетіп, армян әліпбиімен қыпшақ тіліне көшірілген.

Отандық ғалым С. Құдасов 1990 жылы «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі» еңбегін жариялап, қолжазбаны қазіргі қазақ тіліне транскрипциялап, алғаш рет қазақ тіліне аударып, ескерткіш тілінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық жүйесін талдап көрсетеді. Шығарманың армян жазуымен қыпшақ тілінде бізге сәл қысқартылып, тек өсиеттері жеткен. Онда дүние, өмір, тіршілік, адам қасиеттері, әділдік, жақсылық, жамандық туралы қысқаша сипаттамалар, ой-түйіндер, теңеу, эпитет, әсірелеу, мақал-мәтелдер тәрізді көркем тәсілдермен бейнеленген. «Дана Хикар сөзінде», мысалы, мынадай тәлім-тәрбиелік, үгіт-өсиеттер молынан кездеседі: «Дүниеде не тәтті? Хикар айтты: Беттің ұяты. Кімнің жүзінің ұяты болса, ол сүйкімді, өйткені барша жаман нәрсе арсыздықтан туады»; «Ұяттан тәңірден қорыққандай қорық»; «Тіліңді жаман сөзден сақта», «Ұлым жығылған дүшпаныңды көрсен, оны күліп, масқара етпе, тұрса саған жамандық жасар», «Ұлым садақа бергенде жарлыны ашындырма, бергенің тәңіріге қабыл болмас» [25].

6. Жаратылыстану ғылыми еңбектері. Жаратылыстану ғылымдарының санатынан көрінетін армян-қыпшақ ескерткіштерінің бірі, құнды қолжазба – 1626-1631 жылдары жазылған Львовтық Андрей Торосовичтің «Философия тасының құпиялары (Тайны философского камня)» еңбегі. Бұл қолжазба қазіргі таңда Киев қаласындағы Украина мемлекеттік мұрағат қорында №250 нөмірмен сақтаулы. Еңбектік поляк нұсқасында Сократ, Аристотель, Авиценна, Демокрит, Платон және өзге де философтардың шығармаларынан үзінді берілген және алхимия жөнінде Гермес Трисмегист, Скайд Гебер, Арнольдо де Вилланов, Альберт секілді ғалымдардың тәжірибесі кеңінен сипатталған. Еңбек Андрей Торосович тарапынан еңбекке армян-қыпшақ тілінде бірқатар түсініктемелердің жазылғанымен де құнды саналады. Қолжазбаның қыпшақ нұсқасында бағбандық туралы жеке талдамалар, тәжірибелер кеңінен сөз болады, шөптік дәрілердің де таптырмайтын сызбасы көрсетіледі, мәселен бас ауырған кездегі жақпа май компрестерінің рецепі былайша ұсынылады: «Baš ahrīxīna hakimlik: al 2 lot temyan, 2 lot mira, 2 lot burč, 2 lot šalviya, 4 lot sīrkä, 4 lot oliva. Bu barčani ezip igi sīrkä bilä olivaga qatıştırma da biširmä igi, ki mast kibik bolgay. Soñra čöpräk üsnä kendin silama da anıñ bilä basin čürgämä kečär ahrīma baš». Бұл қолжазбада көптеген ғалымдардың химия бойынша, жеміс-жидек өсіру, будандастыру (селекция) жайындағы тәжірибелері, сонымен қатар көне және орта ғасырлардағы көрнекті ғалымдардың туындыларынан үзінділер мен жазба ескертпелер келтірілгендігімен құнды болып саналады [8, с. 18].

Қорытынды

Байқап отырғанымыздай, орта ғасыр туындылары саналатын армян-қыпшақ жазба мұраларының жанр алуандылығы ерекше, көлемі жағынан мейлінше көп. Бүгінде әлем мұрағаттарында сақтаулы, түрлі жанрда жазылып, тарихи, сот ісі, діни, филологиялық еңбектер, көркем әдеби, жаратылыстану сынды әр алуан тақырыпты қамтитын, шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне арқау болған бұл еңбектер қыпшақтану саласындағы соны ізденістерге, тарихи-салыстырмалы зерттеулерге жол ашатыны да ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

1. Кашкари М. Девану луғат ит-турк. – Ташкент: Фаң, 1960. – Т. 1. – 270 с.
2. Deny J. L'arméno coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613). – Wiesbaden, 1957. – 96 p.
3. Алишан Г. История армян Польши и Румынии с приложением первоисточников. – Венеция, 1896. – 228 с.
4. Schütz E. An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. – Budapest:

Akadémiai Kiadó, 1968. – 215 p.

5. Vásáry S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica. – 1969. – Т. 22, fasc 2. – P. 139-189.

6. Алишан Г. Каменіц: Тарегірк найоц` Леһастані йеу Руменіой һауастч`еай йауелуацовк`. – Венетік, 1896. – 221 p.

7. Dachkevitch Ya., Tryjarski E. «La Chronique de Pologne» - un monument armeno-kiptchak de premiere moitie du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – Т. 42, z. 1. – S. 5-26.

8. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – Т. 1. – 1084 с.

9. Гаркавец А., Сапарғалиев Г., Капраль М., Цимбал М. Төре бітігі: армяно-кыпчакский судебник 1519-1594 гг. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

10. Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms: 1916 de la bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. – 1957. – Т. 21. – P. 153-300.

11. Macler F. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1908. – 203 p.

12. Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. – Wien, 1895. – 1541 p.

13. Дашкевич Я., Слушкевич Э. Два армянских документа XVII в. из львовских коллекций // Rocznik orientalistyczny. – 1972. – Т. 35, №1. – С. 77-110.

14. Дашкевич Я., Трыярский Э. Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609) и Львова (1615) // Rocznik Orientalistyczny. – 1974. – Т. 37, №1. – С. 47-58.

15. Документы на половецком языке XVI в. / сост. Т.И. Грунин. – Москва: Наука, 1967. – 430 с.

16. Абдуллин И.А. Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф.Е. Корша // Татар теле һәм әдәбияты: сб. – Казань, 1976. – С. 5-23.

17. Schütz E. Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia Hungarica. – 1971. – Т. 24, f. 3. – S. 265-300.

18. Tryjarski E. Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. – Warszawa: Polish Academy of Sciences, 1968. – Т. 1. – 283 p.

19. Сафарян А., Саакян Л. О филологической ценности армяно-кыпчакских рукописей XVII века, хранящихся в Матенадаране (Ереван) // Тез. междунар. тюрколог. симпози. «Тюркский мир: история и современность». – Астана: ЕНУ, 2011. – С. 103.

20. Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским XVI-XVII вв. – Киев: Наукова думка, 1979. – 100 с.

21. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.

22. Schuts E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – 1961. – Т. 13. – P. 123-130.

23. Абдуллин И.А. «Памятная записка» Агопа на армяно-кыпчакском языке (1620) // Советская тюркология. – 1971. – №3. – С. 118-129.

24. Denu J., Tryjarski E. “Histoire du sage Hikar” dans la version arménokiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – 1964. – Т. 27, №2. – P. 7-61.

25. Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар» сөзінің тілі: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 120 б.

Л.К. Мейрамбекова, Б.С. Жиёмбай

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

**Тематико-жанровое исследование армяно-кипчакского
письменного наследия**

Аннотация. Известно, что в средние века кипчаки создали государство Дешти-Кипчак в Евразии, внесли свой вклад в мировую цивилизацию и культуру и это богатое наследие кипчаков в разное время было написано на разных алфавитах. Наследие, написанное армянским шрифтом на кыпчакском языке, основано на религии, литературе, истории, праве, философии, естественных науках и охватывает политическую, экономическую, историческую и культурную сферы жизни.

Армяно-кипчакское наследие, которое является предметом тщательных исследований ученых с XX века, публикуется в зарубежных изданиях, транскрибируется, дополняется словарями и переводами, а его секреты открываются изо дня в день. Термин «армяно-кипчакский» был введен в науку, а жизнь и культурные связи средневековых кипчаков и армян стали основой исследований. Сегодня существует потребность в более глубоком изучении исторических, культурных и языковых особенностей армяно-кипчакского наследия, характеризующегося жанровым разнообразием. В статье на основе работ зарубежных и отечественных ученых в тематическом и жанровом плане исследуются армяно-кипчакские надписи.

Ключевые слова: Дешти-Кипчак, армяно-кипчакский, культура, язык, письменные памятники, жанр, культурное наследие.

L.K. Meirambekova, B.S. Zhiembai

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Theme genre study of the Armenian-Kipchak written heritage

Abstract. Everyone knows that rich heritage of Kipchaks, who created the state of Deshti-Kipchak in Eurasia in the Middle Ages and contributed to world civilization and culture, was written in different alphabets at different times. The heritage written in the Armenian script in the Kypchak language is based on religion, literature, history, law, philosophy, natural sciences and covers the political, economic, historical and cultural spheres of life.

The Armenian-Kipchak's heritage, which has been the subject of comprehensive research by scientists since the twentieth century, is published in foreign publications, transcribed, supplemented by dictionaries and translations, and its secrets are revealed day after day. The «Armenian-Kipchak» term was introduced into science, and the life and cultural ties of medieval Kipchaks and Armenians became the basis of their research. Today there is a need for a deeper study of historical, cultural, and linguistic features of Armenian-Kipchak's heritage, written in such a large-scale genre. The article considers a thematic and genre study of Armenian-Kipchak's inscriptions based on the works of foreign and domestic scientists.

Keywords: Deshti-Kipchak, Armenian-Kipchak, culture, language, written monuments, genre, cultural heritage.

References

1. Qasqari M. Devanu lugat it- turk [Devanu lugat horse-Turkish]. – Tashkent: Fan, 1960. – 1 tom. – 270 b.
2. Deny J. L'arméno coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613). – Wiesbaden, 1957. – 96 p.
3. Alishan G. Istoriya armyan Pol'shi i Rumynii s prilozheniem perboistochnikov [The history of the Armenians of Poland and Romania with the application of primary sources]. – Venetsiya, 1896. – 228 s.
4. Schütz E. An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 215 p.
5. Vásáry S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica. – 1969. – T. 22, fasc 2. – P. 139-189.
6. Alishan G. Kmenits: Taregirк haiоц` Lehastani йеу Румениой haуastч`eай йауелуацовк`. – Венетик, 1896. – 221 p.
7. Dachkevych Ya., Tryjarski E. «La Chronique de Pologne» - un monument armeno-kipchak de premiere moitie du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – T. 42, z. 1. – S. 5-26.
8. Garkovezt A.N. Kypchakskoe pis'mennoe nasledie [Kipchak written heritage]. – Almaty: Desht-i-Kypchak, 2002. – T. 1. – 1084 s.
9. Garkovezt A.N., Sapargaliev G., Kapral' M., Tsimbal M. Tore bitigi: armyano-kypchakskii sudebnik 1519-1594 gg [Tori Bey: Armenian-Kipchak sudebnik 1519-1594]. – Almaty: Desht-i-Kypchak, Baur, 2003. – 792 s.
10. Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms: 1916 de la bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. – 1957. – T. 21. – P. 153-300.
11. Macler F. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1908. – 203 p.
12. Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. – Wien, 1895. – 1541 p.
13. Dashkevich Ya., Slushkevich E. Dva armyanskikh dokumenta XVII v. iz l'vovskikh kollektzii [Two Armenian documents of the XVII century from Lviv collections] // Rocznik orientalistyczny. – 1972. – T. 35, №1. – S. 77-110.
14. Dashkevich Ya., Tryyarskii E. Armyano-kypchakskie dolgovyе obyazatel'stva iz Edirne (1609) i L'vova (1615) [Armenian-Kipchak debt obligations from Edirne (1609) and Lviv (1615)] // Rocznik Orientalistyczny. – 1974. – T. 37, №1. – S. 47-58.
15. Documenty na polovetskom yazyke XVI v. [Documents in the Polovtsian language of the XVI century] / sost. T.I. Grunin. – Moskva: Nauka, 1967. – 430 s.
16. Abdullin I.A. Armyano-kypchakskie teksty iz arhiva F.E. Korsha [Armenian-Kipchak texts from the archive of F. E. Korsh] // Tatar tele ham adabiyat: sb. – Kazan', 1976. – S. 5-23.
17. Schütz E. Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia Hungarica. – 1971. – T. 24, f. 3. – S. 265-300.
18. Tryjarski E. Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. – Warszawa: Polish Academy of Sciences, 1968. – T. 1. – 283 p.
19. Safaryan A., Saakyan L. O filologicheskoi tsennosti armyano-kypchakskikh rukopisei XVII veka, hranyaschihsya v v Matenadarane (Erevan) [On the philological value of the Armenian-Kipchak manuscripts of the XVII century, stored in the Matenadaran (Yerevan)] // Tez. mezhdunar. tyurkolog. simpoz. «Tyurkskii mir: istoriya i sovremennost'» ["The Turkic World: History and modernity"]. – Astana: ENU, 2011. – S. 103.

20. Garkovezt A.N. Konvergentsiya armyano-kypchakskogo yazyka k slavyanskim XVI-XVII vv. [The convergence of the Armenian-Kipchak language to the Slavic of the XVII-XVII centuries] – Kiev: Naukova dumka, 1979. – 100 s.

21. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.

22. Schuts E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – 1961. – Т. 13. – P. 123-130.

23. Abdullin I.A. «Pamyatnaya zapiska» Agopa na armyano-kypchakskom yazyke (1620) ["A memorial note" by Hagop in the Armenian-Kipchak language (1620)] // Sovetskaya tyurkologiya [Soviet Turkology]. – 1971. – №3.– S. 118-129.

24. Deny J., Tryjarski E. «Histoire du sage Hikar» dans la version arménokiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – 1964. – Т. 27, №2. – P. 7-61.

25. Kudasov S. Armyan zhazuly kypshak eskertkishi «Dana Nikar» sozinin tilt: oku kuraly. – Almaty: Gylym, 1990. – 120 b.

Сведения об авторах:

Меірамбекова Ляззат Касымовна – PhD, шетел тілдері кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жиёмбай Бибигуль Сауровна – PhD, Түркітану кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Meirambekova Lyazzat Kasymovna – Ph.D., Associate Professor of the Foreign Languages Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhiembai Bibigul Saurovna – Ph.D., Teacher of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

**Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті
(сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау)***

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі терминологиялық қорының негізін құрайтын 2014 жылғы 30 томдық терминологиялық сөздіктер топтамасының қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқаларында қамтылған терминдердің сандық көрсеткішінің дәлме-дәл сәйкес келмейтіндігі анықталды және оған әсер ететін факторлар көрсетілді.

Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан анықтау үшін сөздіктер топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағандағы терминдердің құрамы, атап айтқанда: а) қазақ тіліндегі; ә) орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген; б) орыс тілінен енген; д) гибрид терминдердің саны анықталды.

Қазақ тілінің терминологиялық қорын құрайтын терминдер төмендегіше топтастырылды: орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; кейбір еуропа тілдерінен орыс тілі арқылы еніп, орыс және қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне түркі тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер; орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламасы (баламалары) қолданылған терминдер; орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламалары қолданылған терминдер.

Түйін сөздер: термин, терминология, сандық және сапалық көрсеткіш, заңдылық, лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар

DOI: [10.32523/2616-7174-2021-136-3-50-62](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-50-62)

Кіріспе

Қазақ терминологиясы бойынша ғылыми еңбектерді шартты түрде былайша топтастырылды:

1. Жалпы терминология мәселелеріне (қалыптасуы, дамуы, жіктелуі, терминдерді қабылдау қағидаттары, ерекшеліктері) арналған негізгі ғылыми еңбектер (А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы, Н. Төреқұлұлы, Қ.Жұбанов, М.Б. Балақаев, С. Баишев, Ә. Ермеков, Ә. Қайдаров, Ө. Айтбаев, Р. Сыздықова, Ш. Біләлов, С. Ақаев, Ш. Құрманбайұлы, А. Алдашева; А. Шәріпбаев және т.б.).

2. Терминологияның лингвистикалық мәселелеріне (терминжасам, терминдену, терминдердің семантикасы) арналған зерттеулер (Р.А. Урекенова, Ш. Құрманбайұлы, И. Мұратбаева, Қ. Айсұлтанова, А. Төрениязова, Е. Әбдірәсілов, Б. Момынова, С. Исақова және т.б.).

3. Қазақ тілі терминологиясын басқа тілдердің материалдармен салыстырмалы, салғастырмалы түрдегі зерттеулер (М. Иманбаев, Е. Рамазанов, С.С. Жансеитова, Р. Баймұхамедова, Г.К. Исмаилова, К. Молдабеков, Қ. Қожағұлова және т.б.).

4. Салалық терминология мәселелеріне (терминологияның түрлері, әртүрлі ғылым салалысының терминдері) арналған еңбектер (Г.К. Конкашбаев, М.М. Нугуманов, Ш.С. Сарыбаев, С.А. Аманжолов, А. Тажмуратов; Ш.Б. Байтикова, М.Р. Насырова, Ж.М. Молдажаров, Е.А. Молдатаев, Ш. Джанабиллов Ш., С. Кәрібаева, К.Г. Аяпбергенова, К.Т. Оспанова, Ө. Айтбаев Ө.,

Ш. Құрманбайұлы Ш. (Күркебаев Ш.), Г. Жұмашева, С.Қ. Әлісжанов, Б. Ақшалаова Б., А. Исанова А., Г.Е. Омарова, Ж. Бейсенова, Е.Г. Дәулетов, Ә. Нұржанова Ә., С. Исақова, С.Е. Сәрсенова, А.Т. Қоңырова А.Т., М.М. Нурғалиева, К.А. Ашинова К.А. және т.б.).

5. Терминологияға қатысты ғалымдардың еңбектеріне және жекелеген шығармаларға қатысты зерттеулер (М. Серғалиев, Ә. Айтбаев Ә., Б. Қалиұлы, М. Мирон, Қ. Қабатаева, Г.Ш. Ерназарова, Ә.Ә. Әбдірахман Ә.Ә. және т.б.).

6. Терминологиялық білім беруге қатысты (диссертациялар, оқулықтар, оқу құралдары, ғылыми-әдістемелік құрал) зерттеулер (Т. Мусакулов, М.М. Нугуманов, С. Елубаев, С. Әлісжанов, Ш. Құрманбайұлы және т.б.).

7. Терминография мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер (Б. Қалиев, Е. Әбдірәсілов, С. Құлманов).

Зерттеудің мақсаты

Қазақ терминологиясында қазіргі қолданыстағы терминдердің қаншасы қазақтың төл сөзі, қаншасы шет тілдерінен орыс тілі арқылы қабылданған бірліктер, қаншасы қазақ тілінің заңдылықтарына бейімделіп алынған терминдер деген мәселені статистикалық зерттеу нәтижесінде қарастыру.

Зерттеудің міндеттері:

- сөздіктер топтамасының қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқаларында қамтылған терминдердің сандық көрсеткішін анықтау;
- сөздіктер топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағандағы терминдердің құрамын анықтау: а) қазақ тіліндегі; ә) орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген; б) орыс тілінен енген; д) гибрид терминдер;
- қазақ тілінің терминологиялық қорын құрайтын терминдерді сапалық жағынан топтастыру.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері

Сандық статистикалық тәсіл, сипаттау әдісі, жүйелеу әдісі, лексика-семантикалық дифференциация әдісі, лингвостатистикалық және құрылымдық талдау әдістері, салыстырмалы-салыстырмалы әдіс.

Зерттеуді талқылау

Қазақ тіл білімінде терминдерді қабылдау бойынша Е. Омарұлы 6 [1], қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы 4 [2, 43-50-бб.], 1933-1937 жылдар аралығында Қазақ КСР Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының төрағасы және «Мемтерминком Бюллетенінің» бас редакторы қызметтерін атқарған Қ. Жұбанов 11 [3, 283-285-бб.], академик Ә. Қайдар 11 [4, 9-10-бб.], академик Ә. Айтбаев 6 [5], академик Ш. Құрманбайұлы 2 қағидат ұсынады [6, 256-263-бб.].

Қай тілдің болсын терминологиялық қорының әлеуеті оның сандық және сапалық құрамы негізінде анықталады. Зерттеуші М.И. Макова 70-жылдары жазылған ғылыми мақаласында сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер ағылшын терминологиясының 70 пайызын [7, 32-41-бб.], З.М. Осипенко кандидаттық диссертациясында орыс терминологиясындағы тіркесті терминдердің терминқордың 62-77 пайызын құрайды деп көрсетеді [8, 23-б.]. Бұл тұжырымды В.Н. Прохорованың орыс тіліндегі синтаксистік жолмен жасалған терминдер туралы пікірі де растай түседі [9, 58-б.]. (Сілмемелер мына кітаптан алынды: 6, 578-б.)

Осы орайда академик Ш. Құрманбайұлы: «А.Байтұрсынұлының – «Тіл – құрал», «Әліппе», «Әдебиет танытқыш»; Е.Омарұлының – «Пішіндеме» Х.Досмұхамедұлының –

«Жануарлар», «Адамның тән тірлігі», «Табиғаттану», Ж.Аймауытұлының – «Психология», Ж.Күдериннің – «Өсімдіктану», М.Жұмабайұлының – «Педагогика», М.Дулатұлының – «Есептану» сынды оқулықтары мен оқу құралдарындағы терминдердің орта есеппен 90 пайызы қазақ тілінің төл сөздері немесе солардың негізінде жасалған жаңа атаулар болып келеді. Кірме атаулар 10-15 пайыздан аспайды. Олардың дені тіліміздің дыбыстық ерекшеліктерін ескеріп, үндестік заңын сақтай отырып өзгертіліп алынған», - [6, 288-289-бб.] деген пікір келтіре отырып, кеңестік дәуірде қалыптасқан қазақ терминологиялық қорының 70-80 пайызын кірме терминдер құрайды делініп жүргенін атап көрседі [6, 539-б.].

Зерттеуші Б. Жонкешов «Жас қазақ» газетіне берген сұхбатында мынадай деректер келтіреді: «Қазақ терминологиялық қорында 333 000-ға жуық термин бар екен. Оның 33 479-ы орыс тілі арқылы енген шет тілі терминдерінің санын құрайды. Бұлар орыс тілінде қалай жазылып, айтылса, қазақ тілінде де дәл солай таңбаланып, дыбысталады. Олардың қазақ тілінде баламалары табылып, қолданысқа енгендерінің саны – 6317 бірлік. Ал енді осы жерден ойланайық, қазір жиі айтылып жүрген, «шеттен енген терминдерді жаппай, жөнсіз аударып жүр» деген қағида қаншалықты шындыққа жанасады?! Шеттен енген (орыс тілінен) 33 479 терминнің 2 пайызын ғана игердік емес пе? Бұл көрсеткіш өз заңдылығы, өз тарихы, өз тұтынушысы бар тәуелсіз тілге көптік ете ме?! Жауабын халықтың өзі берер» [10].

Қазақ терминологиялық қорының қалыптасуына әсер еткен факторларды Академик Ә. Қайдардың мына тұжырымымен атауға болады: «Қазақ тілінің байлығын сарқа пайдалана алмадық. Ең басты себеп – замана үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі. Екінші себеп – «еліміздегі ұлт, ұлыс тілдері өздерінің, дамудан кенжелеп қалуына байланысты ғылым тілі болып, орыс тілімен терезесі тең тұра алмайды» деген пікірдің орталықта да, жергілікті мамандар арасында да қалыптасуы. Үшіншіден, терминдік ұғымдардың қайнар көзі орыс тілі болып саналады да, қалған жүздеген тілдердің бәрі тек «қабылдаушы» пассив тілдер болып келді. Төртінші себеп – ғасырлар бойы өз дәстүрімен еркін дамып келген тілдерді ғылыми-техникалық прогреске икемдеумен шұғылданбағандықтан, бірден лап берген терминология тасқынына бұл тілдер төтеп бере алмады. Бесінші себеп – ана тілінің мүмкіншілігін толық ашып, терминология тасқынына қарсы қоярлықтай ұлт кадрлары тоталитарлық үкімет тарапынан кезінде жойылған болатын» [4, 9-10-бб.].

Зерттеудің нәтижелері

Біріншіден, қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті сандық көрсеткіштерді статистикалық талдау арқылы зерделенеді. Осы орайда 2014 жылы шыққан терминологиялық сөздіктер топтамасына жасалған сандық көрсеткішті талдаудың нәтижесінде төмендегідей статистикалық деректерге қол жеткізілді.

1-кесте. 2014 жылғы терминологиялық сөздіктер топтамасының сандық көрсеткіші

№	Атауы	Бір сөз, пайызы	Екі сөз, пайызы	Үш сөз, пайызы	Үш сөзден көп, пайызы	Барлығы, пайызы
1	Физика және астрономия (1-том)					
	қазақша-орысша	2324 (26,43%)	5137 (58,44%)	1145 (13,02%)	186 (2,11%)	8792 (100%)
	орысша-қазақша	2153 (24,51%)	5319 (60,55%)	1131 (12,87%)	182 (2,07%)	8785 (100%)
2	Математика (2-том)					
	қазақша-орысша	1112 (11,05%)	6475 (64,34%)	2087 (20,74%)	390 (3,87%)	10064 (100%)
	орысша-қазақша	1228	6498	1865	386	9977

		(12,31%)	(65,13%)	(18,69%)	(3,87%)	(100%)
3	Информатика және есептеуіш техника (3-том)					
	қазақша-орысша	1188 (11,81%)	6141 (61,04%)	2197 (21,84%)	534 (5,31%)	10060 (100%)
	орысша-қазақша	1236 (12,39%)	6323 (63,37%)	1887 (18,91%)	532 (5,33%)	9978 (100%)
4	Механика және машинатану (4-том)					
	қазақша-орысша	1620 (17,91%)	5790 (64,08%)	1434 (15,85%)	199 (2,20%)	9043 (100%)
	орысша-қазақша	1678 (18,70%)	6177 (68,85%)	921 (10,27%)	196 (2,18%)	8972 (100%)
5	Энергетика (5-том)					
	қазақша-орысша	3872 (34,33%)	3319 (29,43%)	3615 (32,05%)	472 (4,19%)	11278 (100%)
	орысша-қазақша	3398 (30,30%)	3825 (34,10%)	3526 (31,44%)	467 (4,16%)	11216 (100%)
6	Электроника, радиотехника және байланыс (6-том)					
	қазақша-орысша	2541 (26,17%)	2780 (28,46%)	3880 (39,73%)	566 (5,64%)	9767 (100%)
	орысша-қазақша	2120 (21,98%)	3505 (36,34%)	3455 (35,82%)	565 (5,86%)	9645 (100%)
7	Машинажасау (7-том)					
	қазақша-орысша	2879 (34,18%)	4407 (52,31%)	1023 (12,14%)	115 (1,37%)	8424 (100%)
	орысша-қазақша	2936 (35,61%)	4204 (50,99%)	993 (12,04%)	112 (1,36%)	8245 (100%)
8	Көлік және қатынас жолдары (8-том)					
	қазақша-орысша	2731 (27,64%)	5870 (59,42%)	1065 (10,78%)	213 (2,16%)	9879 (100%)
	орысша-қазақша	2913 (29,55%)	5718 (58,02%)	1019 (10,34%)	206 (2,09%)	9856 (100%)
9	Сәулет және құрылыс (9-том)					
	қазақша-орысша	3433 (30,62%)	5824 (51,95%)	1338 (11,94%)	615 (5,49%)	11210 (100%)
	орысша-қазақша	4312 (40,49%)	4648 (43,64%)	1077 (10,11%)	613 (5,76%)	10650 (100%)
10	Статистика, стандарттау және зияткерлік меншік (10-том)					
	қазақша-орысша	1358 (12,58%)	5826 (53,97%)	3367 (31,19%)	243 (2,26%)	10794 (100%)
	орысша-қазақша	1744 (16,51%)	5525 (52,32%)	3050 (28,88%)	241 (2,29%)	10560 (100%)
11	Әскери іс (11-том)					
	қазақша-орысша	3078 (24,02%)	5159 (40,26%)	3749 (29,26%)	827 (6,46%)	12813 (100%)
	орысша-қазақша	2765 (22,51%)	5040 (41,03%)	3658 (29,78%)	820 (6,68%)	12283 (100%)
12	Химия (12-том)					
	қазақша-орысша	1574 (15,32%)	6138 (59,79%)	2001 (19,57%)	558 (5,32)	10271 (100%)
	орысша-қазақша	1773 (18,34%)	5623 (58,19%)	1713 (17,73%)	554 (5,74%)	9663 (100%)
13	Биология (13-том)					
	қазақша-орысша	1902 (15,67%)	6789 (55,92%)	2687 (22,13%)	763 (6,28%)	12141 (100%)
	орысша-қазақша	1895	6987	2153	759	11794

		(16,07%)	(59,24%)	(18,26%)	(6,43%)	(100%)
14	Медицина (14-том)					
	қазақша-орысша	5598 (38,21%)	5851 (39,93%)	2649 (18,08%)	554 (3,78%)	14652 (100%)
	орысша-қазақша	5333 (36,91%)	5933 (40,98%)	2635 (18,24%)	548 (3,87%)	14449 (100%)
15	Ауыл шаруашылығы (15-том)					
	қазақша-орысша	4845 (40,44%)	5354 (44,69%)	1537 (12,83%)	244 (2,04%)	11980 (100%)
	орысша-қазақша	4600 (38,93%)	5437 (46,02%)	1535 (12,99%)	243 (2,69%)	11815 (100%)
16	Су шаруашылығы (16-том)					
	қазақша-орысша	1829 (16,22%)	6431 (57,05%)	2269 (20,13%)	744 (6,60%)	11273 (100%)
	орысша-қазақша	1963 (17,80%)	6146 (55,72%)	2177 (19,74%)	744 (6,74%)	11030 (100%)
17	Экология (17-том)					
	қазақша-орысша	3603 (30,30%)	6739 (56,67%)	1203 (10,12%)	347 (2,91%)	11892 (100%)
	орысша-қазақша	3560 (29,98%)	6768 (57,00%)	1205 (10,15%)	340 (2,87%)	11873 (100%)
18	Кен ісі және металлургия (18-том)					
	қазақша-орысша	2626 (23,96%)	5639 (51,44%)	2108 (19,23%)	589 (5,37%)	10962 (100%)
	орысша-қазақша	2477 (22,73%)	5735 (52,63%)	2099 (19,26%)	585 (5,38%)	10896 (100%)
19	Геология, геодезия және география (19-том)					
	қазақша-орысша	1658 (13,86%)	7670 (64,11%)	1949 (16,29%)	687 (5,74%)	11964 (100%)
	орысша-қазақша	1580 (13,30%)	7730 (65,06%)	1886 (15,87%)	686 (5,77%)	11882 (100%)
20	Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі (20-том)					
	қазақша-орысша	4117 (36,41%)	5523 (48,85%)	1075 (9,51%)	591 (5,23%)	11306 (100%)
	орысша-қазақша	3605 (32,76%)	5617 (51,05%)	1193 (10,84%)	589 (5,35%)	11004 (100%)
21	Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет (21-том)					
	қазақша-орысша	5972 (41,23%)	6180 (42,66%)	1365 (9,42%)	968 (6,69%)	14485 (100%)
	орысша-қазақша	5978 (42,37%)	5840 (41,42%)	1332 (9,45%)	960 (6,76%)	14110 (100%)
22	Философия және саясаттану (22-том)					
	қазақша-орысша	7098 (62,11%)	3462 (30,29%)	712 (6,23%)	156 (1,37%)	11428 (100%)
	орысша-қазақша	6836 (62,02%)	3318 (30,10%)	717 (6,51%)	151 (1,37%)	11022 (100%)
23	Тарих (23-том)					
	қазақша-орысша	6619 (58,33%)	3945 (34,77%)	677 (5,97%)	106 (0,93%)	11347 (100%)
	орысша-қазақша	6903 (61,47%)	3583 (31,91%)	636 (5,66%)	108 (0,96%)	11230 (100%)
24	Педагогика және психология (24-том)					
	қазақша-орысша	2379 (20,18%)	6787 (57,58%)	2190 (18,58%)	432 (3,66%)	11788 (100%)
	орысша-қазақша	2475	7004	1816	425	11720

		(21,12%)	(59,76%)	(15,49%)	(3,63%)	(100%)
25	Мәдениет және өнер (25-том)					
	қазақша-орысша	2190 (19,18%)	6028 (52,80%)	2380 (20,85%)	818 (7,17%)	11416 (100%)
	орысша-қазақша	1980 (17,83%)	5935 (53,45%)	2380 (21,44%)	808 (7,28%)	11103 (100%)
26	Әдебиет және лингвистика (26-том)					
	қазақша-орысша	3104 (22,55%)	7210 (52,37%)	2850 (20,70%)	604 (4,38%)	13768 (100%)
	орысша-қазақша	3361 (24,59%)	7574 (55,41%)	2129 (15,58%)	604 (4,42%)	13668 (100%)
27	Экономика және қаржы (27-том)					
	қазақша-орысша	4065 (35,17%)	3947 (34,15%)	2938 (25,42%)	609 (5,26%)	11559 (100%)
	орысша-қазақша	4048 (35,21%)	3975 (34,57%)	2871 (24,97%)	604 (5,25%)	11498 (100%)
28	Іс жүргізу және мұрағат ісі (28-том)					
	қазақша-орысша	4793 (39,27%)	4626 (37,90%)	1851 (15,17%)	935 (7,66%)	12205 (100%)
	орысша-қазақша	4735 (38,75%)	4685 (38,34%)	1875 (15,34%)	925 (7,57%)	12220 (100%)
29	Заңтану (29-том)					
	қазақша-орысша	3578 (32,81%)	3011 (27,61%)	3966 (36,37%)	351 (3,21%)	10906 (100%)
	орысша-қазақша	3292 (30,21%)	3345 (30,70%)	3913 (35,91%)	347 (3,18%)	10897 (100%)
30	Дене тәрбиесі және спорт (30-том)					
	қазақша-орысша	1642 (13,90%)	6891 (58,33%)	2417 (20,46%)	864 (7,31%)	11814 (100%)
	орысша-қазақша	1874 (16,02%)	6649 (56,83%)	2319 (19,82%)	858 (7,33%)	11700 (100%)
БАРЛЫҒЫ						
қазақша-орысша	95258 (28,08%)	164949 (48,63%)	63724 (18,79%)	15280 (4,50%)	339211 (100%)	
орысша-қазақша	94751 (28,39%)	164666 (49,34%)	59166 (17,73%)	15158 (4,54%)	333741 (100%)	

Екіншіден, қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан анықтау сөздіктер топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағанға енгізілген терминдерге мынадай зерттеу жүргізілді:

- қазақ сөздерінің санын анықтау;
- орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген терминдер санын анықтау;
- орыс тілінен енген терминдер санын анықтау;
- гибрид терминдер санын анықтау;

2-кесте. 2014 жылғы терминологиялық сөздіктер топтамасының сапалық көрсеткіші

№	Сөздіктің атауы	қазақ тіліндегі терминдер, пайыз	шет тілдеріндегі терминдер, пайыз	орыс тіліндегі терминдер, пайыз	гибрид терминдер, пайыз	барлығы, пайыз
1	Физика және астрономия	6532 (38,30%)	7853 (46,05%)	78 (0,45%)	2592 (15,20%)	17055 (100%)
2	Математика	14574	9082	7	118	23781

		(61,28%)	(38,19%)	(0,03%)	(0,50%)	(100%)
3	Информатика және есептеуіш техника	8380 (40,65%)	11776 (57,11%)	56 (0,27%)	407 (1,97%)	20619 (100%)
4	Механика және машинатану	9527 (50,05%)	9150 (48,07%)	118 (0,61%)	240 (1,27%)	19035 (100%)
5	Энергетика	8809 (42,55%)	11284 (54,51%)	239 (1,15%)	370 (1,79%)	20702 (100%)
6	Электроника, радиотехника және байланыс	11815 (47,19%)	10718 (42,81%)	80 (0,33%)	2421 (9,67%)	25034 (100%)
7	Машинажасау	7251 (47,57%)	7685 (50,47%)	82 (0,54%)	225 (1,42%)	15243 (100%)
8	Көлік және қатынас жолдары	10013 (53,22%)	8492 (45,14%)	52 (0,28%)	256 (1,36%)	18813 (100%)
9	Сәулет және құрылыс	13476 (62,43%)	6691 (31,00%)	128 (0,59%)	1290 (5,98%)	21585 (100%)
10	Статистика, стандарттау және зияткерлік меншік	11468 (47,57%)	12195 (50,58%)	91 (0,38%)	352 (1,47%)	24106 (100%)
11	Әскери іс	15595 (55,22%)	11944 (42,29%)	296 (1,05%)	405 (1,44%)	28240 (100%)
12	Химия	10245 (44,96%)	11832 (51,92%)	62 (0,27%)	650 (2,85%)	22789 (100%)
13	Биология	18612 (69,97%)	7766 (29,20%)	7 (0,03%)	213 (0,80%)	26598 (100%)
14	Медицина	10206 (40,66%)	14767 (58,83%)	6 (0,02%)	121 (0,49%)	25100 (100%)
15	Ауыл шаруашылығы	15904 (78,26%)	4165 (20,50%)	34 (0,17%)	218 (1,07%)	20321 (100%)
16	Су шаруашылығы	16061 (69,75%)	6729 (29,21%)	8 (0,03%)	228 (0,99%)	23026 (100%)
17	Экология	14594 (70,80%)	5780 (28,04%)	5 (0,02%)	234 (1,14%)	20613 (100%)
18	Кен ісі және металлургия	11028 (55,45%)	7922 (39,83%)	68 (0,34%)	870 (4,38%)	19888 (100%)
19	Геология, геодезия және география	13262 (51,74%)	8904 (34,74%)	6 (0,02%)	3462 (13,50%)	25634 (100%)
20	Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі	13164 (69,80%)	5424 (28,76%)	126 (0,67%)	146 (0,77%)	18860 (100%)
21	Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет	22138 (82,59%)	4330 (16,15%)	121 (0,45%)	215 (0,81%)	26804 (100%)
22	Философия және саясаттану	12352 (62,48%)	7267 (36,76%)	29 (0,15%)	120 (0,61%)	19768 (100%)
23	Тарих	8158 (46,30%)	9374 (53,20%)	41 (0,23%)	47 (0,27%)	17620 (100%)
24	Педагогика және психология	15741 (65,52%)	8070 (33,60%)	1 (0,004%)	209 (0,87%)	24021 (100%)
25	Мәдениет және өнер	17961 (72,53%)	6080 (24,55%)	17 (0,07%)	706 (2,85%)	24764 (100%)
26	Әдебиет және лингвистика	14542 (50,96%)	13938 (48,84%)	38 (0,13%)	18 (0,07%)	28536 (100%)
27	Экономика және қаржы	13909 (60,36%)	8876 (38,45%)	131 (0,56%)	164 (0,63%)	23080 (100%)
28	Іс жүргізу және мұрағат ісі	11673 (50,08%)	11362 (48,75%)	86 (0,40%)	185 (0,77%)	23306 (100%)
29	Заңтану	18759 (63,24%)	10648 (35,90%)	106 (0,36%)	146 (0,50%)	29659 (100%)

30	Дене тәрбиесі және спорт	14176 (54,24%)	11770 (45,04%)	19 (0,07%)	170 (0,65%)	26135 (100%)
Барлығы		389635 (57,24%)	263594 (39,98%)	2138 (0,31%)	16798 (2,47%)	680745 (100%)

Терминдердің сапалық көрсеткішін анықтауда мынадай ұстанымдар басшылыққа алынды:

1. Бір терминнің бірнеше рет қайталануы ескерілмей, әрбір сөздіктегі барлық терминдер толық қамтылды.

2. Терминдер тізіліміндегі кейбір онимдер (адам аты-жөндері және т.б. ономастикалық атаулар) орыс тіліндегі жазылуы бойынша алынғандықтан, олар орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген терминдер қатарында саналды. Мысалы, Авраам, Ампер, Ахл-е Хакк, Беккерель, Библия, Больцман, Брэсс-Вульф, Ван де Грааф, Вильсон, Гейгер, Гельмгольц, Джоуль, Дьячков, Дюпюи, Земман, Ибн әл Араби, Иергенсен, Йейтс, Кьелдаль, Корея, Лагранж-Гельмгольц, Михаэлис, Монте-Карло-Марков, Пааше, Сокольский, Стерджесс, Стьюдент, Тай-Лю, Уфимцев, Фурье, Хейдзунку, Хотеллинг, Черенков-Вавилов, Цефей, Шварц, Шукарев, Юнг, Юпитер, Юстиниан, Ян-Теллер және т.б.

3. Қазақ онимдері және қазақ тіліне шет тілдерінен (араб-парсы, орыс) қазақ тілінің заңдылықтарына бейімделген ономастикалық атаулар (адам аты-жөндері және т.б.) қазақ тіліндегі төл терминдер қатарында саналды. Мысалы, Іле, Жер, Ай, Күн, Шолпан, Арал, Ыбырайым, Әлім, Ақбұлақ, «Асатаяқ» (би), Есекқырған, Ақ Орда, Ақ Үй, Алашорда, Алла, Мағриб, Астана, Ататүрік, Құран, Мәді (Махди), Мекке (Мекка), Еуропа (Европа) және т.б.

4. Орыс тіліндегі қысқарған нұсқасы өзгеріссіз алынған терминдер шартты түрде орыс тілі арқылы шет тілінен енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы, ЮНЕСКО, СИФ, ФОБ, ИСО, ЭКШ, ЮНИСЕФ, ДНҚ, ОСДП, НАТО, ГУЛАГ, ЭЭАМ, ВИЧ, УЕФА, ЭКСПО-2017 және т.б.

5. Қазақ тіліне аударылып алынған қысқарған сөздер қазақ тілінің төл терминдері қатарына жатқызылды. Мысалы, БҰҰ, ЖІӨ, ЭЕМ, КСРО, ҚСТ, ӨҚ, ЖМҚ, ДНҚ, ПАН-165, АТӨ, АТПФ, БҒМ, БРҰҚОА (БРИКС), ДДҰ, ЖСДП, АХАТ (ЗАГС), КОКП (КПСС), АИТВ және т.б.

6. Орыс тіліндегі қысқарған нұсқасы сол күйінде алынған терминдер орыс тілінен енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы, ликбез – ликбез және т.б.

7. Шет тілінен орыс тілі арқылы енген терминге қазақ тілінің жұрнақтары, жалғаулары жалғанған жағдайда, ол терминдер шет тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы, инварианттық, квазистатикалық және т.б.

8. Орыс тіліндегі терминге қазақ тілінің жұрнақтары, жалғаулары жалғанған жағдайда, ол термин орыс тілінен енген терминдер қатарына жатқызылды. Мысалы: зарядтар, зарядтардың, зарядталған және т.б.

9. Гибрид терминдерге құрамы төмендегідей терминдер жатқызылды:

а) шет тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: газрядтық, нөл-заряд, разрядты-модулді, фактор-пространство, автопойыз, фабрика-зауыт, креп-сәтен, жирочек, жиршот, контршот, меморандум-шот және т.б.;

ә) шет тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: автобелсендіру, электрқозғалтқыш, альфа-бөлшек, амплитудалық-жиілікті, атомдық-күштік, атомтәрізді, газсініргіш, радиобөгеуіл, детектор-қармағыш, наноспап, ультракүлгін, псевдосызықты, саналымды-аддитивтік, фактор-өлшем, әріпті-цифрлық, кулисалы-сырғақты, автомобиль-тонна-күн және т.б.;

б) қазақ тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: ұзақпериодты, асқынгалактика, ауа-реактивті, бейстанционарлық, біркомпоненттік, сұйықфазалық (жидкофазный), төрттактілі, шартты-периодты, ішалгебра (подалгебра), коммутаторлы-үлестіру, жиіліктік-импульстік, кернеу-деформация, талшықты-оптикалық, бейстационар, бейполяры және т.б.;

в) қазақ тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: бірзарядтық, бірөстік, айнмалы-тоқтық және т.б.;

г) орыс тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: шот-фактура және т.б.;

ғ) орыс тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: төлкелі-дөңгелекті, минаіздегіш, атаславян, славянтану және т.б.;

д) орыс тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі термин: тепловоз, тепловизор және т.б.

10. Сандармен, символдық таңбалармен бірге келетін терминдер шығу тегіне қарай төмендегіше алынды: а) шет тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер, мысалы, 2-аминэтанол, g-фактор, v-ацетилнейрамин, ε-аминкапрон, κ-мезон, π-акцепторлық, «б» класс, Б трилоны, π-теорема, d-орбиталь, E2- бимолекула, «А» корпусы, А-6 гранулиті және т.б.; ә) төл терминдер, мысалы, 1-дәрежелі, III айғақтағышы, Е-қармау, g-жұптылық, κ-күй, κ-сызық, t-өлшемшарт, σ-байланыс, π-байланыстырушы, s-байланыс, π-құраушы, t 2g- деңгей, v-тәрізді, С қабаты, ц-мен сөйлеу, э-тіл және т.б.; б) аралас терминдер, мысалы, α-аминқышқыл және т.б.

11. Сөздіктегі сандар, латын графикасымен жазылған сөздер (қысқарған сөздер, элементтер және т.б.) шартты түрде терминдер құрамына жатқызылмады, мысалы, 1952, 1905-1907, 1-ші, XLS, XLSX, 360°, unicode, fat, Ft, Ni, An, CNN және т.б.

12. Араб-парсы тілдерінен енген (қазақ тілінің заңдылығына бейімделген және бейімделмеген) терминдер шет тілдері терминдері қатарына жатқызылды, мысалы, мағлұмат, халифат, әл-муалла, әл-халифа, әпсана, ғибадатхана, ғазуат, ғақлия, ғизатты, мүкәммал, мүрит (мюрид), тәмсіл, хиджаб, әзиз, заджал, бәйіт, үлем (улама) және т.б.

13. Түркі тілдерінен енген (қазақ тілінің заңдылығына бейімделмеген) терминдер шет тілдері терминдері қатарына жатқызылды, мысалы, дағыра, дутар, янычар, яранга, ягдташ және т.б.

Қорытынды

Қазақ тілі терминологиялық қорының негізін құрайтын 2014 жылы шыққан терминологиялық сөздіктер топтамасына статистикалық талдау жасай келе, салалық сөздіктердің қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқасында қамтылған терминдердің сандық көрсеткіші дәлме-дәл сәйкес келмейтіндігі анықталды (1-кесте):

- сөздік топтамасының қазақша-орысша нұсқасында: а) барлығы – 339211 (100%); ә) бір сөзден тұратын терминдер – 95258 (28,08%); екі сөзден құралған тіркесті терминдер – 164949 (48,63%); үш сөзден құралған тіркесті терминдер – 63724 (18,79%), үш сөзден көп тіркесті терминдер – 15280 (4,50%);

- сөздік топтамасының орысша-қазақша нұсқасында: а) барлығы – 339211 (100%); ә) бір сөзден тұратын терминдер – 94751 (28,39%); екі сөзден құралған тіркесті терминдер – 164666 (49,34%); үш сөзден құралған тіркесті терминдер – 59166 (17,73%), үш сөзден көп тіркесті терминдер – 15158 (4,54%).

Салалық сөздіктердің қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқасында қамтылған терминдердің сандық көрсеткіші дәлме-дәл сәйкес келмеуіне төмендегідей жағдайлар әсер етіп отыр деп ойлаймыз:

- орыс тіліндегі бір терминнің қазақ тілінде екі немесе одан да көп нұсқада қолданылуы;
- орыс тіліндегі бір терминнің қазақ тіліндегі нұсқасымен жарыспалы қолданылуы;
- қазақ тіліндегі бір терминнің орыс тілінде екі немесе одан да көп нұсқада қолданылуы;
- орыс тіліндегі бір түбірлі терминдердің қазақ тілінде әртүрлі нұсқада қолданылуы;
- кейбір терминдердің екіден көп баламасы алынып, олардың әліпби ретімен әр әріптің

катарында берілуі.

Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан анықтау үшін 2014 жылы шыққан 30 томдық сөздік топтамасының қазақша-орысша бөлігіндегі қазақ тіліндегі бағандағы терминдерге жүргізілген зерттеуден төмендегідей нәтиже алынды (2-кесте):

- барлық термин саны, пайызы – 680745 (100%);
- қазақ тіліндегі терминдер саны, пайызы – 389635 (57,24%);
- шет тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер саны, пайызы – 263594 (39,98%);
- орыс тілінен енген терминдер саны, пайызы – 2138 (0,31%);
- гибрид терминдер саны, пайызы – 16798 (2,47%).

Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің терминологиялық қорын құрайтын терминдер төмендегіше топтастырылды:

1. Орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: пункт, смета, ревизия, рота, абсорбент, базис, вектор, галактика, динамика, ибикон, игнитрон, импеданс, паспорт, инкассо, формат, материал, лингвистика, фотография, комиссия, лизинг, магистр, меморандум, павильон, резиденция, салют және т.б.

2. Орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: сома, нөмір, жәрмеңке, газет, кәмпеске, станса, картоп, кірәсін, нөл, динозауыр, әдіріс, кәбіл, мәрмәр, кәстөм, мәнет, мәнер, үндіс (индеец), тоға (тога) және т.б.

3. Кейбір еуропа тілдерінен орыс тілі арқылы еніп, орыс және қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: машина – мәшине, кабинет – кәбинет, шахта – шахты, чек - шек, режим – режім, ось - ось, рөл – руль және т.б.

4. Орыс тіліне түркі тілдерінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: түрме, тауар, мәрмәр, стақан, өзбой (узбой – түркі тілдерінен енген «су + бойы») (су шаруашылығы) және т.б.

5. Орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: почта, ведомость, староста, село, разряд, рубль, балалайка, горлица, масленица, метелица, часовня, округ, мина, сыр, поднос, щи, борщевик, борщ, печенье, каравай, окрошка, гусарик, датчик, опацень, тельняжка, чепец, возгонка, маяк, ток, маятник, ось, снаряд, брак, заряд, питомник, сланец, губка, масса, разряд, взвод, полк, пилот, городня, гридница, забой, застава, кресло, люлька, маховик, собор, ядро, согласованность, колхоз, блюдо, земство, паром, ставка, байдарка, застава, округ, рокировка, барщина, повесть, историзм, станок, каток, шар, дольник, боян, заем, отставка, челнок, Баянауылы приказы (Баянаульский приказ) және т.б.

6. Орыс тілінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: облыс, орыс, пошта, жәшік, сот, шот, шен, зауыт, сажын, сөмке, пеш, кәрзіңке, болыс, бөшке, тәпішке, бәтеңке, шөтке, өс (ось), керуует, үстел, төлке, тоқ, учаске, резіңке, пойыз, бөрене, доға, қамыт, поселке, шіркеу және т.б.

7. Орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламасы (баламалары) қолданылған терминдер: группа – группа, топ; принцип – принцип, қағидат; центр – центр, орталық; команда – команда, пәрмен; классификатор – классификатор, сыныптауыш, жіктеуіш; программа – программа, бағдарлама; якорь – якорь, зәкір және т.б.

8. Орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай және қазақ тіліндегі баламалары қолданылған терминдер: датчик – датчик, бергіш, сезбек.

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақша пән сөздер» тақырыпты Елдестің баяндамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Орынбор, 1925. – 3-9-беттер.

2. Байтұрсынұлы А. Түрікшілер құрылтайы // Жаңа мектеп, - 1926. - № 7-8. – 43-50-беттер.
3. Жубанов Х. Принципы терминологии казахского литературного языка применяемые Государственной терминологической комиссией // Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алматы, 1966. – С. 283-285.
4. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас / Ә.Т.Қайдаров. – Алматы, 1993. – 9-10-беттер.
5. Айтбайұлы Ә. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері / Ә.Айтбайұлы. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 400 бет.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография / Ш. Құрманбайұлы. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 +16 жапсырма бет.
7. Макова М.И. О структурных особенностях специальных словосочетаний в английском языке // Вопросы терминологии в лингвистической статистики. – Воронеж. – 1972. – С. 32-41.
8. Осипенко З.М. Словосочетания и композиты в русской научно-технической терминологии 19-20 вв.: автореферат дис. кандидата филологических наук: – Киев, 1974. – 23 с.
9. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование) / В.Н. Прохорова. – Москва, 1996. – 58 с.
10. Жонкешов Б. Латын әліпбиіне көшу – уақыт талабы. JAS QAZAQ газеті, №41 (717). – 2018 ж. 26 қазан. –5-бет.

S. Kulmanov

*A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
(k.k.sarsen@mail.ru)*

The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators)

Abstract. The article determines that the quantitative indicators of the terms contained in Kazakh-Russian and Russian-Kazakh versions of the 30-volume series of terminological dictionaries of 2014, which form the basis of the terminological fund of Kazakh language, do not coincide. The article reflects factors influencing.

There were determined composition and number of terms in the columns of the Kazakh language in the Kazakh-Russian part of the series of dictionaries to analyze potential of the terminological fund of Kazakh language in terms of its qualitative indicators. There were analyzed a) native Kazakh words; b) foreign terms entered through the Russian language; c) terms entered from the Russian language; e) hybrid terms.

Terms that make up the terminological fund of Kazakh language are grouped as follows: terms included in Russian language from European languages and used in accordance with the rules of Russian language; terms included in Russian language from European languages and used in accordance with the rules of Kazakh language; terms entered from some European languages through Russian language and used in accordance with the rules of Russian and Kazakh languages; terms included in Russian language from Turkic languages and used in accordance with the rules of Kazakh language; terms included from Russian language and used in accordance with the rules of Russian language; terms included from Russian language and used in accordance with the rules of Kazakh language; terms included in Russian language from European languages, used in accordance with the rules of the Russian language and the equivalent (equivalents) in Kazakh language; terms included from Russian language and used in accordance with the rules and equivalents in Kazakh language.

Keywords: term, terminology, quantitative and qualitative indicator, regularity, linguistic and extralinguistic factors

С. Кулманов

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан (k.k.sarsen@mail.ru)

Потенциал терминологического фонда казахского языка (анализ количественных и качественных показателей)

Аннотация. В статье определено, что количественные показатели терминов, содержащихся в казахско-русском и русско-казахском версиях 30-томной серии терминологических словарей 2014 года, составляющих основу терминологического фонда казахского языка, не совпадают, а также отражены влияющие на него факторы.

Для определения потенциала терминологического фонда казахского языка с точки зрения его качественных показателей определены состав и количество терминов в графах казахского языка в казахско-русской части серии словарей, а именно: а) исконно казахские слова; б) иностранные термины, вошедшие через русский язык; в) термины, вошедшие с русского языка; д) гибридные термины.

Термины, составляющие терминологический фонд казахского языка, сгруппированы следующим образом: термины, вошедшие в русский язык из европейских языков и употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка; термины, вошедшие в русский язык из европейских языков и употребляемые в соответствии с закономерностями казахского языка; термины, вошедшие из некоторых европейских языков через русский язык и употребляемые в соответствии с закономерностями русского и казахского языков; термины, вошедшие в русский язык из тюркских языков и употребляемые в соответствии с закономерностями казахского языка; термины, вошедшие из русского языка и употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка; термины, вошедшие из русского языка и употребляемые в соответствии с закономерностями казахского языка; термины, вошедшие в русский язык из европейских языков, употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка и эквивалент (эквиваленты) в казахском языке; термины, вошедшие из русского языка, употребляемые в соответствии с закономерностями русского языка и эквиваленты в казахском языке.

Ключевые слова: термин, терминология, количественные и качественные показатели, гибрид, закономерность, лингвистические и экстралингвистические факторы.

References

1. «Qazaqsha pan sozder» taqyrypty Eldesting baiandamasy [Report of Yeldes on the topic «Kazakh terms»] Qazaq bilimpazdarynyng tungysh siezi [The first meeting of Kazakh scientists]. – Orenburg, 1925. – P. 3-9 [in Kazakh].
2. Baitursynuly A. Turikshiler quryltaiy [Qurultay of Turks], Jana mektep [New School], 1926. №. 7-8, 43-50 [in Kazakh].
3. Zhubanov Kh. Printsipy terminologii kazahskogo literaturnogo iazyka [Principles of terminology of the Kazakh literary language used by the State Terminological Commission], Zhubanov Kh. Issledovania po kazahskomu iazyku [Research on the Kazakh language], Almaty, 1966. 283-285 [in Russian].
4. Qaidarov A.T. Qazaq terminologiyasyna janasha kozqaras [A new approach to Kazakh terminology] (Almaty, 1993. 9-10 p.) [in Kazakh].
5. Aitbaiuly O. Qazaq til bilimining terminologiasy maseleleri [Questions of terminology of Kazakh linguistics] (Abzal-ai, Almaty, 2013. 400 p.) [in Kazakh].

6. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografia [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography] (Sardar, Almaty, 2014. 928 + 16 invoice p.) [in Kazakh]

7. Makova M.I. O strukturnyh osobennostiah spetsialnyh slovosochetanii v angliskom iazyke [On the structural features of special phrases in English], Voprosy terminologii v lingvisticheskoi statistike [Questions of terminology in linguistic statistics], Voronezh, 1972. 32-41. [in Russian]

8. Osipenko Z.M. Slovosochetania i kompozity v russkoi nauchno-tehnicheskoi terminologii 19-20 vv.: avtoreferat dis.... kandidata filologicheskikh nauk [Phrases and composites in Russian scientific and technical terminology of the 19th and 20th centuries: abstract of Candidate of Philological Sciences thesis]. Kiev, 1974. P. 23.

9. Prohorova V.N. Russkaia terminologia (leksiko-semanticheskoe obrazovanie) [Russian terminology (lexical and semantic education)] (Moscow, 1996. 58 p. [in Russian]

10. Zhonkeshov B. Latyn alipbiine koshu – uaqyt talaby [Transition to the Latin alphabet - the requirement of the time], Jas qazaq [Young Kazakh], 26 August, 2018. № 41(717) [in Kazakh]. P. 5.

Автор туралы мәлімет

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Терминология орталығының басшысы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Kulmanov Sarsenbay Kuantaevich – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Модальділік санатының көркем мәтін құрылымындағы белгілері

Аңдатпа. Модальділік санатын функционалды синтаксис деңгейінде, мәнмәтін, тұтас мәтін аясында салыстыра талдау аса маңызды. Бұл бағытта аталған құбылыстың өзіндік құрылымы бар, күрделі заңдылықтардың қатарындағы тілдік табиғатын айқындауға, дербес теориялық мәселелерін тұжырымдауға қол жеткізе аламыз. Ұсынылған ғылыми мақалада поэма мәтініне сүйене отырып, модальділік санатының құрылымдық жүйесіне талдау жасалады. Нәтижесінде модальді мәнді өзектендіретін сөйлемдердің семантикалық байланысы арқылы тұтас шығармадағы модальді құрылымдардың ішкі мағыналық-құрылымдық байланысы қалыптасатыны сараланады. Мәтін құрылымында мұндай сөйлемдердің мақсатты қызмет атқаратыны, олардың өзара семантикалық байланысты қатаң сақтап, интеграция құбылысына бағына қозғалып, мағыналық-құрылымдық жақтан бірізуге, тиянақталуға ұмтылатыны дәлелденеді. Сонымен қатар, субъективті көзқарасты өзектендіретін аталған құрылымдардың мәтін деңгейінде көлденең және тікелей байланыс түзетіні нақты мысалдармен айқындалады. Модальділік санатының белгілерін функционалды негізде салыстырып, мәтін деңгейінде субъективтік модальді мәнді өзектендіретін сөйлемдердің ерекшелігін, мағыналық-құрылымдық жақтан олардың тиянақталып отыратынын, яғни, тұтасуға ұмтылуын дәйектеу әлі де өзекті мәселелер болып табылатынына, бұл бағытта тереңірек зерттеулердің қажеттілігіне назар аударылады. Бұл мәселелер нақты ғылыми зерттеулер деңгейінде салыстырылып тұжырымдалады. Сондай-ақ, субъективтік модальді мәннің үнемі ашық тірек құрылымдармен жасала бермейтіндігі тілдік деректермен дәлелденіп, поэма мәтініндегі астарлама қызметін атқаратын грамматикалық бірліктердің когнитивтік функциясына, сол арқылы функционалды бағыттың когнитивтік бағыттен байланысына ғылыми талдаулар жасалады. Поэма құрылымында «өмір» сөзінің когнитивтік мағынасынан тараған семантикалық желілер арқылы автор өзінің өмір жолының кезеңдерін астарлы суреттеп, «өмір-арман», «өмір-күрес», «өмір-үміт» сияқты ішкі субъективті көзқарасын стилистикалық бояумен жеткізе алғаны сөз болады.

Түйін сөздер: модальділік, модальді мәндер, модальділік құрылымы, мәтін, шумақаралық байланыс, семантикалық желі.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-63-70](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-63-70)

Кіріспе

Модальділік санаты – функционалды бағытта талдауды қажет ететін ауқымды грамматикалық құбылыс. Дегенмен бүгінгі тіл білімінде модальділік заңдылығын зерттеу құрылымдық синтаксис деңгейінде қалып отыр. Назар аударсақ, модальділіктің грамматикалық белгілерін бір сөйлем аясында толық айқындай алмаймыз. Кейде модальді мағына кем дегенде екі, үш сөйлем аралығынан немесе алдыңғы, соңғы сөйлемдердің бір-біріне әсер етуінен (яғни мағыналық байланыстағы сөйлемдер жігінен), тұтас мәтін деңгейіндегі, тарауаралық сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық байланысынан анықталатын жағдайлар жиі көзге түседі. Сондықтан қазақ тіл білімінде аталған заңдылықтың мәтін аясындағы ерекшелігін ескере талдау – әлі де өзекті тақырыптар қатарында.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында жинақтау, сипаттау, жүйелеу, салыстыру әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Талқылау

Жалпы тіл білімінде модальділік санатының мәтін деңгейіндегі белгілерін ескере отырып талдаған еңбектер баршылық. Оларға шолу жасай отырып, біршама ізденістерді атап өтуге болады. Модальділік заңдылығын функционалдық синтаксис шеңберінде қарастырған ғалым – И.Р. Гальперин. Автор объективтік модальділік пен субъективтік модальділікті бір-бірінен ажырата қарап, субъективтік модальділікті бүтін текст құрылымын саралаудың нәтижесінде талдауға болатынын алға тартады. Ғалым, сонымен қатар, субъективтік модальділік функционалды сипат алғанда, бір тәсіл арқылы сараланбайтындығын да ескеріп: «Мәтіннің субъективті-бағалау модальділігі әлдебір құралды бір мәрте қолданудан танылмайды. Эпитеттер, теңеулер, анықтауыштар, детальдар магниттік алаң түзе топтасады»,– деген тұжырымдарын да көрсеткен [1, 119 б.].

В. Виноградов: «Күрделі синтаксистік тұтастықтағы модальділік үзілмелі-өзгермелі болады. Күрделі синтаксистік бірліктегі модальділік оны құрайтын әртүрлі модальдік мағыналарды композициялық тұтастыру арқылы және тұтастықтың жалпы семантикасы арқылы анықталады»,– деп модальділіктің сөйлем аясындағы және мәтін деңгейіндегі құрылымдық ерекшеліктерін ішкі белгілеріне мән бере сөз етеді [2, 84 б.].

Осындай пікірлерді Ю. Шведова жалғастырып, модальділік санатының функционалды сипатын ауызекі сөйлеу тілі негізінде талдайды. Автордың ойынша, мәнмәтінде кейде объективтік модальділік пен субъективтік модальділіктің жігін ажыратудың (яғни бірлікте, бір мақсатта қолданғанда) қиын екендігін сөз етіп, төмендегідей қорытындыға келеді: «Модальдік мағына дегеніміз синтаксистік құрылымның өзіндік мағынасы, ол тұтастықтың құрылымына ғана тән бола алады» [3, 19 б.].

Қазақ тіл білімінде де модальділік заңдылығын функционалдық деңгейде талдауды қажет ететін грамматикалық категория екендігін атап өткен зерттеулер бар. Бұл еңбектерде модальді мәні бар сөйлемдерді тұтас құрылым (сөйлемаралық, мәнмәтінде, мәтінаралық байланыстағы құрылымын бұзбай) деңгейінде салыстырып талдау қажеттілігіне назар аударылады. Мәселен, Е. Жанпейісов модальділік санатының жасалуына негіз болатын модаль мәнді сөздерді, шылаулар және кейбір қыстырма сөздерді арнайы талдаған. Автор кейбір сөздердің модальді реңі бірден көзге түссе, кейбір лексика-грамматикалық амалдардың бұл қызметі сөйлем аясында, сөйлемаралық байланысты салыстырудан аңғарылатынын орынды атап, мәселені функционалды деңгейде зерттеуге бағыттайды [4, 166-167].

Сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық ерекшелігін зерттеген еңбегінде З.Ш. Ерназарова модальділік мәселесін арнайы талдамаса да, зерттеу еңбегіне қатысты модальді мағынаның кейбір түрін саралай келе, бұл санат белгілерінің сөйлемаралық қатынаста, сөйлесімде дамидынына көңіл бөледі [5].

Бұл бағытты қазақ тіл білімінде С. Құлманов зерттеуі толықтырды [6]. С. Құлманов «мүмкіндік» модальділігінің семантикалық қырын функционалды ауқымда талдауға үлес қосты.

Жоғарыда талданған ғылыми еңбектердің негізінде қорытындыласақ, субъективтік модальділік категориясына қатысты теориялық мәселелер бірте-бірте кеңейіп, осы заңдылықтың грамматикалық белгілерін орнықтыруға үлес қосқан. Бұл еңбектердің бірінде модальділік жеке зерттеу көлемінде, арнайы қарастырылса, қазақ тіл білімінде жалпы сөйлемге қатысты теориялық талдаулар орын алған тұста көңіл бөлініп, бұл категорияның күрделілігін жалпы атап өтумен шектелген. Дегенмен, төл грамматикамызда субъективтік модальділік мәселесі әлі де зерттеуді қажет етеді. Себебі қазақ тіл білімінде модальділік мәселесінің зерттелуі құрылымдық синтаксис деңгейінде қалып отыр. Әсіресе, оның практикалық талдауларына сұраныс жоғары. Сондықтан ғылыми мақалада аталған заңдылықтың теориялық мәселелерін кеңейте қарауға, функционалды грамматика заңдылықтарымен байланыста талдауға қадамдар

жасалады.

Сонымен, бұл ғылыми мақалада модальділік санатының грамматикалық ерекшелігін талдау үшін, мәтін аясындағы мағыналық байланысқа назар аударып, функционалды-семантикалық сипаттауды басшылыққа аламыз.

Көркем шығарма құрылымында көрініс беретін модальділік туралы сөз қозғалғанда, ең алдымен, автордың субъективті көзқарасы назарға алынады. Себебі автордың субъективтік көзқарасы шығарманы мағыналық-құрылымдық жақтан тұтастырудың, біріктірудің негізі болып табылады. Авторлық көзқарастың осындай қызметін даралай келе Н.С.Валгина: «Барлық мәтіннің бірліктерін біртұтас мәнге және құрылымдық тұтастыққа бекітетін, мәтінді құру мен мәтінді қабылдаудың ең маңызды элементі» деп бағалайды [7, 104 б.].

Оқырманға автордың қоғамдағы оқиғаларды, құбылыстарды қабылдауын, оған қатысты ішкі тұжырымын, пайымдауын толыққанды, аяқталған күйде түсіну үшін, мәтіннің құрылымын бұзбай, тұтастықта қарау қажет етіледі. Нақтылай айтсақ, әдеби мәтіндегі автор-субъектінің көзқарасы жекелеген сөйлемдер қызметінен емес, шығарманы біртұтас құрылым ретінде қабылдауда ғана толыққанды айқындалады. Бұл мәселені біз Ғ.Жандыбаевтың «Әпке» поэмасының негізінде саралауға тырыстық.

Талдауға негіз болған поэма мәтіні аяқталған құрылым болса, оның ішкі тармақтары, шумақтары құрамдас бөліктері болып табылады. Демек, көркем мәтін құрылымында көрініс беретін субъективтік модальділік белгілері тармақ, шумақаралық, тарауаралық деңгейде көрініс беріп отыратын жекелеген модальді мәндердің жиынтығынан қалыптасады. Бұл ретте поэма мәтіні кеңістігіндегі грамматикалық амалдарды модальді мәндердің мағыналық-құрылымдық жүйесін байланыстырушы дәнекерлер деп танымыз. Мұндай грамматикалық құрылымдарға автор тарапынан белгілі бір мақсат жүктелетінін сипаттай келе Қ.Есенова: «Сөйлеу актісінде тіл ұстанушының тілдік бірліктерді өз түпкі ниетіне сай етіп іріктей білуі, қай сөзге баса мән беретіндігі, өз сөзінің тыңдаушыға қандай дәрежеде әсер етуін көздейтіндігі, соның нәтижесінде адресаттың қандай да бір әрекеттерге баруына түрткі болатындығы, сондай-ақ, айналадағы адамдарға өз сөзі арқылы өзін белгілі бір қырынан таныстыруға, көрсетуге тырысатындығы т.б. барлығы жинала келе, оның түпкі ойының аудиторияға дұрыс, дәл, нақты күйінде жеткізілуін қамтамасыз етеді», – деп түйіндейді [8, 18 б.].

Субъективті көзқарасын жеткізуде, автор модальді мәнді өзектендіретін тілдік құрылымдардың қызметіне сүйенеді. Әр автордың стиліне, көркемдеу шеберлігіне орай олардың жасалуы да еркін. Кейде автор грамматикалық тәсіл ретінде тура мағынадағы құрылымдарды қайталай қолданып, тұтас шығарма құрылымындағы субъективтік көзқарастың ішкі мәндерін байланыстыруға мүмкіндік алады. Енді бірде ауыспалы мәндегі қолданыстардың қызметін тірек етеді. Мәселен, талданған поэма мәтіні құрылымында автор «өмір» сөзінің синонимдік өрісінен пайда болған ауыспалы тіркестерді субъективтік көзқарасын өзектендіретін семантикалық доминанттар ретінде ұтымды қолданып, модальділіктің құрылымдық тұтастығын қалыптастыруға қол жеткізген. Аталған поэма мәтіні аясында «өмір» сөзін ауыстырған «қызыл» сөзінің астарлама мағынасы (мысалдағы «қызыл түс», «алқызыл бұлт» қолданыстары «өмір» сөзінің астарлы баламалары) көрініс берген синтаксистік құрылымдар шығарманың барлық бөлігінде қайталана қолданылып, модальді көзқарасты өзектендіру функциясын атқарған. Мысалы:

Құштар ем қызғылт түске бала жастан,
Қиылып қарағандай маған аспан.
Бір уыс алау болып мен де кеше,
Алқызыл бұлт ішіне араласқам [9, 105 б.].

Шығарманың ортаңғы бөлігінде де «қызыл» сөзінің ауыспалы мағынасынан өрбіген семантикалық желілер модальділік категориясының құрылымын тұтастырып, субъективтік

ойды дамытып, мәнмәтінаралық ішкі байланысты реттеуді жүзеге асырған (мұндағы «қызыл шоқ» қолданысы «өмірге құштарлық» мағынасында). Мысалы:

Тұтатып қызыл шоқты кеудемдегі,
Қызулы үміттерге ерген мені.
Шоқтанған жұлдыздардың шоғырынан,
Көріп те қалдың ба, әпке, сол кездері... [9, 114 б.].

Сондай-ақ, аталған астарлама қызметіндегі сөйлемдер көркем мәтіннің қорытынды бөлігіндегі субъективті ойды өзектендіру қызметін атқарған. Осындай сөйлемдер автордың субъективтік ойын сатылай дамытуға тірек болып, тұтас мәтіндегі семантикалық байланысты реттейді.

...Уақыт та біраз жерге озып барды.
Кеудемде бірақ менің, қоздап жатты,
Үміттің қызыл шоғы... соны ұққам-ды... [9, 115 б.].

Байқап отырғанымыздай, поэма құрылымында автор «өмір» сөзінің коннотативті мағынасынан тараған семантикалық желілер арқылы өмір жолының кезеңдерін астарлы суреттеп, «өмір-арман», «өмір-күрес» (поэма мәтіндегі «қызыл өсек», «қызғаныштың қызыл иті», «қызыл майдан» т.б. тіркестер арқылы аңғаруға болады), «өмір-үміт» сияқты ішкі субъективті тұжырымдарын сатылай дамытып, «өмір-жеңіс» деген түпкі ойын түйіндеген. Мәтінде «қызыл» сөзінің семантикалық желісінен тарайтын астарламалар арқылы «күдіктену», «үміттену», «сенімділік» модальді мәндері көрініс береді.

Бір ескеретіні, аталған сөйлемдер қызметі тіл біліміндегі интеграция тәсілімен байланыста қозғалады. Мәтін кеңістігіндегі белгілі бір мақсатты атқаратын мұндай семантикалық дәнекерлер интеграция құбылысына бағынады да, мағыналық-құрылымдық жақтан бірігуге, тиянақталуға ұмтылады. Бұл туралы И.Р. Гальперин: «Интеграция – мәтіннің тұтастығына қол жеткізу мақсатында ондағы барлық бөліктердің бірігуі. Интеграция белгілі бір үдерісті аяқтауға, үдеріс нәтижесіне ұмтылады»,– дейді [1, 128 б.]. Осы ойды О.А.Донскова да құптап: «Модальность выявляется в процессе интеграции частей и способов их сцепления, в характере предикативных и релятивных отрезков текста»,– деп бекітеді [10, 187 б.].

Автордың субъективтік ойының тұтастығын реттеп тұрған мұндай синтаксистік бірліктер шумақаралық кеңістікте қозғалғаннан кейін, мәтінгүзушілік қасиетімен де ерекшеленеді. Олардың тұтас мәтінде орналасуы грамматикада айтылып жүрген тігінен (вертикальды) немесе көлденең (горизонтальды) байланысу ережесіне бағынады. Мысалы, автор-субъекті шығарма соңында көрініс беретін субъективтік көзқарасын тұтас мәтін бойында сатылай дамытып, мағыналық-құрылымдық байланысты көлденең орналасқан синтаксистік бірліктер арқылы қалыптастырған (Құштар ем қызғылт түске бала жастан; Алқызыл бұлт ішіне араласқам; Кеудемде бірақ менің, қоздап жатты, үміттің қызыл шоғы... соны ұққам-ды; Тұтатып қызыл шоқты кеудемдегі, қызулы үміттерге ерген мені; Болды ма «жүнім қызыл» қарсы алдымнан, сан шықты маған да бір қызыққандар...). Мұндай дәнекер құрылымдар поэма мәтінде бірнеше рет қайталанып, мәтіндегі модальді мәнді айғақтайтын синтаксистік бірліктердің басқа бөліктерімен және автордың қорытынды субъективтік ойын түйіндейтін төмендегі сөйлемдермен мағыналық-құрылымдық қатынаста болады.

Жүрекке ізгіліктің егілгені –
Көңілге жарық сәуле себілгені.
Мұңайсам – маңдайымнан сипап тұрып,
Сүрінсем – сүйеп қалды елім мені [9, 123 б.].

Жақсыдан көрмей жүрсем жаттық әлі,
Бір сезім көңіліме пәк тұнады:

Ол сенің жүрегіңнен бастау алған,
Адамдық мейірімнің ақ бұлағы [9, 124 б.].

Нәтижелері

Мақалада субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілері поэма мәтіні деңгейінде салыстырылып, аталған санаттың теориялық мәселелерін кеңейтуге, күрделі құрылымын даралауға және мәтіндегі тілдік амалдардың қызметін кешенді талдауға қол жеткізілді.

Нәтижесінде:

- модальділік санатының басқа грамматикалық құбылыстармен (семантикалық ұйысым, интеграция) байланыста қозғалатын, дербес заңдылық қатарындағы орны анықталды.
- модальді мәннің функционалды, когнитивтік бағыттардың кешенді байланысынан талданатын семантикалық санат екені айқындалды;
- субъективтік модальділіктің ішкі мәндері кейде бірнеше сөйлемнің ішкі бірлігінен, кейде көркем шығармада шумақаралық қатынастағы сөйлемдердің семантикалық байланысынан сараланатыны дәйектелініп, тілдік амалдардың мәтін аясындағы құрылымдық-семантикалық ықпалдасуына мән беру қажеттігіне назар аударылды. Соның нәтижесінде белгілі бір мәтіндегі модальді мәнді өзектендіретін синтаксистік бірліктердің қызметі дараланды;
- субъективтік модальді мәннің үнемі ашық тірек құрылымдармен жасала бермейтіндігі тілдік деректермен бекітілді. Бұл тұста поэма мәтініндегі астарлама қызметіндегі грамматикалық бірліктердің астарлама сөйлемдер ретіндегі функциясына назар аударылып, функционалдық бағыттың когнитивтік бағытпен түйісетін тұсына ғылыми талдаулар жасалды. Яғни, субъективтік модальді мән астарының экстралингвистикалық ықпалдарға тәуелді болатыны ғылыми негізде сараланды. Экстралингвистикалық ықпалдарға: субъектаралық қарым-қатынас, жағдаят, әлеуметтік ортаны жатқыздық. Аталған сыртқы ықпалдардың әсері бір мәнмәтін аясында көріне бермейтіндігі, олардың жиынтығы тұтас мәтінде анықталатыны дәйектелді.
- модальді мәнді өзектендіруге негіз болатын синтаксистік бірліктер мәтінаралық кеңістікте қозғалғаннан кейін, мәтінтүзушілік қасиетіне ие болатыны сараланды. Олардың тұтас мәтіндегі байланысы грамматикада айтылып жүрген тігінен және көлденең құрылымда орналасатыны жүйеленді. Әсіресе, тігінен орналасып, «семантикалық ұйысымның тірегі» функциясын атқаратын мәтінтүзуші модальді құрылымдардың әр түрлі бағыттағы модальді мәнді анықтауда үлесі зор. Мысалы, автор-субъекті шығарма соңында көрініс беретін субъективтік көзқарасын тұтас мәтіндегі вертикальды синтаксистік байланыстар арқылы, әрі тұтас мәтіндегі горизонтальды байланыстағы синтаксистік бірліктер байланысы арқылы жүйелей алады. Синтаксистік бірліктер вертикальды байланыста болғанда, грамматикалық құрылымдардың мәтіндегі байланысы тік сызықты құрайды, ал мұндай модальді құрылымдар горизонтальды бағытта байланысса, мәтіндегі модальді мәнді айғақтайтын синтаксистік бірліктердің құрылымдық байланысы көлденең сызықты көрсетеді.

Қорытынды

Тілтанушы ретінде біз әр сөйлемде көрініс беретін модальді мағынаны жалқылап талдауды емес, тұтас поэма мәтінінде көрініс беретін автордың субъективті көзқарасын саралауды мақсат еттік. Бұл тұрғыда поэма мәтіні бірнеше сөйлемнің ішкі бірлігінен қалыптасатын, белгілі бір жағдаяттың әсерін ескере отырып, модальділікті толық сипаттауға, оның құрылымдық белгісін ұғынуға мүмкіндік беріп, біртұтас ойды қалыптастыруға тірек болады. Яғни, мәтін өзінің құрамындағы ұсақ модальді мәндердің тығыз семантикалық қатынасынан өрбитін модальді мағынаның құрылымдық ерекшелігін бұзбай, автор-субъектінің

өмірлік көзқарасының астарын толық түсінуге мүмкіндік береді. Модальділік санатын поэма мәтіні аясында талдауда, оның өзіндік құрылымы бар, бірнеше мәнмәтін, тарауаралық байланыстан жүйеленетін, ауқымды санат екендігіне көз жеткіздік. Модальділік мағынаны өзектендіретін құрылымдардың қызметі де, олардың тиянақталып отыратын белгісі де мәтіндегі салыстырулар арқылы дәлелденіп, бұл санаттың семантикалық астарын, құрылымын сараптауға мүмкіндік жасайды. Мәнмәтінаралық деңгейде модальді құрылымдардың тиянақталып, тұтасуға бейімділігі, олардың құрылымдық жүйесі нақты қолданыстағы мысалдармен сараланды. Мәнмәтінаралық қашықтықта семантикалық байланыс түзетін мұндай синтаксистік бірліктер субъективтік көзқарасты жан-жақты, толық, өз мәнінде қабылдауға тірек болып, модальділіктің құрылымдық жүйесін қалыптастырады.

Қорыта келсек, поэма мәтініндегі тілдік деректер модальділік категориясын дербес құрылымды, астарлы семантикалық талдаулар, мәнмәтінаралық сабақтастыру нәтижесінде сипаттауды қажет ететін ауқымды семантикалық заңдылық деп тұжырымдауға ықпал ететін дәлелді тұжырымдар жасауға негіз болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. / И. Гальперин – Москва: УРСС, 2004. – 138 с.
2. Виноградов В. Избранные труды. / В. Виноградов – Москва: Наука, 1975. – 559 с.
3. Шведова Н. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. / Н. Шведова – Москва: изд. АН СССР, 1960. – 377 с.
4. Жанпейісов Е. Қазақ тіліндегі сөйлем модальділігі және оның жасалу жолдары // Қазақ ССР Ғылым акад. хабарлары. Филология сериясы және өнертану сериясы. / Е. Жанпейісов – 1958. – № 1-2 (8-9). – Б. 166-170
5. Ерназарова З. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол.ғыл.докт. ... автореф. / З. Ерназарова – Алматы, 2002. – 53 б.
6. Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі. / С. Құлманов – Алматы: Ценные бумаги, 2006. – 155 б.
7. Валгина Н. Теория текста. / Н. Валгина – Москва: Логос, 2003. – 173 с.
8. Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: филол.ғыл.докт. ... дис. авторефераты. / Қ. Есенова – Алматы, 2007. – 52 б.
9. Аймұхамбет Ж., Әлімұлы А. Қазақтың 100 поэмасы. / Ж. Аймұхамбет., А.Әлімұлы – Алматы: Жазушы, 2013. 5-том. – 376 б.
10. Донскова О. Средства выражения категории модальности в драматургическом тексте. / О. Донскова – Москва: Наука, 1982. – 113 с.

Ж.А. Кусаинова

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан

Признаки категории модальности в структуре художественного текста

Аннотация. В настоящее время особое значение придается сравнительному анализу категории модальности на уровне функционального синтаксиса в рамках основного текста и контекста в целом. В этом направлении данное явление имеет свою структуру, следовательно, позволяет определять языковую природу ряда сложных закономерностей и обобщать самостоятельные теоретические проблемы.

В статье анализируется структурная система категории модальности на основе текста поэмы. Отсюда следует дифференциация формирования внутренней семантико-структурной связи модальных конструкций всего произведения посредством семантической связи предложений, актуализирующих модальное значение. В структуре текста такие предложения имеют целенаправленную функцию, они следуют строгому соблюдению семантической взаимосвязи, движению к явлению интеграции, стремлению к семантической и структурной интеграции, а также стремлению к упорядоченности. В то же время актуализирующие субъективный подход горизонтальная и вертикальная связи указанных структур на уровне текста определяются конкретными примерами. Акцентируется внимание на том, что сопоставление признаков категории модальности на функциональной основе, конкретизация специфики предложений, актуализирующих субъективно-модальное значение на уровне текста, их фиксация со смысло-структурной стороны, т.е. стремление к целостному, все еще являются актуальными вопросами и необходимы более глубокие исследования в этом направлении. Данные вопросы формулируются в процессе сопоставления на уровне конкретных научных исследований. Также доказывается посредством языковых данных тот факт, что субъективная модальная сущность не всегда создается открытыми опорными структурами, проводится научный анализ когнитивной функции грамматических единиц в тексте поэмы, выявляются связи функционального направления с когнитивным. В структуре поэмы через смысловые линии, вытекающие из когнитивного значения слова «жизнь», автор сумел стилизовать этапы своего жизненного пути и стилистически передать такие внутренние субъективные установки, как «жизнь-мечта», «жизнь-борьба», «жизнь-надежда».

Ключевые слова: модальность, модальные значения, модальная структура, текст, межконтекстная связь, семантическая сеть.

Zh.A. Kussaiynova

S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Signs of the modality category in the structure of a literary text

Abstract. Currently, a special importance is attached to the comparative analysis of the category of modality at the level of functional syntax within the main text and the context. This phenomenon has its own structure; therefore, it allows us to determine the linguistic nature of several complex laws and generalize independent theoretical problems.

The article analyzes a structural system of the category of modality based on a poetic text—a poem. This leads to the differentiation of the formation of the internal semantic and structural connection of the modal constructions of the entire work through the semantic connection of sentences that actualize the modal meaning. In the structure of the text, such sentences have a purposeful function, they follow a strict observance of the semantic relationship, the movement towards the phenomenon of integration, the desire for semantic and structural integration, as well as the desire for orderliness. At the same time, the horizontal and vertical connection of these structures at the text level, which actualizes the subjective approach, is determined by specific examples. Attention is focused on the fact that the comparison of the features of the category of modality on a functional basis, the concretization of the specifics of sentences that actualize the subjective-modal meaning at the text level, their fixation from the semantic and structural side, i.e. the desire for the integral, are still relevant issues, the need for deeper research in this direction. These questions are formulated in a comparison at the level of specific scientific research. Language data also proves the fact that the subjective modal essence is not always created by open reference structures, a scientific analysis of the cognitive function of grammatical units that perform a function in the text of the poem, the connection of the functional direction with the cognitive one is carried out. In the structure of the poem, through the semantic lines arising from the cognitive meaning

of the word "life", the author managed to stylize the stages of his life path and stylistically convey such internal subjective attitudes as "life is a dream", "life is a struggle", "life is hope".

Keywords: modality, modal values, modal structure, text, inter-text communication, semantic network. Specificity of the category of modality in the structure of a literary text

References

1. Gálperin I.R. Teks kak obekt lingvističeskogo issledovaniia [Text as an object of linguistic research], (Moscow: ÝRSS, 2004. – 138 p.) [in Russian]
2. Vinogradov V.V. Izbrannye trýdy [Selected works], (Moscow: Naýka, 1975. – 559 p.) [in Russian]
3. Shvedova N.Í. Oчерki po sintaksisý rýskoi razgovornoj reči [Essays on the syntax of Russian colloquial speech], (Moscow: izd. AN SSSR, 1960. – 377 p.) [in Russian]
4. Janpeiisov E. Qazaq tılındegı söilem modaldılıgı jáne onyñ jasalu joldary [The modality of a sentence in the Kazakh language and the ways of its creation], // (Akad. sciences of the Kazakh SSR. messages. Philology series and Art criticism series, 1958. – № 1-2 (8-9). – P. 166-170) [in Kazakh]
5. Ernazarova Z. Qazaq söileu tılı sintaksistik birlikteriniñ pragmatikalyq negizderi: filol.ğyl.dokt. ... avtoref. [Pragmatic bases of syntactic units of the Kazakh language: philol.V. V. dokt. ... autoref.], (Almaty, 2002. – 53 p) [in Kazakh]
6. Qұлmanov S. Qazaq tılındegı mümkindik modaldılıgınıñ funksionaldy-semantikalyq örisi [The functional and semantic field of the modality of possibilities in the Kazakh language], (Almaty: Securities, 2006. - 155 p.) [in Kazakh]
7. Valgina N.S. Teoria teksta [The theory of the text], (Moscow: Logos, 2003. – 173 p.) [in Russian]
8. Esenova Q. Qazirgi qazaq media-mátininiñ pragmatikasy: filol.ğyl.dokt. ... dıs. Avtoreferaty [Pragmatics of the modern Kazakh media text], (Almaty, 2007. – 52 p.) [in Kazakh]
9. Aımuhambet J., Álimuly A. Qazaqtyń 100 poemasy [100 Kazakh poems], (Almaty: Jazýshy, 2013. 5-tom. – 376 p.) [in Kazakh]
10. Donskova O.A. Sredstva vyrajenia kategorii modalnosti v dramatyrgicheskom tekste [Means of expressing the category of modality in a dramatic text], (Moscow: Naýka, 1982. – 113 p.) [in Russian]

Автор туралы мәліметтер:

Құсайынова Жайнагүл Айтмағанбетқызы – филология ғылымдарының докторы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, Жеңіс даңғылы, 62. Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kussaiynova Zhainagul Aitmaganbetkyzy – Doctor of Philology, Associate Professor of the Kazakh and Russian languages, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, 62 Pobedy ave., Nur Sultan, Kazakhstan.

Художественный дискурс в свете этнокультурной интерпретации текста

Аннотация. Статья посвящена проблеме этнокультурной интерпретации ценностно-смыслового содержания художественного дискурса. Художественный дискурс рассматривается как социокультурное взаимодействие автора, порождающего текст, и читателя, его воспринимающего и интерпретирующего. Процесс интерпретации художественного текста, как продукта сотворчества креативного и рецептивного сознаний, включает в себя дискурсивно-концептуальный анализ, направленный на извлечение имплицитных этнокультурных смыслов, содержащихся в глубинной структуре текста. Соответственно, раскрытие концептуальной и подтекстовой информации, отражающей этнокультурную картину мира автора произведения, определяется целью интерпретации художественного текста. В статье излагается авторская версия понимания и этнокультурной интерпретации художественного произведения посредством выявления семантико-стилистической специфики лексической репрезентации художественных макроконцептов в его автохтонной и переводной версиях.

Ключевые слова: художественный дискурс, этнокультурный смысл, текст, интерпретация, концепт.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-71-83](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-71-83)

Введение

В фокусе исследовательских интересов современной лингвопоэтики сохраняют свою актуальность вопросы взаимосвязи языка (художественного текста), культуры и языковой личности.

Язык и культура как основные коды, посредством которых осуществляется коммуникация и трансляция знания, проявляются в индивидуальной языковой картине мира автора, вербально репрезентируемой текстом. Текст как результат речемыслительной деятельности писателя, порождающего текст, и читателя, его воспринимающего, является продуктом дискурса. Как полагает Н.Ф. Алефиренко, «дискурсивное пространство, в котором мы живём, находится в тесном взаимодействии с системой языка: язык перетекает в дискурс, дискурс — обратно в язык» [1, 16 с.].

В свете высказанных суждений художественный дискурс (далее – ХД) в нашем представлении является культурно-когнитивной интеракцией автора и реципиента, результатом которой выступают сам прагматически направленный художественный текст (далее – ХТ), а также коммуникативно значимая экстралингвистическая информация событийного и не-событийного характера. В таком ракурсе дискурсивный анализ ХТ представляет собой многовекторную когнитивно-прагматическую интерпретацию его ценностно-смыслового содержания, основанную на извлечении скрытых этнокультурных смыслов из экстралингвистического контекста, включая их взаимосвязи с другими контекстами, сопряженно представляющих концептосферу всего словесно-художественного целого.

Актуальность исследования определяется теоретико-методологическими проблемами

современной дискурсологии, в ряду которых важнейшим считаем «выявление когнитивно-коммуникативной корреляции речевого смысла художественного текста и дискурсообразующих концептов» [2, 184 с.]. Назревшей необходимостью, надо полагать, является экспликация дискурсивной структуры текста посредством выхода на все составляющие дискурса как коммуникативно-когнитивного явления. Кроме того, такой дискурс-анализ ХТ предполагает экспликацию этнокультурной специфики языковой личности писателя и читателя, служащей для имплементации авторской интенции, реализации смысловой доминанты текста, или, если использовать буквальное значение английского глагола *to implement*, дискурсивного «претворения в текст» глобального коммуникативного события, служащего остоном ХТ.

Методология исследования

В качестве методологического принципа служит выявление внутренних дискурсивных источников формирования концептосферы ХТ и стимулов построения его ассоциативно-образной архитектоники. Именно в ХТ объективируется не только субъективно-культурный опыт автора как носителя определенной этнокультуры, но и его самобытная языковая личность, создающая в каждом тексте индивидуально-авторскую словесно-художественную картину мира.

Исследование ментальности автора (видения им мира и себя самого, способа восприятия действительности и отношения к ней и т.д.) путем анализа ее семантических презентаций в языковой картине мира потребовало комплексного подхода, синтеза методов концептуального и контекстуального анализа, когнитивного моделирования, этимологического и компонентного подходов к языковым феноменам.

Для достижения поставленной цели и решения конкретных задач нами были использованы следующие методы исследования:

1. Описательный метод (приёмы непосредственного наблюдения, систематизации и внутритекстового сопоставления, различные приемы использования словарных дефиниций при описании семантической структуры слов, репрезентирующих этнокультурные концепты).

2. Метод дискурсивно-концептуального анализа, предполагающего интерпретацию концептов с помощью выявления семантико-стилистической специфики их лексической репрезентации в автохтонном и переводном текстах. Такой подход позволяет рассматривать художественные концепты в качестве ментального каркаса языковой личности коммуникантов.

3. Метод когнитивно-семантического анализа ХД, направленный на виртуальное моделирование вертикального контекста с целью конвергенции в единое целое элементов языковой и неязыковой семантики. Выявление вертикального контекста анализируемого словесно-художественного полотна используется нами для извлечения информации историко-филологического характера, включающей в себя значимые для понимания концептосферы текста этнокультурные реалии. Своеобразие данного элемента метода когнитивно-семантического анализа дискурса состоит в принципиальном отличии вертикального контекста от пресуппозиции – фоновых знаний, которые образуются в течение всей жизни коммуникантов. Вертикальный же контекст образуется единицами текста, которые, кроме горизонтальных контекстов, обладают еще и вертикальным контекстом, непосредственно нашим чувствам недоступным [3, 7 с.].

Вертикальный контекст позволяет не только интерпретировать различного рода аллюзии, реалии, топонимы, антропонимы и другие языковые средства, но и открывает путь к информации коммуникативно-событийного характера, поскольку включает культурно-исторические, социальные факты, различные реалии и общественно-социальную борьбу эпохи.

Обсуждение

Сущность художественного дискурса. Под дискурсом нами понимается особый когнитивный механизм, характеризующийся 1) речемыслительной природой, 2) особым использованием языка для выражения ментальности того или иного этноса, 3) способностью создавать «особый ментальный мир», который проявляется на разных языковых уровнях языковой системы: фонетическом, лексическом, грамматическом.

На основе перечисленных нами аксиом возникают частные представления о ХД. Опираясь на идеи Н.Д. Арутюновой, Т. ван Дейка, В.З. Демьянкова, Н.Ф. Алефиренко и других ученых, остановимся на наиболее значимых теоретических постулатах, важных для выявления дискурсивной структуры ХТ:

1) дискурс представляет собой лингвосомиотическое пространство, в которое он транспонирует концепты и образы в целях коммуникативно-когнитивного воздействия;

2) актуализирует потенциал языковой системы, являясь рефлексивным процессом, в результате которого из языкового материала создаются новые модели, шаблоны, получающие статус элементов языковой системы, обеспечивая ее саморазвитие;

3) особо важным представляется идея Н.Ф. Алефиренко о том, что дискурс подчинен синергетическим законам, процессуален и самоорганизован; процессуальность, особенно ХД, обусловлена его связью с речевой деятельностью: речевая практика формирует дискурс (монологический и диалогический);

4) определяется экстралингвистическими факторами; экстралингвистическая составляющая дискурса объединяет множественные, тесно взаимодействующие коммуникативно когнитивные элементы, что предопределяет анализ дискурса как коммуникативно-когнитивного феномена;

5) рассматривается как коммуникативное событие, как «речь, погружённая в жизнь»;

6) опосредует речевые коммуникации, состоящие из иллокутивных актов [цит. по 2].

ХД функционирует на основе диалектических отношений: писатель – художественное произведение – читатель. Художественное произведение, представляющее собой отпечаток культуры определенного этапа в развития общества, создается под воздействием воображения и творческой энергии автора. Соответственно, ХД характеризуется фикциональностью: соотношение изображаемого в произведении мира с действительностью носит опосредованный характер, преломляется через его индивидуально-авторское восприятие, трансформируется в соответствии с интенцией автора. По наблюдениям Ю.М. Лотмана, язык художественного произведения всей своей структурой несет информацию, следовательно, является определенной художественной моделью мира. Ключевой идеей Лотмана является то, что ХТ выступает как некий живой организм, находящийся в обратной связи с читателем и обучающий читателя. На материале русской культуры и литературы различных эпох ученый в своих статьях показывает, как текст образует в себе культурный контекст, а писатель не только создает произведение, но и формирует читателя [4], который, реконструируя имплицитно выраженную часть текста, выступает со-творцом ХД.

Подобный подход представляется нам принципиальным при выявлении особенностей ХД, выражающихся в использовании концептуальных (апеллирующих к смыслу, стоящему за словесными знаками и построенному на концептах в сознании читателя) и языковых (реализующих семантическую многоуровневость текста, актуализацию скрытых смыслов слова, создающих новое видение мира, многоплановость, смысловые наращения) средств, служащих реализации цели коммуникации, призванной не только рассказать читателю о каких-либо событиях, но и оказать воздействие на его внутренний мир. Важно подчеркнуть, что в структуре ХД особую значимость имеет аксиологическая составляющая. Аксиологический аспект ХД

напрямую связан с категорией оценки, выражающейся посредством лексико-стилистических средств и характеризующей действительность с позиции определенной системы ценностей. В ХД наличие оценочного компонента является неотъемлемым элементом, а лингвистические способы выражения могут быть как прямыми эксплицитными, так и имплицитными.

Специфика ХД проявляется также в том, что он обладает разнообразием жанровых, тематических, идеологических и др. составляющих. ХД, отражая разные аспекты реальной жизни, может включать в себя и другие виды дискурса, создающие многообразие всего произведения. Например, в одном художественном произведении может содержаться дискурс бытового диалога и юридический, религиозный дискурсы. Несмотря на соответствие этих типов дискурса специфическим характеристикам своего вида, они определяются как художественные, т.к. они подчинены общей целеустановке автора.

Таким образом, ХД значительным образом отличается от других видов дискурса, подразумевая особый характер интеракции между писателем и читателем, вовлечение культурных, эстетических и личных знаний о мире и отражение особого отношения к окружающей действительности. В связи с этими отличительными особенностями изучение дискурса художественного произведения представляет особый исследовательский интерес.

Художественный текст как объект дискурсивной интерпретации

ХТ, являясь неотъемлемым компонентом ХД, представляет собой реализацию авторской концепции посредством языковых средств, целенаправленно используемых с целью суггестивного воздействия на читателя.

Известно, что художественный мир – это всегда опосредованное отражение реальной действительности в виде каких-то переживаемых автором доминантных для данной лингвокультуры духовных ценностей, представленных созданной писателем эстетически значимой конфигурацией словесно-образных средств текста. Н.Ф. Алефиренко отмечает, что своеобразие художественных текстов «обуславливается способом художественной репрезентации действительности: преломляясь в эгогопе и ассимилируя соответствующие эмотивно-смысловые впечатления, актуализируемые языковой памятью автора, художественно-словесная интерпретация описываемой действительности осуществляется в процессе её вторичного ценностно-смыслового переосмысления на фоне социально значимых субъективных переживаний» [2].

В тексте, продукте дискурсивной деятельности автора, отражены особенности мышления и сознания не только отдельного индивидуума, но и своеобразие видения мира того этноса, к которому он принадлежит, поскольку как отмечает В.В. Красных, каждая языковая личность наряду с индивидуальным когнитивным пространством (субъективными знаниями и представлениями) обладает коллективным когнитивным пространством (набором знаний и представлений социумного характера) и коллективной базой (совокупностью знаний и представлений того этнолингвокультурного сообщества, членом которого данная языковая личность является) [5, 45 с.].

По справедливому утверждению Ю.Н. Караулова, за каждым текстом как продуктом дискурса стоит языковая личность, владеющая системой языка [6, 27 с.], т.к. не существует текста вне его создания или восприятия [7, 15 с.]. На невозможность существования дискурса «без связности как номинативных корпусных образований, что делается с подачи автора, так и без постоянной актуализации смысловых обертонов со стороны читателя» указывает А.Н. Безруков, определяя значимыми доминантами смысловой имплементации художественного дискурса и автора, и читателя [8, 3 с.].

Называя художественный дискурс «текстом в действии», ученый поясняет, что текстовая ткань «трансформируется в процессе деяния в ткань живую, способную к приращению смысла, выявлению его ценностей» [9, 186 с.]. Текст «оживает» в момент его восприятия читателем, при

соприкосновении с сознанием читателя текст переходит в дискурс. Ю.С. Степанов разъясняет, что «текст, например, текст романа, является ... именно текстом, связанной совокупностью высказываний, а дискурсом романа будет картина мира, создаваемая посредством этого текста, вплоть до «идеологии», авторских предпочтений, его симпатий и антипатий, «подтекста», отношений к другим романам и вообще к другим текстам и т.п.» [10, 36 с.].

Дискурс в этом плане воспринимается как динамическая модель ментального лексикона как целостности, являющаяся посредником между психолого-когнитивными механизмами человеческого сознания и окружающим миром. Исследуя текстопорождающий дискурс, мы получаем представление о том, какова структура и элементы ментальных процессов, познаем «особый способ общения и представления окружающего мира (или какого-то аспекта мира)» [11, 15 с.].

В качестве иллюстрации рассмотрим текст романа Смагула Елубая «Одинокая юрта», представляющего собой художественное воспроизведение реальной исторической драмы в судьбе казахского народа в период коллективизации с последующими репрессиями и голодомором, который является авторской интерпретацией осмысления генезиса и консеквенции реального исторического факта. На фоне кардинальных перемен, пришедших в степную гармоничную жизнь казахов, показана жизнь героев, связанных между собой родственными, дружескими отношениями или связями, сложившимися вследствие определенных событий. Приход новой власти вносит полную дисгармонию в размеренный быт казахов, всё наполняется всепоглощающим страхом. Например: «Күні-түні жиылыс. ... “Құлақтарды тап ретінде аластау” жөніндегі партия саясатына біреу қарсы, біреу жақ. Әлі көші-қонмен жүрген қарапайым қараңғы халық үрпийіп, түймедейді түйедей етіп гулеткен ел өсегінен белең алып, толықсып толқып жатты. Шолақ белсенділер мен әпербақан өкілдердің асыра сілтеуінен талай ауылдар серіктіктерден шыға қашты [12, 160 с.]. («Днем и ночью собрания. ... Мнения среди населения относительно кулаков самые разные. Кто-то высказывается за политику партии, чтобы кулаков как класс ликвидировать, а другие, наоборот, против; народ темный, к тому же не оставляющий мысли о кочевничестве, волновался, не зная доподлинно, чего держаться; каждое новое собрание обростало слухами, причем таких фантастических размеров, что казалось, под угрозой – благополучие каждого. Из-за излишнего усердия некоторых горе-активистов в самых разных местах целыми аулами сбегали из артелей») [13, 168 с.].

Находясь в полной растерянности, народ молит всех святых, чтобы оберегли. Так описывает Хансулу, главный персонаж произведения, состояние безнадежности, смятения у людей в ауле беженцев: «Иті екеш итіне шейін қаттырақ үруге жасқанатын сияқты бұл аулдың. Балалары да елдегідей асыр салып ойнамайды» [12, 87 с.] («Такой это был аул, что и собаки в нем остерегались залаять. И дети шумных игр не водили.» [13, 96 с.]).

В рамках дискурсивного подхода текст, включающий в себе как компоненты коммуникативного акта, так и концептуально-значимые сигналы для декодирования авторского сообщения, выступает своеобразным медиумом, обеспечивающим интеракцию между автором и реципиентом. Иными словами, художественный текст представляет собой сложно организованную систему фактуальной, концептуальной и подтекстовой информации, содержащейся на поверхностном и глубинном уровнях текста.

На основе дискурсивно-концептуального анализа происходят постижение смысла/смыслов текста, проникновение в его глубинную структуру. К примеру, в анализируемом романе (книга 1) падение шанырака юрты, разрушенной отдельными молодыми активистами при конфискации имущества бая Мажана, (фактуальная информация) представляется не просто как крушение традиционного миропорядка (концептуальная информация), а вечных ценностей (подтекстовая информация), и воспринимается очевидцами как катастрофа: «Жайлауынды – жау, қыстауынды – өрт шалды» деген осы да!» «– Кесапаты тиер! Қой балам, кетейік! – деп,

жаулығы дағарадай бір кемпір немересін сүйреп үйіне беттеді.» [12, 82 с.] («Вот беда, вздохнул кто-то. А какая-то старуха в непомерно большом жаулыке заторопила домой внука: – Пойдем, маленький, пойдем. К чему нам грех на душу?») [13, 90 с.]. Шанырақ, являясь архетипным концептом, означает семью, потомство, поколение.

В казахской лингвокультуре есть понятие «қарашаңырақ» - «семейный очаг», «отчий дом», «хранитель традиций предков; уважаемый, почитаемый дом». Қарашаңырақ – дом главы большой семьи, отчий дом передается по наследству. «У казахов шаңырақ является семейной реликвией, символом благополучия, символом продолжения рода. Его нельзя переворачивать, ронять» [14, 173 с.]. Не случайно, в казахском языке пожелания единства, мира, благополучия семье связаны с юртой, шаныраком: «Шаңырағың биік, босағаң берік болсын!» (Пусть будет крепка семья!), «Шаңырақ шайқалмасын!» (Пусть не разрушится/будет крепка семья!).

В ниже представленном фрагменте текста крушение юрты изображено как убийство живого существа: «... Ранее других к юрте поспел Ждахай; что-то азартно выкрикивая, он на полном скаку промчался мимо, успев перерезать завязки кошм, сорвать сами кошмы. Оголились гнутые уйки, желтые, не тронутые солнцем и ветром, они как ребра живого существа. ... Молодые дружно смели в одну кучу уйки – и шанырақ качнулся, верхний, считающийся священным купол юрты; его не успели подпереть столбом, и он с грохотом обрушился вниз. ... Вид шанырака, некогда украшавшего юрту, служившего в определенной степени фетишем рода, а теперь разлетевшегося вдребезги, раздробившегося на множество бесформенных осколков, произвел удручающее впечатление» [13, 89 с.]. «... У Пахраддина волосы на голове встали дыбом, когда он увидел, как падает шанырақ. Случившееся он воспринял как крушение собственного очага, собственного благополучия» [13, 91 с.].

Итак, в данном фрагменте анализируемого художественного текста сам факт падения шанырака юрты в его концептном и подтекстовом выражении может рассматриваться как крушение самобытных устоев казахского этноса.

Анализ выше представленного фрагмента произведения показал, что постижение подтекстового смысла происходит в процессе переосмысления фактуальной информации с опорой на экстралингвистический контекст, что является важным для понимания концептуальной информации, на раскрытие которой и направлена интерпретация художественного текста/дискурса.

Результаты

Этнокультурная интерпретация текста. Интерпретация – объяснение, толкование смысла в аспекте развертывания, привнесения чего-то нового на основе обращения к культурно-исторической ситуации, к этнокультурному «знанию о типичном событии, хранящемся в структурах когниции» [15, 712 с.]. Воспринимая и эмоционально со-переживая и со-проживая художественное произведение, читатель через интерпретацию достигает его понимания, включающего понимание смысла текста в соответствии с замыслом автора, с позиции авторского мировосприятия (концептуальный анализ) и выявление скрытых смыслов (контекстуальный анализ). П. Рикер определяет интерпретацию как мыслительную деятельность, состоящую в расшифровке глубинного смысла, который скрывается за буквальным смыслом ...; «... интерпретация имеет место там, где есть многосложный смысл, и именно в интерпретации обнаруживается множественность смыслов» [16, 51 с.].

Постижение смысла анализируемого художественного текста происходит на основе осмысления заложенной в тексте авторской интерпретационной программы. Согласно Е.С. Кубряковой, в тексте как правильно организованной форме коммуникации содержатся определенные средства, сигналы и т.п., необходимые для построения на их основе адекватной

интерпретации [17, 73 с.]. В концепции И.В. Арнольд авторская интерпретационная программа реализуется через дискурсивно значимую информацию, заключенную в сильных позициях текста (заглавии, подзаголовках, эпиграфе, повторах, параллелизмах, зачине и концовке и др.) [18, 69 с.].

Смысловая структура художественного текста, изначально заданная автором, изучается путем выявления текстовых концептов, определяемых Н.Ф. Алефиренко «интерпретаторами смыслов» [19, 219 с.]. По мнению Н.Ф. Алефиренко, концепты, представляющие собой смысловые кванты бытия человека, могут быть постигнуты посредством рассуждения (дискурсивно) и через образы, символы, эмоциональное сопереживание (недискурсивно) [19, 24 с.].

Концепты содержат оценочно-образные смыслы, свойственные определенному этноязыковому сознанию. Так, Н.Ф. Алефиренко, сравнивая смысловое содержание концептов «изба» и «хата», отмечает, что в каждом концепте представлен «особый этнокультурный мир» [19, 247 с.]. На основе текстового (дискурсообразующего) концепта формируется фреймовая структура текста. Репрезентантом текстового концепта произведения С. Елубая «Одинокая юрта» выступает само заглавие романа, которое включает ключевое слово юрта (киіз үй) – когнитивно-значимый для казахской лингвокультуры образ, содержащий в себе множество концептуальных смыслов.

Макроконцепт «юрта», вместе с субконцептом «шанырак», символизирует семейный очаг, семью, продолжение рода, духовную близость. Юрта как этноспецифическая реалия представляет собой дом – основополагающий архетип человеческой культуры: это место, где человек чувствует себя в безопасности, где уютно и тепло, где находятся родные, семья. Юрта также символизирует мир, вселенную, она представляется уменьшенной космической моделью. Юрта, символизируя модель вселенной, служила олицетворением единства материальных и духовных традиций.

Заглавие произведения текста-оригинала «Ақ боз үй» значит белая (покрытая белым войлоком) роскошная юрта, (Жамылғысы ақ киізден жасалған салтанатты, сәнді киіз үй) [20, 50 с.]. Как известно, юрты, в зависимости от функционального назначения и статуса, различались по размеру и цвету. Ақ үй (белая юрта) предназначались для богатых, боз үй (светло-серая юрта) – для людей среднего достатка, қараша үй (юрта из темного войлока) – дом бедняка. [21, 34 с.]. «Мынау Шегенің жаман қоңыр үйі. Анау ауыл ортасында айдыны шығып тұрған үлкен ақ боз үй - Хансұсудың үйі» [12, 17 с.]. («Юрта Хансулу, поражая своим великолепием, белая как снег, стоит в центре аула. Вот эта неказистая юрта – его, Шеге, обиталище» [13, 19 с.]). В данном контексте посредством реалий «ақ боз үй» (белая юрта), «жаман қоңыр үй» (неказистая юрта из темного войлока) характеризуется социальный статус главных героев.

Образ юрты как символа жизни красной нитью пронизывает текст всего романа. Соплеменники собираются в юрте за круглым дастарханом не только при праздновании знаменательных событий, но и для принятия важных решений. Одинокая юрта охотника Булыша, напоминающая Ноев ковчег: два верблюда, две лошади, «людей, сопровождающих кочевье, тоже двое» [22, 164 с.] далеко откочевывает в необъятное пространство казахской степи. Обыкновенную казахскую юрту, круглую, с белым куполом, последнюю его надежду, последний свет в этом мире видит Пахраддин, пребывая на грани жизни и смерти. [13, 255 с.]. Белый цвет в казахской культуре является сакральным (священным). Белый войлок относится к белым предметам сакрального назначения: на белом войлоке поднимали хана, избранного на курултае; белый войлок расстилали на месте погребения. На символику цвета в разных культурах указывает А. Уберман, согласно которой концепт смерти в восточных культурах символически представлен белым цветом, в то время как в европейской традиции – это черный цвет. Если черный цвет ассоциируется с темнотой подземного мира, то белый цвет обозначает характерное

для потустороннего мира отсутствие цвета (разнообразия) [23, 419 с.].

Название романа в русском переводе произведения звучит «Одинокая юрта». В Толковом словаре Д. Н. Ушакова одинокий представлен следующими значениями: 1. один, без других, себе подобных; 2. пустынный, безлюдный [24], т.е. юрта, оставленная, покинутая, где нет ни души. Примечательно, что зачин – первое предложение текста также подчеркивает пустынную, безжизненность. «Елсіз, жым-жырт бос жатқан құла түз.» [12, 6 с.] («Безлюдна, безмолвна бескрайность куда ни глянь.» [13, 7 с.]).

Строки из народной песни «Елимай», представленные в качестве эпиграфа к произведению способствуют увеличению информативности: «Қаратаудың басынан көш келеді, Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді. Ел-жұртынан айрылған жаман екен, Қара көзден мөлтіндеп жас келеді.» («С Каратауских предгорий караван приходит, Каждый раз верблюд один без седока приходит. Тяжело терять, скажу я, родину и ближних ... Плачу я, и сердце горечью исходит ...»).

Внимание читателя фокусируется на теме смерти, вымирании рода, народа. На 'смерть' указывает и конец текста: «Жым-жырт, құлаққа ұрған танадай тыныштықты бұзып, әлден уақытта тура желке тұстан байғыз сұңқылады. Пахрадиннің тізесіне басын қойып жатқан Сырға дір етті. Пахрадиннің бойына да ызғар шапты». «Қоянсүектің шақасына қонып отырған жұдырықтай жалғыз байғыз сұңқыл қақты. Қаңыраған елсіз кешкі өлкені сұңқыл үнге толтырып, одан бетер құлазытады. Жаманат шақырады.» [12, 254 с.]. («Звонкую быющую в уши тишину нарушили слезливые причитания козодоя. Сырға на коленях Пахраддина покоилась, вздрогнула она. И Пахрадин холодок в сердце ощутил. Не к добру прилетает козодой, зловещая ночная птица. Смерть чью-то чует». «Козодой голосил без устали – он сидел одиноко на шапке карликовой акации. Стенания птицы заполнили пустынное пространство, они усиливали ощущение опасности. Они звали беду...» [13, 260 с.].

Повторы языковых единиц, в данном случае синонимические повторы, служат текстообразующим средством, фиксирующим концепт «смерть». Смерть представлена в предыдущих фрагментах текста посредством тишины, пустынности, слез/плача, ощущения беды/горя. Образ козодоя, птицы со специфически звучащим голосом, который мог простираться до 600 м, также выступает знаком беды, смерти: согласно тексту романа, в народе считалось плохой приметой услышать крик козодоя в темноте, это указывало на болезнь либо смерть [12]. Существует множество суеверий, связанных со смертью, которые олицетворяются в разных культурах с разными представителями фауны или их нетипичным поведением (например: ворона, вой собаки и т.д.).

Образ большой юрты, купол которой слился с небом, может также указывать на смерть, т.е. переход из состояния бытия в состояние небытия, в вечность: «Құм шағыл үстінде құшақтары айқасып жатқан екі адам. Төбеде – жұлдызы жайнап төңкерілген аспан. Төменде – түнерген алып жер. Байғыз қанаты сыпылдап, аздасын бет алды ұша жөнелді. Құм басында қалған екеу осылай өтті дүниеден» [12, 254 с.]. («Обнявшись, лежали на бархане двое – он и она. Внизу, под ними, земля, сокрытая мраком; сверху – купол неба, прошитый звездами. Мир как большая юрта, купол которой слился с небом. Ночная птица, захлопав крыльями, сорвалась с ветки, полетела неведомо куда...» [13, 260 с.].

Композиционное построение художественного произведения обусловлено целью раскрытия его темы и идеи как доминанты, выявляемой из языковой ткани текста. К примеру, архитектура данного романа, циклично как путь от жизни к смерти, представлена главами «У колодца», «Кочевье на Устюрте», «Неспокойное лето», «Аул беженцев», «Новая жизнь», «Смута», «Лихолетье», «В песках», «Апокалипсис». Названия глав, изображающих кочевой быт и события в жизни героев произведения, не только динамически развертывают внутреннее содержание художественного произведения, но и направляют восприятие читателя.

Если первые главы «У колодца», «Кочевье на Устюрте» представляют традиционный

уклад жизни кочевого народа посредством концептов «мал» (домашний скот: верблюды, лошади, бараны), «адам, жан» (люди), «үй» (дом/юрта), то названия последующих глав указывают на кардинальные перемены в судьбе степняков. Т. Сидихменова отмечает символичность композиции романа: «Девять глав как девять кругов ада в «Божественной комедии» Данте» [22, 167 с.].

Через девять кругов ада проходит семья Пахраддина, хозяина белоснежной юрты. Завершающая первую книгу трилогии глава «Апокалипсис» указывает как на окончание рода Пахраддина, так и на конец света: мулла Лабак-ахун поведал умирающему Пахраддину о том, как «развратилась молодежь, покой кладбищенский нарушает, духов гневит, мечети громит. Вот и попортилась жизнь. Бог за святотатство голод наслал, мышей народ ест... Хорошо бы сами молодые за грехи свои ответ держали, так нет же – через них на всех кара пала ...» [13, 258 с.] «Жастары азғандүр. Бейіт тынышын бұзғандүр. Аруақты күңірентіп, содан елі тозғандүр. Мешіттерді құлатып, сөйгіп Құдай атқандүр. Елін аштық жайдап, өздері тышқан аулап жеп, бытырып жөн-жөніне кеткендүр. Өздерімен кетпей кесапаты күллі адам басына тиіп содан міне жер бетіне қиямет-қайым жеткендүр» [12, 252 с.].

Таким образом, отсутствие святости в душе отдельных людей, стремившихся срубить под корень старую жизнь, бездумно оторвавшись от своих корней, оставляя вне поля зрения обычаи и традиции своего народа, а также общечеловеческие ценности, могло означать конец света. Важное значение имеет пробуждение святости в сердце человека.

Выводы

На основе проведенного исследования можно сказать, что когнитивный механизм дискурсопорождения анализируемого художественного текста заключается в выдвигании на передний план отдельных характеристик концептов, передающих информацию об этнокультурном мире казахов в эпоху смены общественно-экономических отношений - коллективизации; в то же время действие когнитивного механизма позволяет восстановить недостающие для формирования концепта аспекты посредством обращения к таким когнитивным областям, как: ментальное пространство, концептуальная структура. Следовательно, дискурсивные параметры художественного текста могут быть представлены как синтез языковых и когнитивных структур и как когнитивный механизм.

Как показало наше исследование, этноконцептосфера художественной картины мира, эпически развёрнутой в анализируемом тексте романа, хотя и состоит из структурированного множества связанных концептов, всё же в качестве своего конструктивного остова опирается на некие художественные макроконцепты. Последние отличаются от субконцептов своей многомерной и многоуровневой сущностью, эмоциональной и лексической насыщенностью за счет наполнения его особыми индивидуально-авторским смысловым содержанием и ассоциативными полями, определяющими художественную картину мира писателя. С одной стороны, они служат фокусом смысловой интеграции текста, а с другой - источником обогащения его смыслового содержания.

С точки зрения представленной выше текстообразующей роли макроконцепта, художественный текст – это высокоорганизованная, многослойная и сложная структура, а значит, он обладает такими фундаментальными свойствами, как способность к репрезентации художественного концепта, интенциональность, коннотативность смыслового содержания и коммуникативно-прагматическая тональность. В художественном тексте выделенные свойства проявляются достаточно рельефно. Коннотация как воплощение, с одной стороны, эмоционально-оценочных оттенков высказывания, а с другой – культурных традиций общества, выступает сосредоточием имплицитных смыслов.

Итак, этнокультурная интерпретация художественного дискурса как когнитивной модели текста романа Смагула Елубая «Одинокая юрта» является эффективным средством выражения этноязыковой ментальности народа в соответствующую эпоху его социокультурной жизни.

Список литературы

1. Алефиренко Н.Ф., Голованева М.А., Озерова Е.Г., Чумак-Жунь И.И. Текст и дискурс: учебное пособие для магистрантов. 2-е изд., стер. – Москва: Флинта. – 2013. – 232 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Дискурс: смыслопорождающий механизм текста. – Градец-Кралове: Gaudeamus. – 2019. – 228 с.
3. Гюббенет И.В. Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста. – Москва: Изд-во МГУ. – 1991. – 205 с.
4. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. // Об искусстве. – СПб.: «Искусство – СПб». – 1998. – 285 с.
5. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). — Москва: Диалог МГУ. – 1998. – 352 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд.7-е. – Москва: Издательство ЛКИ. – 2010. – 264 с.
7. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва: Просвещение. – 1969. – 214 с.
8. Безруков А. Н. Модель когнитивной дескрипции художественного дискурса // Национальная идентичность сквозь призму диалога культур: Россия и иберо-американский мир: материалы III Междунар. конгресса. - Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2017. – С. 205-210.
9. Безруков А. Рецепция художественного текста: функциональный подход. – Вроцлав. – 2015. – 301 с. ISBN: 978-83-935729-3-9.
10. Степанов Ю.С. В мире семиотики // Семиотика: Антология / Изд. 2-е, испр. и доп. – Екатеринбург: Деловая книга. – 2001. С. 5-42.
11. Филипс Л.Д., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков: Гуманитарный центр. – 2004. – 353 с.
12. Елубай С. Ақ боз үй. Роман-трилогия. Алматы: Атамұра. – 2008. – 520 б.
13. Елубай С. Одинокая юрта: Трилогия. Перевод с казахского Л. Космухамедовой, А. Жаксылыкова. Астана: Аударма. – 2009. – 552 с.
14. Сабитова З.К., Жанкидирова Г.Т., Складенко К.С., Шантаева Д.С., Шетиева А.Т. Словарь евразийской лингвокультуры Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті. – 2011 – 187с.
15. Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б. Системная панорама когнитивной репрезентации семантики таксиса // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. – 2017. № 4 С. 706-728.
16. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Пер. с фр. И.С. Вдовиной. – М.: Академич. Проект. – 2008. – 695 с.
17. Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения. // Текст. Структура и семантика. Т1. – Москва – 2001. – С. 72-81.
18. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. – Москва: Издательство «Наука». – 1997. – 377 с.
19. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – Москва: Флинта: Наука. – 2010. – 288 с.
20. Қазақ сөздігі / Құраст.: Н.Уәли және т.б. – Алматы: Дәуір. – 2013. – 1487 б.
21. Кенжеахмет ұлы С. Жеті қазына (екінші кітап) Алматы: «Ана тілі» ЖШС. 2007. – 136 б.
22. Сидихменова Т. Принцип всеединства в романе Смагула Елубаева «Одинокая юрта»

[Электрон. ресурс]. – 2017. – URL <http://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2017/2017-03/2017-03-9.pdf> (дата обращения: 01.06.2021)

23. Uberman A. Frame analysis of the concept of death across cultures. // *Lege Artis. Language yesterday, today, tomorrow*. – 2018. – Vol. 3 (1). – P. 417-447. DOI: 10.2478/lart-2018-0011 ISSN 2453-8035

24. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. – Москва: Альта-Принт. – 2005. – 1216 с.

Н.Ф. Алефиренко¹, З.Х. Шахпутова²

¹*Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Белгород, Ресей*

²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Мәтінді этномәдени түсіндіру аясындағы көркем дискурс

Аңдатпа. Мақала көркем дискурстың құндылық-мағыналы мазмұнын этномәдени түсіндіру мәселесіне арналған. Көркем дискурс мәтінді құрастыратын автордың және оны қабылдайтын және түсіндіретін оқырманның әлеуметтік-мәдени әрекеттесуі ретінде қарастырылады. Креативті және рецептивті сана-сезімдердің бірлескен шығармашылығының өнімі ретінде көркем мәтінді түсіндіру процесі мәтіннің терең құрылымында қамтылатын астарлы этномәдени мағыналарды шығарып алуға бағытталған дискурсивті-тұжырымдамалық талдауды қамтиды. Тиісінше, шығарма авторы әлемінің этномәдени бейнесін көрсететін тұжырымдамалық және ішкі мәтіндік ақпаратты ашу көркем мәтінді түсіндірудің мақсаты болып табылады. Мақалада көркем макроконцептердің лексикалық бейнесінің семантикалық-стистикалық ерекшелігін анықтау арқылы оның автохтонды және аударма нұсқаларында көркем шығарманы түсінудің және этномәдени түсіндірудің авторлық нұсқасы көрсетілген. Қарастырылған аспектілер көркем шығармадан алынған мысалдармен нақтыланады.

Түйін сөздер: көркем дискурс, этномәдени мағынасы, мәтін, интерпретация, концепт.

N.F. Alefirenko¹, Z.Kh. Shakhputova²

¹*Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Literary discourse in the light of ethnocultural interpretation of the text

Abstract. The article is devoted to the problem of ethno-cultural interpretation of the value-semantic content of literary discourse. Literary discourse is considered as a socio-cultural interaction between the author generating the text, and the reader perceiving and interpreting it. The process of interpreting a literary text as a co-creation product of creative and receptive minds includes a discursive and conceptual analysis aimed at extracting implicit ethno-cultural meanings contained in the deep structure of the text. Accordingly, revealing the conceptual and subtext information reflecting the author's ethno-cultural picture of the world is determined as the purpose of interpreting literary text. The article presents the authors' version of understanding and ethno-cultural interpretation of the text by identifying the semantic and stylistic specifics of the lexical representation of artistic macro-concepts in their autochthonous and translated versions. The considered aspects are supported by examples from the literary text.

Keywords: literary discourse, ethno-cultural meaning, text, interpretation, concept.

References

1. Alefirenko, N.F., Golovaneva M.A., Ozerova E.G., Chumak-Zhun' I.I. *Tekst i diskurs: uchebnoe posobie dlya magistrantov* [Text and Discourse: textbook for Master students] (Flinta, Moscow, 2013, 232 p) [in Russian]
2. Alefirenko N.F. *Diskurs: smysloporozhdayushchij mekhanizm teksta* [Discourse: the meaning-generating mechanism of the text]. (Gaudeamus, 2019, 228 p) [in Russian]
3. Gyubbenet I.V. *Osnovy filologicheskoy interpretacii literaturno–hudozhestvennogo teksta* [Fundamentals of philological interpretation of literary and artistic texts] (Izd-vo MGU, Moscow, 1991, 205 p) [in Russian]
4. Lotman Yu. M. *Struktura hudozhestvennogo teksta*. [The structure of the literary text] («Iskusstvo – SPB», SPb, 1998, 285 p) [in Russian]
5. Krasnyh V.V. *Virtual'naya real'nost' ili real'naya virtual'nost'? (Chelovek. Soznanie. Kommunikaciya)* [Virtual reality or real virtuality? (Man. Conscience. Communication)] (Dialog MGU, Moscow, 1998, 352 p.) [in Russian]
6. Karaulov Yu.N. *Russkij yazyk i yazykovaya lichnost'*. [Russian language and language personality] (Izdatel'stvo LKI, Moscow, 2010, 264 p.) [in Russian]
7. Leont'ev A.A. *Yazyk, rech', rechevaya deyatel'nost'* [Language, speech, speech activity] (Prosveshchenie, Moscow, 1969, 214 p) [in Russian]
8. Bezrukov A. N. *Model' kognitivnoj deskripcii hudozhestvennogo diskursa* [Model of cognitive description of literary discourse], *Nacional'naya identichnost' skvoz' prizmu dialoga kul'tur: Rossiya i iberо-amerikanskij mir: materialy III Mezhdunarodnogo kongressa* [National identity through the prism of the dialogue of cultures: Russia and the Ibero-American world: materials of III International congress], Rostov-na-Donu: Yuzhnyj federal'nyj universitet [Rostov-on-Don: Southern Federal University], 2017. P. 205-210
9. Bezrukov A. *Recepciya hudozhestvennogo teksta: funkcional'nyj podhod* [Reception of literary text: a functional approach] (Vroclav, 2015, 301 p) [in Russian] ISBN: 978-83-935729-3-9.
10. Stepanov Yu.S. *V mire semiotiki // Semiotika: Antologiya* [In the World of Semiotics // Semiotics: Anthology] (Delovaya kniga, Ekaterinburg, 2001, S. 5-42) [in Russian]
11. Fillips L.D., Jorgensen M.V. *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* [Discourse-analysis. Theory and method]. (Gumanitarnyj centr, Har'kov, 2004, 353 p) [in Russian]
12. Elubai S. *Ak boz yi. Roman-trilogiya* [White Yurt] (Atamura, Almaty, 2008, 520 p [in Kazakh]
13. Elubai S. *Odinokaya yurta: Trilogiya. Perevod s kazahskogo L. Kosmuhamedovoj, A. Zhaksylykova* [Lonely Yurt. Translated from Kazakh by L. Kosmukhamedova, A. Zhaksylykov] (Audarma, Astana, 2009, 552 p) [in Russian]
14. Sabitova Z.K. *Slovar' evrazijskoj lingvokul'tury Kazahstana* [Dictionary of the Eurasian Linguoculture of Kazakhstan] (Kazak universiteti, Almaty, 2011, 187 p) [in Russian]
15. Alefirenko N.F., Nurtazina M.B. *Sistemnaya panorama kognitivnoj reprezentacii semantiki taksisa* [System panorama of cognitive representation of taxis semantics], *Vestnik RUDN. Seriya: Lingvistika* [Bulletin of RUDN. Series: Linguistics], 4, 706-728 (2017)
16. Riker P. *Konflikt interpretacij. Oчерki o germenевtike / Per. s fr. I.S.Vdovinoj* [Conflict of interpretations. Essays on hermeneutics / Translated from French by I. S. Vdovina], (Akademicheskij Proekt, Moscow, 2008, 695 p) [in Russian]
17. Kubryakova O *tekste i kriteriyah ego opredeleniya* [About the text and the criteria for its definition], *Tekst. Struktura i semantika* [Text. Structure and semantics]. 1 (1), 72-81 (2001)
18. Arnold I. V. *Stilistika. Sovremennyj anglijskij yazyk* [Stylistics. Modern English] (Izdatel'stvo «Nauka», Moscow, 1997, 377 p) [in Russian]

19. Alefirenko N.F. Lingvokul'turologiya: Cennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka [Linguoculturology: The value-semantic space of language] (Flinta: Nauka, Moscow, 2010, 288 p) [in Russian]
20. Kazak sozdigi [Kazakh Dictionary] (Dəuir, Almaty, 2013, 1487 p) [in Kazakh]
21. Kenzheahmet yly S. Zheti қазына (ekinshi kitap) [Seven Treasures. Book 2] «Ana tili» ZhShS, Almaty, 2007, 136 p) [in Kazakh]
22. Sidihmenova T. Princip vseedinstva v romane Smagula Elubaeva «Odinokaya yurta» [The principle of unity in the novel "Lonely Yurt" by Smagul Yelubayev] [Electronic resource]. Available at: <http://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2017/2017-03/2017-03-9.pdf> (Accessed: 01.06.2021)
23. Uberman A. Frame analysis of the concept of death across cultures, Lege Artis. Language yesterday, today, tomorrow, 3 (1), 417-447 (2018). DOI: 10.2478/lart-2018-0011 ISSN 2453-8035
24. Ushakov D.N. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] (Al'ta-Print, Moscow, 2005, 1216 p) [in Russian]

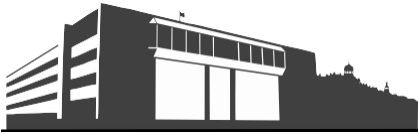
Сведения об авторах:

Алефиренко Николай Фёдорович – доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и русской литературы Белгородского государственного национального исследовательского университета, ул. Победы, 85, Белгород, Россия.

Шахпуртова Зухра Хаджимуратовна – автор для корреспонденции, PhD докторант кафедры теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажимукана, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Alefirenko Nikolai Fedorovich – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Russian Language and Russian Literature, Belgorod State National Research University, 85 Pobedy str., Belgorod, Russia.

Shakhputova Zukhra Khadzhimuratovna – corresponding author, Ph.D. student of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 17.07.41

Ж.Ә.Аймұхамбет

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail a_zhanat@mail.ru)*

Абай өлеңдері метопоэтика парадигмасында*

***Аңдатпа.** Мақалада Абайдың ақындық болмысы мен суреткерлік шеберлігі, шығармашыл тұлға ретіндегі даралығы метопоэтика парадигмасында қарастырылады.*

Метопоэтиканың негізгі зерттеу бағыты көркем шығармашылық табиғаты, суреткердің шеберлігі, көркем туындының поэтикалық тілі екендігі әдебиеттанушы ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып зерделенеді. Шығармашыл тұлғаны мәтін ішінен іздеуге, сөйтіп оның өзіндік болмысын айқындауға негізделетін метопоэтикалық талдау тың тұжырымдарға жол ашатыны белгілі. Осы мақсатта Абайдың ақындық болмысын, суреткерлік табиғатын, эстетикалық пайымын таныту үшін өлең мәтіндеріне талдаулар жасалды. Ақынның сөз өнерінің мәні, қызметі, рухани-мәдени танымдағы орны туралы ойын арқау еткен өлеңдерін мысалға ала отырып, оларды «поэтологиялық өлең», «өлеңдегі теория»,

«теориялық өлең» ұғымдарымен сипаттау ұсынылады. Өлең мәтіндерін талдау барысында суреткер табиғатын айшықтайтын шығармашылық үдеріс, шабыт, ой мен сезім тоғысы, эмоция мәселелері айтылады.

***Кілт сөздер:** метопоэтика, поэтология, эстетика, шығармашылық, сыни пайым, шабыт, ой мен сезім.*

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-84-93](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-84-93)

Кіріспе

Метопоэтика, метопоэзия, металирика, метамәтін, метафора, метаморфоза, метафора, метареализм – бұл аталған ұғымдар қазіргі әдебиеттанудағы зерттеу аспектілерінің маңызды бөлігіне айналған.

Филология және әдебиеттану аспектісінде «мета» ұғымымен берілетін бірқатар терминдер «ауыстыру», «түспалдау», «аңғарту», «өзгеру», «аралық» мағыналарының аясына топтасады.

Әдебиеттану парадигмасының жаңалықтармен толығыуының бір көрінісі метопоэтикамен байланысты.

Әуелі сауал: метопоэтика дегеніміз не?

Әдебиет зерттеушілерінің пікірлеріне жүгінсек, метопоэтика арнайы зерттеу аспектісі ретінде өзінің бастауын көне дәуірлерден алады. Автор мен шығарма байланысын байыптағанда метопоэтикалық зерделеу маңызды орынға ие болмақ.

Метопоэтика – поэзияның есігін ашатын «кілт», шығармашылық табиғаты туралы ақындардың «өзінен», яғни туындысынан алынатын шынайы білім, мәтінмен сұхбат құрудың ең маңызды тәсілі. Метопоэтикалық талдаулар арқылы шығармашылық жадта сақталған ұлт

тағдыры мен тарихын, мәдениетін, шығармашыл тұлғаның болмысын тануға жол ашылады.

«Метапоэтика – бұл метапоэтикалық мәтінге негізделген поэтика, немесе автордың мәтінге енгізген көркем мәтін туралы айқын және айқын емес коды; жеке метапоэтиканы қоса алғанда, философиялық және көркемдік жүктемелерді антиномиялық қатынаспен сипаттайтын жүйені қамтитын «ерекше мықты» гетерогенді жүйе; оның зерттеу объектісі – сөз өнері, нақты мақсаты – материалмен, тілмен жұмыс, әдістерді анықтау, шеберлік құпиясын ашу; оған объективтілік пен шынайылық тән; ол өзін күрделі тарихи дамушы жүйе ретінде танытады, ғылымның түрлі салаларымен тұрақты түрде тығыз байланыста болады», – дейді осы аспектіде бірқатар зерттеулер жүргізген ғалымдар К.Э.Штайн мен Д.И.Петренко [1, 8].

Суреткер туындататын өнер – ең алдымен суреткерлік зерделеудің жемісі. Өйткені ол өзі нысанаға алған мәселені тани отырып таныту мақсатында әрекет етеді. Өзі әсерленген құбылысты, оқиғаны рецептиент қабылдауына жеткізу машақатты еңбекпен бірге, ең бастысы, ерекше талантты қажет ететіні белгілі. Әдебиеттану парадигмаларының талаптары тұрғысынан келсек, көркем мәтіннің күллі құрылымдық қабаттары тікелей суреткер санасына, пайымына, көзқарасына, талдауына бағынышты.

«Кез келген көркем мәтін суреткердің өз туындысына көзқарасы туралы, әсіресе, сол материалға негіз болған сөз өнерінің негізі болып табылатын тілге қатысты деректерді қамтиды», – дейді тағы К.Э.Штайн мен Д.И.Петренко [1, 18]. Орыс поэзиясының үш ғасырлық даму тарихын пайымдауда іргелі зерттеулер жүргізіп, орыс метапоэтикасының төрт томдығын және энциклопедиялық оқу анықтамалығын дайындаған бұл ғалымдардың құнды тұжырымдары – ұлттық поэзияның табиғатын метапоэтикалық тәсілмен терең танытуға болатындығын дәлелдеулері.

Ұлт тағдыры мен тарихы, ұлттық мәдениет, этноархаикалық мотивтер мен бейнелеулер, адам жанының қат-қабат сырлары, болмыс қайшылығы мен жан дүниедегі тынымсыз арпалыс – Абай поэзиясының алтын өзегі. Ақынның ұлтымен бірге жасайтын өміршең өлеңдерінің мәнін тани түсу үшін оны метапоэтикалық парадигмада айқындау әбден керек.

Сонымен, метапоэтикалық талдау бізге поэзияның сырын, сынын, астары мен тысын, тұтастай алғанда табиғатын ашып бермек.

Зерттеу әдістері

Нысанға алынған мәселені зерттеуде талдау, жинақтау, түсіндіру әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Метапоэтикадағы негізгі зерттеу нысаны жалпылай айтқанда, көркем шығармашылық, жекедей алғанда, суреткердің шеберлігі, шығарманың негізгі тіні – поэтикалық тілді шеберлікпен тұтынуы. Ақынды өз шығармасынан іздеу, сөйтіп оны таныту – метапоэтикалық талдаудың басты мақсаты. Біз осы бағытта Абайдың ақындық суреткерлік табиғатын тереңдей тани түсу үшін бірнеше өлеңіне арнайы тоқталмақпыз.

Абай өлеңге жоғары эстетикалық талғам, айрықша пайыммен келеді. Ақын шығармашылығында сөз өнерінің мәні, құдыреті, рухани-мәдени танымдағы ролі «Өлең – сөздің патшасы», «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол», «Сегізаяқ»,

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өзгеге көңілім тоярсың», «Қуатты оттай бұрқырап», «Адамның кейбір кездері», т.б. өлеңдеріне арқау болған. Өлеңді өнер деп тану ақынның «тіл өнері – дертпен тең» көркем формуласында тұр.

Метапоэзия, металирика ұғымдары метамәтін шеңберінде айқындалатынын біз бұрынырақ өз мақаламызда айтып өткен болатынбыз [2, 196]. Бұл ұғымдар, сондай-ақ

метапоэтиканың ажырамас бөлігі екендігін есте сақтау қажет. Метапоэзия мен металирика туралы тұжырымдарға тоқталар болсақ, «поэзиядағы поэзия» терминін Ф.Шлегель дәл осы Абай ғұмыр кешкен, өзінің өлең туралы толғамдарын өлеңмен өрнектеген XIX ғасырда ұсынады. Неміс романтизмінің белгілі теоретигі болған Шлегель «Поэзия суреткер рефлексиясы мен өзіндік ғажайып бейнелеуді біріктіре отырып, «поэзиядағы поэзия» бола алуы керектігін» айтады [3, 301]. Ежелгі дүние ақындарынан басталған «өлеңді өлеңде жырлау» – қазіргі біз айтып жүрген метапоэзияның жарқын үлгісі болмақ. Осы тұста «Поэмадағы теория және теория поэма ретінде» («Theorie im Gedicht und Theorie als Gedicht») деген Армин Пауль Франктың еңбегіндегі «өлең туралы өлеңді» «поэтологиялық өлең» деген терминмен ұсынуын қайталап айта кетуге болады [4]. Сондай-ақ Ева Мюллер-Цетгельманның «Лирика және металирика» («Lyrik und Metalyrik») еңбегіндегі металирика туралы тұжырым да маңызды [5].

Әдебиеттің бастауы ауызша шығармашылық болғанын ескерсек, оның өнер түрі ретіндегі бастапқы қызметі орындаушылық сипатта болды. Ауызша шығаруды жазу алмастырған соң да бұл орындаушылық қызмет жоғалып кеткен жоқ. Абай шығармашылығы осы ауызша және жазба шығармашылық тоғысқан XIX ғасырдың әдеби-көркем кеңістігіне тән. Ауызекі түрде дамып, тыңдарманға бағытталған шығармашылықтың «салмағы жеңілдеп», үстірт кететін тұстары Абайдың талғамына татымайтын еді. Өйткені өлеңге қойылар эстетикалық талаптар ауызша шығармашылықтан қатаң талап етілмеді. Ал, Абай көшбасшы болған ұлттық поэзияның әлемдік көркем кеңістікке енуі биік талғам мен талап үрдісінен көріне білуінде болды. Тіл өнері, өлең сөз, үйлесім мәселесінде Абайдың шығармашылық санасын айқындаған сыни пайымның бір ұшығы сыншыл реализмге сабақтасады.

XIX ғасырда өнер кеңістігіне енген сыншыл реализм бағыты, Ю.Борев атап көрсеткендей, «жалпыадамзаттық ғаламат мінездер тудырмайды, қайта психологиялық үдерістің өзегіне ендеп кіре отырып, күрделенген, өз бойына шындықты жинақтаушы тұлғаның рухани дүниесіне тереңдейді» [6, 318].

Шет ел әдебиетінде Бальзак, Стендаль, Диккенс, Толстой, Гоголь, Достоевский, Чехов сияқты ірі суреткерлер сыншыл реализм бағытының айшықты тұлғалары болса, осы есімдер қатарына ұлттық әдебиетімізден Абай тұлғасы әбден лайық. Бұл бағыттың басты ұстанымы: жамандық атаулығы жамандықпен қарсы күреспеу, зорлық жасамау, өз-өзіңді үнемі жетілдіру. Бұл ұстаным Абай шығармашылығында әлеуметтік, эстетикалық, философиялық тұрғыда орын алған. Сыни пайым, эстетикалық талап пен талғам Абайдың дәл осы XIX ғасыр шеңберінде жазылған өлең туралы өлеңдерінен айқын көрінді. Абай тек сыни пайыммен шектеліп қалған жоқ, өз шығармашылығында өнердің, оның ішінде сөз өнерінің рух дүниесіне әсер етер құдыретін суреткерлік талантымен, кеменгерлік пайымымен таныта білді.

Нәтижелер

Абайдың 1887 жылы жазылған «Өлең – сөздің патшасы» он бес шумақтан тұрады. Оның он шумағы өлең, оған қойылар талап, қазақ арасындағы өлеңге деген көзқарас туралы. Абай танымындағы өлең – «сөздің патшасы», «сөз сарасы». Оған қойылар талап та осал емес:

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы [7, 96]

Өлең сөзге жүйріктік – қазақ болмысына тән қасиет.

Қисынымен қызықты болмаса сөз,

Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Абай өлеңнің қасиетін кетіретін әрекеттерді сынға алады. «Қазаққа өлең деген бір қадірсіз» болғанын «көр-жерді өлең еткен ақылсыз, надан ақындар», «қобыз бен домбыра алып, топта мақтау айтқандар», «әркімнен өлеңмен қайыр тілеп, сөз қадірін кетіргендер», «мал үшін тілін безегендер» арқылы көрсетеді.

Өлең сөздің биік өресін, терең мағынасын байыптағанда ғана оның сыры мен сыны ашылмақ. Сондықтан да Абай «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп, ауызша/жазбаша шығармашылыққа сараптама жасай отырып, өлең өнерінің мән-мағынасын, ерекше табиғатын танытуға ұмтылды. Тыңдаушы демекші, шығармашыл тұлға өз өнімін тыңдарманға (ауызша шығармашылық, музыка өнері), оқырманға (жазбаша шығармашылық, әдебиет), көрерменге (сәулет, мүсін, сахна, кескіндеме) ұсынады. Шығармашылық үдеріс осы мақсатта жүзеге асатыны заңдылық. Бұл сөзімізді бекіте түсу үшін орыс қаламгері А.Толстойдың «шығармашылыққа қажетті екінші полюс – оқырман, егер жазғаныңызды ешкім оқымайтындай жағдайда тұрсаңыз, ештеңе жазбайсыз», –деген пікірін еске алайық [8, 63]. Кез келген өнер өнімі рухани тұтыну үшін қажеттігін ескерсек, Абай сын сарабына салып отырған мәселелердің маңызы ерекше екенін барынша түйсінеміз, түсінеміз.

Абай поэзиясындағы өлең туралы толғам-тұжырымдар тұтастай алғанда ұлы ақынның эстетикалық танымын, суреткерлік болмысын айқындай түседі. Ф.Шлегельдің «поэзиядағы поэзия» туралы ойын, Армин П.Франктің «поэмадағы теория», яки «теориялық поэмасын» еске алсақ, Абайдың «өлеңдегі теориясы» яғни «теориялық өлеңі» туралы батыл айтуға болады. Абай өлең сөздің теоретигі ретінде өлеңге қойылар көркемдік-эстетикалық талаптарды, оның сөз өнері ретіндегі қызметін танытуда ең әуелі сыни бағытты ұстанады. Осы санаттағы тағы бір өлеңі – 1888 жылы жазылған «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол». Ақын алдыңғы өлеңіндегі сыни ойларын жалғастыра отырып, қазақ халқының өміріндегі өлеңнің орнын көрсетеді:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы, бос қақпай елең-селең [7, 103].

Қазақы тұрмыс-салтта адам өмірге келгеннен кеткенге дейінгі түрлі рәсімдер дерлік өлеңмен, жырмен, тіпті болмағанда мақамдап, мақалдап айтылар өрнекті сөзбен тығыз бірлікте орындалғаны белгілі. Ғұрыптық фольклор үлгілері осының мысалы. Абайдың «Туғанда дүние есігін ашады өлең //Өлеңмен жер қойнына кірер денең» дегені – осыны мегзегені.

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл,
Қыз таныстыр – қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынамеңде, жар-жар мен беташар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?
Ақын атап-түстеген бұл үлгілер тұрмыс-салт жырларының ерекше орын алатын түрлері.
Өлең деген – әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық орайлы жарасымы,
Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы?

Бұл жолдар алдыңғы өлеңдегі «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» талап еткен талғамды әрі қарай бекіте түседі. Ақынның бұл екі өлеңі «өлең деген не?» деген маңызды сұраққа жауап беретін «өлеңдегі теория» яғни «теориялық өлең» деп пайымдасақ болады. Өлеңнің қадір-қасиетін саралап, айқындаудағы мақсат не? Ақын ол сауалға

былай жауап береді:

Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

Осы 1888 жылы жазылған жазылған «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деп басталатын өлеңінде ақын алдыңғы өлеңдегі ойын ары қарай тарқата түсіндіреді. Өлеңдегі үйлесім, мағына мен мазмұн, әдеп туралы айта келіп, тағы да сыни пайымын ұсынады. Өлеңнің сыр-сипатын түсіндірудегі мақсатын «ойлы жасқа» айтылған өсиет, көрсетілген өнеге деп түсіндіреді:

Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық сертегі үшін [7, 134].

«Өлең –сөздің патшасы», «Біреудің кісісі өлсе...», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» – бұл үш туынды Абайдың өлең туралы тұжырымдарын, сыни- эстетикалық пайымын поэзия тілімен түсіндіруі. Ақын өлең туралы поэтикалық пайымды «тасыр//талапты» оппозициясында талқыға сала отырып, «көкірегі сезімді», «тілі орамды», «ойлы» «тыңдарманға «надан», «білімсіз бейшара», «ақынның» емес, «қиыннан қиыстырар ер данасының» «іші алтын», «сырты күміс» сөзін үлгі етеді.

Абайдың өлең, сөз өнері туралы пайым-пікірін танытатын туындыларына тоқтала келе, академик З.Ахметов былай дейді: «Абайдың орасан зор тарихи еңбегі мынада: ол жаңа заман қазақ әдебиетінің алдына жаңа міндеттер қоятынын жақсы түсінді, ұлттық әдебиетті жаңа дәуірдің тілек-талаптарына сәйкес жаңғырту қажеттігін ерекше көрегендікпен сезе білді және де бұл іске өз талантының бар күшімен қызмет етті» [9, 330]. Ұлттық поэзияны әлемдік деңгейге көтерген ұлы ақынның ерен еңбегі туралы бұл ақиқат қазақ өлеңінің биік эстетикалық талапқа сай дамуынан айқын аңғарылады. Өйткені ұлт поэзиясының шамшырағы Абай өлеңі, Абай тағлымы болды.

Өлеңнің сөз өнері ретіндегі мән-мағынасын осылайша түсіндірген ақын, енді сол өлең өнерінің құдыретін суреткер ретінде қалай сезінді деген сауалға жауапты «Сегізаяқ», «Адамның кейбір кездері» өлеңдерінен табамыз. Шығармашыл тұлғаның болмысын даралайтын талант кемелдігі мен эстетикалық жоғары талғам бұл өлеңдерден барынша айқын аңғарылады (әрине, бұл сипат басқа да өлеңдерге тән). «Суреткердің кемеңгерлігі әлемді қабылдауының күш-қуатынан да, адамзатқа әсер ету тереңдігінен де көрінеді» [6,92], – деген Ю.Борев пайымына салсақ, ақын өлеңдеріндегі эстетикалық таным және көркемдік қуат поэтикалық озық дәстүрді өткен шақтан қабылдап, болашаққа жалғаған, сөйтіп бағзыға да, келешекке де тиесілі болған шығармашыл тұлғаның кемеңгерлік биігін айғақтай түседі.

Көркем шығармашылық – тылсымға толы дүние. Өзіндік сезінуі, қабылдауы, әсерленуі, қорытуы бар ерекше бір әлем. Өнер атаулының тәжі деп бағаланатын сөз өнерінің мүмкіндігі шексіз, құдыреті бөлек. Абай оны 1888 жылы жазылған «Сегіз аяқ» атты өлеңінің кіріспесінде:

Алыстан сермеп, Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған,
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған –
Толғауы тоқсан қызыл тіл...
Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі

Өрнегін сендей сала алмас [7, 125], – деген бейнелеулермен айрықша әсерлі, шынайы жеткізеді. Абайдың көркемдік санасын айшықтап тұратын ұлттық реңк «толғауы тоқсан қызыл тілдің» ерекше қызметін «тағыны жетіп қайырған» саятшының әрекетімен ұқсастыра бейнелеуінен айрықша көрінеді. Бұл бейнелеу сөз өнерінің – «толғауы тоқсан қызыл тілдің» алымдылығы мен шалымдылығын, жүйріктігін қапысыз жеткізудің кілті болып тұр.

Ахмет Байтұрсынұлы атап көрсеткен көрнек өнері түрлерінің табиғатына назар аударайықшы. Сәулет өнерінің ғажайып сипаты, кескін өнерінің сиқырлы бояуы, мүсін өнерінің тылсым қатпары, музыка өнерінің терең иірімі – осының барлығын баяндап жеткізетін сөз өнерінің сан қырлы табиғаты, теңдессіз мүмкіндігі Абай айтқандай, «шымырлап бойға жайылған» қалпымен асқақтай түседі.

А.Байтұрсынұлы сөз өнеріне ерекше мәртебе бере отырып: «Қандай сәулетті сарай болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын – сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [10,151], – десе, біз бұл аксиомаға сөзсіз қол қоямыз. Тасты қашап, мүсін жасаған өнер иесінің сезінгенін, түйсінгенін басқа ешкім біле алмайды. Сол сияқты көңіл пернесін басып, қылын қозғаған әуенді музыкант қалай шығарады – оны да басқа жан білмейді. Сол сияқты ақын өзі сезініп, түйсінген жағдаятты қалайша шумаққа, бунаққа, ұйқасқа қалыптап, ерекше бір түрмен жарыққа шығарады – ол ақынның өзі ғана сезінер тылсым құбылыс. Мүсіннің, әуеннің, өлеңнің туындауында айрықша рөл атқаратын шабыт ерекше әсерленуден бастау алып, сол ерекше, сирек әсерді жадқа тұтып, ассоциативті ойлау көмегімен көркем дүниені ұсынады. Өнер – ассоциациялы ойлаудың өнімі. Абайдың «Адамның кейбір кездері» (1896 ж.) өлеңі шығармашылық табиғатын, шабыт шарасында буырқанған тұлғаның халін бейнелегенде хас суреткерге тән ассоциациялаудың тамаша үлгісін танытады.

Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса.
Сылдырап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі үшін

Тұра алмас әсте жуынбай [7, 296] – деген шумақтарда адам жанындағы сезім құбылысын, көңіл қалпын табиғат құбылыстарымен астастыра, үндестіре суреттеу тұр. «Көңілде алаңның басылуы// Көктің бұлттан ашылуы» – жан дүние халін табиғаттың бұлттан ашылған жайдары сәтімен ұқсастырудың мысалы. «Тас бұлақтың суындай сылдыраған келісімнің» жанға сыйлар ләззаты «кірлеген жүректің еріксіз жуынумен» сабақтастырылады. Ақынның өзі ғана сезінер ерекше тылсым хәлді Абай:

Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз, –

деп бейнелейді. Ақынның көргені мен сезгенін таразыға салып толғануы «ызалы жүрек, долы қол // улы сия, ащы тіл» жазған дүниеге тән. Бұл өлеңде ақын кешер күй мен «қуатты ойдан еркеленіп шыққан сөзді» бейнелеген суреткерлік шеберлік шырқау биікке көтерілген.

Ақынның 1898 жылы жазылған жазылған өлеңінде:

Қуатты оттай бұрқырап,
Уәзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап
Көк бұлттан үзілген [7,334] –

деген бейнелі жолдар бар. Өлең табиғаты «көк бұлтан үзілген жаңбырлы жайдай», «қуатты оттай бұрқырап, өлеңге өлшеп тізілген» теңеулерімен айқындала түскен. «Ақыл мен қайратты жүрекке жүгіндірген» ақын «ынталы жүрек сезген сөз бар тамырды қуалар», – дейді. Өлеңнің жүректен туу мезетін көк бұлттың ашылуымен, жаңбыр болып жаууымен үндестірудің негізінде шабыттың буырқанған, шалқыған қалпын жеткізу жатыр. Жүректегі буырқанған бұлқынысты «қуатты ойдан бас құраған», «қуатты оттай бұрқыраған» деп,

«қуат» сөзін қайталай қолдануы жай емес. Шабытқа серпін беретін осы «қуатты» ой, ақын өлеңдерінің көркемдік қуатын арттыра түскен.

Шығармашыл тұлғаны ой тереңіне батырып, сезім иіріміне тартатын тылсым хәлдің өнер туындысын дүниеге келтірудегі ықпалы айрықша. Бір құбылысты екінші бір құбылыспен салыстыра отырып, тың бейнелеуді тудыру суреткердің құпияға толы болмысына тиесілі. Көркем бейнелеудің тамыры эмоцияға барып тірелетінін ескерсек, шығармашылық иесінің қабылдауы мен әсерленуі тоғысқан өлеңнің өзегінде ой мен сезімнің ажырамас бірлігі жатқанына ден қоямыз. Абайдың «Өзгеге көңілім тоярсың» (1890 ж.) деп басталатын өлеңіндегі:

Өзгеге көңілім тоярсың,
Өлеңді қайтп қоярсың.
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да сайра, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын,
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын [7, 181], –

деген жолдар сезімтал, әсерленгіш көңілді жұбатар, жандысергітер, іштегі дертінен айықтырар өлең сөздің құдыретіне иландыра түседі.

Қорытынды

Поэзияны метапоэтика парадигмасында қарастыру үшін Абайдың «Өлең – сөздің патшасы», «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Сегізаяқ», «Адамның кейбір кездері», «Қуатты оттай бұрқырап» өлеңдерін талдау нысанына ала отырып, нақты тұжырымдарға қол жеткізуге тырыстық.

Метапоэтикалық зерттеу көркем шығармашылық табиғатын, оның ішінде суреткердің шеберлігін, мәтін құрылымындағы шығармашыл тұлға болмысының танытуды мақсат ететінін мақала кіріспесінде айтып өткенбіз. Сол мақсатқа жету үшін ақындық қуат, сөз құдыреті, шығармашылық үдеріс, шабыт, ой мен сезім бірлігі зерделенді.

Абай өлеңдері мәтіндерін метапоэтикалық аспектіде қарастыра келе мынадай тұжырымдарға қол жеткіздік:

– Абайдың «Өлең – сөздің патшасы», «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол»,

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңдері «поэтологиялық өлең» деген терминмен сипатталады және жаңашыл зерттеулерде әдебиеттанушылар атап- түстеген «өлеңдегі теория» немесе «теориялық өлең» болып табылады;

– «Сегізаяқ», «Адамның кейбір кездері», «Қуатты оттай бұрқырап»,

«Өзгеге көңілім тоярсың» өлеңдерінде шығармашыл тұлғаның өнер туындысын дүниеге әкелу процесі бейнеленіп, ақын мен өлеңнің тылсым байланысы айшықталып, шабыт сыры, ой мен сезім тоғысы өрнектеліп, суреткер болмысын барынша танытады.

Ұлттық поэзияны көркемдік-эстетикалық тұрғыда биікке көтерген ұлы Абайдың өлеңдері зерттеудің түрлі аспектісінде жаңа қырымен ашылып отыратын құнды мұра екеніне осы мақаладағы талдаулар мен тұжырымдар дәлел болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Штайн К.Э., Петренко Д.И. Метапоэтика. Поэты исследуют русскую поэзию: Монография. – Ростов-на-Дону: ИП Попов К.Р. «Полиграф-Сервис», 2018. – 534 с.
2. Аймұхамбет Ж., Айтуғанова С. Әдебиеттану аспектісіндегі метамәтін түсініктемесі. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №4, 2017. – 195-199 бб.
3. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-х тт. Т 1. – Москва: Искусство, 1983. – 480 стр.
4. Armin P. Frank. Theorie im Gedicht und Theorie als Gedicht. Literaturwissenschaft zwischen Extremen: Aufsätze und Ansätze zu aktuellen Fragen einer unsicher gemachten Disziplin. – Berlin, New York, 1977, pp. 131-169
5. Müller-Zettelmann E. Lyrik und Metalyrik. Theorie einer Gattung und einer Selbstbespiegelung anhand von Beispielen aus der englisch-und deutschsprachigen Dichtkunst. –Heidelberg, 2000, p. 170.
6. Боров Ю. Эстетика. Аударғандар: Ә.Бөпежанова, Қ.Аманжол. Алматы:
7. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
8. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
9. Толстой А.Н. Собрание сочинений. В 10 т. Т.10. Москва: Художественная литература, 1982. – 760 с.
10. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
11. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.

Zh.A.Aimukhambet

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abai's poems in the paradigm of metapoetics

Abstract. The article examines Abai's poetic nature and literary skills, his individuality as a creative person in the paradigm of metapoetics.

The nature of literary creativity, the mastery of the poet, the poetic language of his literary works were studied on the basis of conclusions of literary scholars as the main research directions of metapoetics. It is general knowledge that metapoetic analysis, based on the search for a creative personality in the text and thereby determining its identity, opens the way to new conclusions. In this context, there were analyzed Abai's poetic texts, characterizing his poetic nature, literary nature and aesthetic vision. Using the example of the poet's poems, which represent the idea of the essence, function of the art of words, their place in the spiritual and cultural knowledge, it is proposed to characterize them with the concepts "poetological poem", "theory in a poem" and "theoretical poem". In the process of analyzing poetic texts, the author highlights the issues of the creative process, inspiration, interweaving of thoughts and feelings, emotions that reflect the nature of the artist.

Keywords: metapoetics, poetology, aesthetics, creativity, critical thinking, inspiration, thoughts and feelings.

Ж.А.Аймухамбет

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Стихи Абая в парадигме метопоэтики

Аннотация. В статье рассматриваются поэтическая природа и художественное мастерство Абая, его индивидуальность как творческой личности в парадигме метопоэтики.

Характер художественного творчества, мастерство поэта, поэтический язык художественного произведения были изучены на основе выводов ученых-литературоведов как основные исследовательские направления метопоэтики. Известно, что метопоэтический анализ, основанный на поиске творческой личности в тексте и тем самым на определении ее самобытности, открывает путь к новым выводам. В данном контексте были проанализированы поэтические тексты Абая, характеризующие его поэтическую натуру, художественную природу и эстетическое видение. Стихотворения поэта, представляющие мысли о сути, функции искусства слова, его месте в духовно-культурном познании, предлагается охарактеризовать с помощью понятий «поэтологическое стихотворение», «теория в стихотворении», «теоретическое стихотворение». В процессе анализа стихотворных текстов освещаются вопросы творческого процесса, вдохновения, переплетения мыслей и чувств, эмоций, которые отражают природу художника.

Ключевые слова: метопоэтика, поэтология, эстетика, творчество, критическое мышление, вдохновение, мысли и чувства.

References

1. Shtayn K.E., Petrenko D.I. Metapoetika. Poety issleduyut russkuyu poeziyu: Monografiya [Metapoetics. The poet studies Russian poetry: a monograph]. – Rostov-na-Donu: IP Popov K.R. «Poligraf-Servis», 2018. – 534 s.
2. Aimuhambet ZH., Aitufanova S. Әдебиеттану аспектіндегі метаматин тусиніктемесі. Euraziya gumanitarlyk institutyning habarshysy [Meta-text interpretation in the aspect of Literary Studies. Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute]. №4, 2017. –195-199 bb.
3. Shlegel' F. Estetika. Filosofiya. Kritika [Aesthetics. Philosophy. Criticism]. V 2-h tt. T 1. – Moskva: Iskusstvo, 1983. – 480 str.
4. Armin P. Frank. Theorie im Gedicht und Theorie als Gedicht. Literaturwissenschaft zwischen Extremen: Aufsätze und Ansätze zu aktuellen Fragen einer unsicher gemachten Disziplin. – Berlin, New York, 1977, p. 131-169
5. Müller-Zettelmann E. Lyrik und Metalyrik. Theorie einer Gattung und einer Selbstbespiegelung anhand von Beispielen aus der englisch-und deutschsprachigen Dichtkunst. –Heidelberg, 2000, p. 170.
6. Borev Yu. Estetika [Aesthetics]. Audarandaru: A.Bopezhanova, K.Amanzhol. Almaty:
7. «Ulttyk audarma byurosy» kogamdyk kory, 2020. – 408 b.
8. Abai. SHygarmalarynyng akademiyaalyk tolyk zhinagy. Ush tomdyk. 1-tom [Academic complete collection of his works. In three volumes. Volume 1] Almaty: «ZHazushy» baspasy, 2020. – 640 b.
9. Tolstoy A.N. Sobranie sochinenij [The collection of socineny]. V 10 t. T.10. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1982. – 760 s.
10. Ahmetov Z. Poeziya shyngy – danalyk [The peak of poetry is wisdom]. Astana: Foliant, 2002. – 408 b.
11. Baitursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in six volumes]. 1-tom. Almaty: «El- shezhire», 2013. – 384 b.

Автор туралы мәлімет

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur- Sultan, Kazakhstan.

Ахмет Байтұрсынұлы нақыл сөздерінің ағартушылық сипаты*

***Аңдатпа.** Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларының тағылымды ғұмырын, әдеби мұрасы мен сан қатпарлы іргелі ғылыми еңбектерін зерделеу өзекті сипат алууда. Ұлттық жаңару мен жаңғырудағы Алаш кезеңі қазіргі тәуелсіздікке қол жеткізудегі белесті кезең болса, осынау тарихи үрдісте реформатор тұлға Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы ерекше маңызға ие. Сондықтан да ұлт ұстазының сан салалы мұрасын әр қырынан қарастыру үрдісі толастамақ емес. Мақалада Алаш ардақтысының нақыл сөздері сараланып, ағартушылық кезеңнің рухын айқындаудағы өзектілігі байыпталды. Нақыл сөздері – ояну дәуіріндегі рухани және саяси күрестегі елшілік рух, ұлтшылдық сезім, мемлекетшілдік сана көрінісінің қайнары болғаны айқындалды. Сол арқылы санаткердің сан қатпарлы шығармашылық тұлғасы, қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметін танудағы нақыл сөздерінің алар орны екішелді. Қазақтың саяси теңдігіне, рухани кемелдігіне ғұмырын арнаған ағартушының оқу-ағарту, өнер-білім, ғылым хақындағы нақылдарымен қатар халқын жаһитшылдыққа, кәсіби біліктілікке баулыған толғамдарының маңызы бағамдалды. Қазақ тіл білімі және әдебиеттануының негізін қалаған тұлғаның ана тілі, тіл лұғаты, сөз өнері хақындағы нақыл сөздерінің құндылығына екіін жасалды. Ұлттық жазу реформаторының тіл оқытудың әдістемелік мәселелері, әліпби тұғырнамасы туралы нақыл сөздерінің қазіргі отандық білім беру қағидаттарын ұштаудағы өміршеңдігі бағаланды. Қазақ кәсіби публицистикасын, журналистикасын қалыптастыруға тарихи еңбек еткен қалам қайраткерінің газет, көсемсөз табиғатын байыптаған нақылдарының тереңдігі талданды. А.Байтұрсынұлының қазақ тілімен қатар орыс тіліндегі мақала, баяндамаларындағы нақыл сөздері ой-өріс кеңдігі, дүниетаным тереңдігімен ерекшеленетіні дәйектелді.*

***Түйін сөздер:** нақыл сөздер, ағартушылық, реформатор, ояну дәуірі, рухани кемелдену.*

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-94-102](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-94-102)**Кіріспе**

Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлының сан қатпарлы шығармашылық тұлғасын, қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметін тануда нақыл сөздерінің алар орны ерен. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан «Бесстрашный пророк своих убеждений» [1] деп бағалаған санаткердің әдеби мұрасы, іргелі еңбектері қазақ рухани әлемін жаңғыртудағы тарихи қызметін атқарып келеді. Патша абақтысы, Кенес түрмесі қысымын өткере жүріп, елге қызмет етудегі иман күшін «Абақтыдан жайсыз орын жоқ, онда да отырып жұмыс істеуге болады» («Бас қосу турасында») деп әдіптеген тектінің нақылдары – қазақ топырағындағы рухани және саяси күрескерліктің тағылымды мектебі болуымен қастерлі.

Өзіне дейінгі сан ұрпақтың қордаланған әлеуметтік жүгін арқалап, қоғамдық парызын атқаруда жанкештілік танытқан Ахмет Байтұрсынұлы феномені ХХ ғасыр басындағы Алаш ренессансын зерделеуге мүмкіндік береді. Осынау құбылыстың басты сипаттары – адамға, ұлтқа, адамзатқа деген гуманизм, тұлға еркіндігі, ар-ұждан тазалығы, сана дербестігі десек, Ахметтің нақыл сөздерінің де басты мұраты қазақ дүниетанымына, ойына азаттық рухын сіңіру еді. Телжан Шонанұлы «Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов – халық ағарту және әдебиет саласында» мақаласында атап көрсеткендей, «Қазақ халқы үшін Ахмет жасаған әдеби дүниенің көркемдік-әлеуметтік таным әлемінің әсері ғаламат» [2, 247-248 б.] болды. Демек, ұлт ұстазы нақыл сөздерінің рухани кемелденудегі маңызын айқындау барынша өзекті.

Зерттеу әдістері

Ахмет Байтұрсынұлының нақыл сөздерін қарастыруда талдау, саралау, жинақтау әдістері негізге алынды.

Талқылау

«Өткендердің көзіне қырау түскеніне өкінбей, өз көзіңе түскен қырауды аршып қара» дейді Алаш ардақтысы. Отаршылдық ойрандағы қазақ қоғамының дәуірлік түйткілдерімен бетпе-бет келген ол ұлттың ұлт болып қалу мәселелерін саяси-рухани реформаторлық жолмен шешуге қажыр-қайратын сарқа жұмсады. Қалам қайраткері «Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы» («Жауап хат») [3, 225 б.] екенін байыптауымен елін саяси теңдікке, рухани кемелдікке жеткізудегі адамдық борышынан айныған емес. «Мойындағы борышты білу – білім ісі, борышты төлеу – адамшылық ісі» («Орысша оқушылар»), «Халықты қаңсылату – обал, халықты зар жылату – мейірімсіздік, халықты тамақ үшін сату – иттік» («Әдебиеттанушы»), «Қайраткер басын бәйгеге тігіп іс қылуын айып көрмейді, адамдық деп біледі. Басын қорғап, мақсатын іздемей қалу – оған өлім» («Әдебиеттанушы») [4] сипатындағы нақыл сөздері ұлт қайраткерлері ұстанатын бірден-бір тұғырнама болып қала бермек.

Ахмет Байтұрсынұлының нақыл сөздері – ояну дәуіріндегі рухани және саяси күрестегі елшілдік рух, ұлтшылдық сезім, мемлекетшілдік сана көрінісінің қайнары.

«Ұлттық езгі ұлттық сезім туғызбай тұра алмайды» («В.И. Ленин жолдасқа»). Міне, жері жатқа кеткен жұртының қайғы-қасіретіне ем іздеген күрескер «Қазіргі қазақ мәселелерінің ең зоры – жер мәселесі. Бұл – қазақтың тірі иә өлі болу мәселесі» («Аңдаспаған мәселе» турасында) ұстанымымен қазақ мемлекеттілігін қалпына келтірудегі Алаш ұлт-азаттық қозғалысының өмірлік мақсатын «Қазақ жерін алу турасындағы низам», «Қазақтың өкпесі», «Тағы да жер жайынан», «5 десятина жер», «Көшпелі һәм отырықшы норма», «Жер жалдау жайынан», «Аңдаспаған мәселе» турасында және тағы басқа мақалаларымен үстеп отырды. Халқының отаршылдықтағы мүшкіл халін, қоғамдық дамуындағы кем-кетігін көзімен көріп, жан-тәнімен сезінген оның семсер сөзі ұлттық мемлекеттілікті жаңғырту идеясына қуат дарытты. Ояну дәуірінің жетекші күшіне, ұйыстырар өзегіне айналды. Бодандық бұғауындағы, ұлттық езгідегі елінің «Ноқталанғанша һәм ноқталанғаннан кейінгі істелетін істер басқа-басқа» («Жауап хат») екенін әлеумет санасына сіңірумен болды.

«Қазақ» газеті патша цензурасына алынып, А.Байтұрсынұлы «Закон жобасының баяндамасы» мақаласы үшін қудаланғанымен, қайраткер қазақ қоғамын елшілдік ой аңсарымен нәрлендіріп, озбыр империяның ұлтсыздандыру саясатын сынаудағы принциптілігінен тайған жоқ.

«Хүкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, әр халыққа керегі өз діні, тілі, жазуы сақталу. Солай болған соң бастауыш мектеп, әуелі, миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек, яғни, қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек.

Қазақ дінде нашар күйден өткен, енді қазақты басқа дінде аударамын деу құр әурешілік. Қазақты дінінен айыруға болмаса, жазуынан да айыру болмайтын жұмыс» (Бастауыш мектеп). «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер ең әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады» (Оренбург. 10 февраль).

Міне, ұлтына ақ адал қызмет еткен тарлан тарих талқысындағы ел рухының жасампаздығына, осынау текетіресте қазақ мерейінің үстем шығатынына күмән келтірмеді. Рухы

азат, санасы еркін халықтың түптің түбінде бодандықтан арыларына сенді. Бұл орайда «Елде жоқ рух ақын сөзінде де болмайды. Елде бар рухты ақын ықтимал дәріштеп, күшейтіп, көпіртіп, көркейттіп айтуы, бірақ жұртта жоқ рухты ақын өзінен шығарып айта алмайды. Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды» («Әдебиеттанушы») деген Қыр перзентінің байыптауы – рухы өшпеген еліне риясыз сүйіспеншілігі, сенімінің жарқын көрінісі.

«Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» («Қазақтың өкпесі»). «Өткен – өтті, іздегенмен таптырмайды, қуғанмен, жеткізбейді. Өткенді қуғанды қойып, осы күйінді түзеуге жөн іздеу тиіс» («Шаруа жайынан»). Сондықтан, Ахмет жұртына өткеннің өкінішін емес, бүгінгінің баяндылығына, келешектің кемелділігіне адастырмай жеткізетін бағыт-бағдар нұсқады. Кемдіктегі елінің береке-бірлігімен теңдікке жету жолында қолға алар қоғамдық істерін көрсетті. Жем болудан құтылудың амалын қарастырды, ілгерілеу жолын айқындады. «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек. Бай болуға – кәсіп керек. Күшті болуға – бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» («Бас қосу турасында»). «Бұл күнде аянбай жатып қалған жұрт, кетіп бара жатқан жұрттардың аяғының астында қалмақ. Қазақ халқы болып жасаймын десе, ілгері ұмтылып талпынатын кезі осы» («Шекіспей бекіспейді»). «Қазақ жем болудан түбінде декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады» («Қалам қайраткерлері жайынан») [3, 186 б.].

Қазақтың саяси теңдігіне, рухани кемелдігіне ғұмырын арнаған ағартушының оқу-ағарту, өнер-білім, ғылым хақындағы «Жазу тәртібі», «Бастауыш мектеп», «Оқу жайы», «Білім жарысы», «Орысша оқушылар», «Оқыту жайынан», «Баулу мектебі», тағы да басқа мақалаларының мәйегі іспеттес нақыл сөздері – руханиятымыздың алтын қорын еселеуде. Оларда ұстаз, тәлімгер, әдіскер, ғалым, ағартушы Байтұрсынұлының уақыт талабына сай ілгерілеу, озғандарға жету, өркениетке ұмтылу хақындағы саф ойлары көрініс тапты.

«Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік» («Оқу жайы»).

«Осы замандағы жан таңырқарлық нәрсенің бәрі ғылыммен табылған. Адам баласын көкте құстай ұшқызып, суда балықтай жүздірген – ғылым. Дүнианың бір шеті мен бір шетіне шапшаң хабар алғызып тұрған – ғылым, отарба, откемелерді жүргізген – ғылым» (Оқу жайы). «Сөзбен үйреніп, сөз жүзіндегі іске шебер болуға болады, бірақ тіршілік ісі жалғыз сөз жүзінде емес. Сөзге қарамайтын тіршілік істері толып жатыр. Ол істерге істеп, үйреніп, шебер болмаса, сөзбен үйреніп шебер бола алмайды» («Баулу мектебі»).

«Мәдениет күшейеді өнербілім күшімен, өнер-білім күшейеді оқумен. Оқу ісі сабақтас әдебиетпен. Оқу әдебиетті күшейтеді, әдебиет оқуды күшейтеді. Оқу мен әдебиет бірін-бірі қолдап, бірін-бірі көтермелеп, бірін-бірін сүйрейді» («Қалам қайраткерлері жайынан») [3, 186 б.].

«Шаруа жайынан», «Егін егу», «Қазақтың өкпесі», «Қазақша оқу жайынан», «Бас қосу турасында», «Шекіспей бекіспейді» және тағы басқа мақалаларында халқын жаһитшылдыққа, кәсіби біліктілікке баулыған санаткердің экономикалық, шаруашылық көзқарасын байыптауға мүмкіндік беретін нақыл сөздері де терең мазмұнға толы. Оларда толассыз тіршілік талас-тартысындағы ұлт мерейінің үстем болу жолдары, оның өміршеңдігіндегі ұрпақ парызы бағамдалды.

«Оқусыз халық қанша бай болса да біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» («Оқу жайы»). «Еңбексіз егін шықпайды, терлесен терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден тер сіңірген тиын жұғымды» («Қазақтың өкпесі»). «Жел кемесі болса да от кемеңізді іздеген, атарбасы болса да отарбаны іздеген, енді көк кемесін іздеп жатыр. Осының бәрі де жақсыдан да жақсыны іздеу, тараққи жолы» («Шаһзаман мырзаға»).

«Мал бағатындар мал бағуын жақсы білерге керек, ел бағатындар ел бағуын жақсы білуге керек. Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек» («Қазақша оқу жайынан»). «Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын. Бала деп бағып оқытып, адам қылғаннан кейін жұртым деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой» («Орысша оқушылар»). «Біз мәдениетті, өнерлі болуға талпынсақ, мақсатқа сонда жетеміз, сонда дайын нәрсеге қызығатұн болмай, барды ұқсатып, жоқты табатұн боламыз» («Әлібби тақырыпты Ақметтің баяндамасы»). «Тілеусіз, мақсатсыз адам болмаған соң талассыз, тартыссыз да адам жоқ. Әркім әліне қарай таласады, тартысады. Талас, тартыс табиғаттың негізгі заңының бірі» («Әдебиеттанушы») және тағы басқалары.

«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек» («Қазақша оқу жайынан»), «Сауаттану – мылқауға тіл, саңырауға құлақ, соқырға көз бітіргенмен бірдей нәрсе» («Ана тілінің әдісі») екенін ағартушылық еңбегімен дәлелдеген ұлт ұстазының ана тілі, тіл лұғаты, мұғалім мерейі, ұрпақ тәрбиесі хақындағы нақыл сөздерінің мән- мағынасы алабөтен. Оларда тіл жасампаздығы, ұрпақ тәлімінің түйінді тақырыптары, мәңгілік мәселелері зерделенді.

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» («Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы») Бірінші жылдық Орынбор – 1914). «Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс» («Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы») Бірінші жылдық Орынбор – 1914). «Баланы ұлша тәрбиелесең ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең құл болмақшы» («Орысша оқушылар»). «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы» («Мектеп керектері»). «Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді» («Оқыту жайынан»). «Тәннің күшті болуы да, елдің күшті болуы да – екеуі де тәрбиемен. Тәрбиесіз тән қандай азса, тәрбиесіз ел де сондай азбақ» (Орынбор, 2 февраль).

Қазақ тіл білімінің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы – «Оқу құралы», «Тіл – құрал», «Әліп-би», «Жаңа әліппе», «Баяншы», «Сауат ашқыш», «Тіл жұмсар» атты ана тілімізде алғашқы оқулықтар, «Оқу құралы» (Т.Шонанұлымен бірге) әдістемелік оқу құралын жазған ғалым. Ұлттық жазу реформаторының тіл оқытудың әдістемелік мәселелері, әліпби тұғырнамасы туралы нақыл сөздері – қазіргі отандық білім беру қағидаттарын ұштауда өміршең. Оқу комиссиясындағы, сонымен қатар, Қазақ АКСР Халық ағарту халық комиссары, Академиялық орталықтың тұңғыш төрағасы қызметтеріндегі істері қайраткерліктің, сондай-ақ, Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі мен Бүкілодақтық түркология құрылтайындағы баяндамалары классикалық филологияның озық үлгісі болып қалуда.

«Жақсы әлібби тілге шақ болу керек. Өлшенбей тігілген о жер бұ жер бойға жуыспай, қолбырап, солбырап тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әлібби де қолайсыз» («Әлібби тақырыпты Ақметтің баяндамасы») Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі). «Біреудің істегенін дұрыс, бұрысын тексерместен істеу тек еліктеу болады; Тек еліктеуді маймылша еліктеу деп атайды» («Әлібби тақырыпты Ақметтің баяндамасы»). «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап» («Жазу тәртіб»). «Білімнің бас құралы – кітап» («Білім жарысы»). «Әдіссіз тек мәніс білімі – өлі білім. Тіршілік – тірлік шарасы. Тірлік шарасына үйрететін білім тірі білім болу керек. Ондай білімді адам мәніс білімі мен әдіс білімін қатар үйренгенде білмек» («Баулу мектеб»). «Ұлы істердің әдісі де ұлы болады. Ұлы әдісті үйрету де, үйрену де қиын болады. Ұсақ істің істеу мәнісін білгенмен, істеу әдісін білмей, дұрыстап істеуге болмаса, ұлы істі дұрыстап істеуге болар ма?» («Баулу мектеб»). «Үйрету деген – өнер. Өнердің шені-шегіне ешкім жете алмайды. Өнер артыла береді, жетіле береді. Оны осы күнгі өнерлі жұрттардың істері көрсетіп отыр» («Ана тілінің әдісі»). «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек» («Тіл жұмсар»). Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 1-інші кітап. Қызылорда – 1928). «Әліп-би деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы» (Байтұрсынұлы Ақыметтің араб әліп-биін жақтаған баяндамасы) [5, 277 б.].

Қазақ кәсіби публицистикасын, журналистикасын қалыптастыруға тарихи еңбек еткен қалам қайраткерінің газет, көсемсөз табиғатын байыптаған нақылдары да тереңдігімен тәнті етеді.

«Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі» («Құрметті оқушылар!»). «Газет қызметі – халыққа бас, көз, құлақ, тіл болып ұлтының ар-абыройын күзетіп, жұртын жақсылыққа бастау, жаманшылықтан сақтандыру» (Орынбор, 2 февраль). «Көсем сөз әлеуметке басшылық есебінде айтылатын сөз болғандықтан, жұрт ісіне мәні зор болады. Басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді. Теріс басшылық қылса, әлеуметті адастырады. Солай болған соң көсем сөз жазып, әлеуметке басшылық қылатын адам көпті көрген көсем, білімді адам боларға керек» («Әдебиеттантқыш»).

Қазақ классикалық филологиясын «Әдебиеттантқыш» атты тұңғыш ғылыми-теориялық еңбегімен жаңа биікке көтерген зерттеушінің асыл сөз, шығармашылық психологиясы, өнер эстетикасы, жанр, қаламгер болмысын бажайлаған нақылдары өнертанудағы тың бастама, соны ізденіс болуымен оқшау тұрады.

«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек» («Қазақтың бас ақыны»). «Сөз шығару өнерді қорек қылса, өнер ғылымды қорек қылады» («Әдебиеттантқыш»). «Толғау қысқасынан айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып толғай алуда» («Әдебиеттантқыш»). «Асыл сөздің сипаттарын білумен адам ақын болмайды, бірақ ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады» («Әдебиеттантқыш»). «Неғұрлым сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым үй де сәулетті, әдемі болып шығатыны сияқты неғұрлым жазушы қиялға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі, әдемі болып шықпақ» («Әдебиеттантқыш»). «Ақынға дүниенің әдемілігі көрік пен махаббат екеуінде ғана.

Өмірдің көрік пен махаббатқа дұрыс келетін істері сүйіндіреді, теріс келетін істері күйіндіреді» («Әдебиеттантқыш»). «Ертегі – халықтың ескіден қалған жұрнақтарының қордасы» («Әдебиеттантқыш»). «Батырлар турасындағы әңгіме: халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме: Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған» («Әдебиеттантқыш»). «Қалам қайраткері – жолын тастап, көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес. Бауырмал болып қалған қазақ қалам қайраткерлері, йа бояумен түсін өзгертіп, йа түленмен түгін өзгертіп бейбауырмал болмаса, нақ ішін өзгертіп бейбауырмал бола алмайды» («Қалам қайраткерлері жайынан»).

Ұлттық автономия, қазақ жерінің тұтастығы, шекаралық межеленуіне сол арқылы қазақ мемлекеттігін қалпына келтіруде тарихи қызмет атқарған мемлекет қайраткерінің коммунистік жүйенің қиястығы мен озбырлығын сынға алған парасат-пайымы, саяси сарабалдығы нақыл сөздерінің тақырыптық аясының кеңдігін көрсетеді («Революция и киргизы», «В.И. Ленин жолдасқа», «Еще о голоде в Киргизии», «Қостанай үйезі») және тағы да басқа мақалаларындағы нақылдарынан Байтұрсынұлының қайтпас, қайсар мінезін, отаншыл тұлғасын танымыз.

«Наводила же на киргизов ужас Октябрьская революция своими внешними проявлениями. Как происходило большевистское движение в центральных частях России, киргизам было неизвестно. На окраинах же оно сопровождалось насилиями, грабежом, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью, говоря короче, движение на окраинах часто представляло собой не революцию (как обычно она понимается), а полнейшую анархию» («Революция и киргизы»). «...Қазіргі уақытта кез келген адам өзін коммунист деп атайды. Оларға үңіліп қарамайынша, кереметтің күшімен бәрі коммунистерге айналған екен деп ойлайсың. Бірақ, керемет тек ертегілерде болады, ал шын дүниеде ондай болмайды» («В.И. Ленин жолдасқа»). «Біздің коммунистер Мәскеу коммунистері секілді жартыкеш емес, нағыз «96 пробалы» («Қадірлі Әли»). «Если Киргизский Центральный Исполнительный Комитет

не примет энергичные меры к проведению в жизнь постановлений 2-го Всекиргизского Съезда Советов по вопросу о борьбе с голодом и если Центр своевременно не поспешит на помощь голодающему населению Киргизии, то киргиз, пострадавших от «жута», следует окончательно считать обреченными на гибель» («Еще о голоде в Киргизии»). «Қазақстан автономиясы Еділ-Оралдан Қытайға шейін, Жайықтан Түркістан, Алатауға шейін жайылған киіз туырлықты қазақ-қырғыз баласының басын біріктіру болғандықтан, Қостанай үйезінің кірмей қалуы мүмкін емес» («Қостанай үйезі») [6].

А.Байтұрсынұлының қазақ тілімен қатар орыс тіліндегі мақала, баяндамаларындағы нақыл сөздері ой-өріс кеңдігі, дүниетаным тереңдігімен ұйытады. Елдік мұратты, елдік мүддені қорғаудағы азаматтығынан айнымаған қайраткердің интеллектуалды саралаулары, парасатты пайымдары шынайы ғалым, елшіл қайраткер, отаншыл азамат қандай биікте болуы керектігін ұқтырады. Мәселен, түркітанушылар құрылтайы баяндамасындағы ұлттық бірегейлік, әділдік, мәдениет, рухани ықпалдастық мәселелерін сын тезіне салған кемел ойлары – даналық кенішіндей әсерлі, мірдің оғындай өткір: «Современная культура не есть создание одной какой-нибудь нации или расы, а результат совокупных усилий и навыков всего человечества».

«Назначение науки, знания – это облегчение человеческих страданий, увеличение жизненных благ и удобств». «Пройденные нами пути тернисты, нам незачем оглядываться назад. Назад могут оглядываться только те, у которых было светлое прошлое, а у нас этого светлого прошлого не было, и мы естественно должны стремиться вперед».

«Наш лозунг вперед, а не назад. Нашими идеалами должны быть не вороны, слетающиеся на готовую добычу, а нашими идеалами должны быть соколы, совместными усилиями добывающие себе добычу». «Справедливость создается только людьми, как всякое человеческое создание. Справедливость не знает уважения к чужому праву, а в природе господствует сила. Где господствует сила, там справедливости нет, но есть другая сила, которая умеряет, регулирует до некоторой степени природную силу, это сила есть сила культуры». «Человек может добиться справедливости только уравниванием в культуре. Равенство культуры это не покупается и не получается в подарок, а собирается своими усилиями. Жизнь милостыни не дает и жизнь не подбирает и не дожидается отстающих».

Нәтижелер

Ояну дәуірінің рухани және саяси бағытын айқындаған Алаш қайраткерінің нақыл сөздері ұлт қайраткерлері ұстанатын бірден-бір темірқазық. Реформатор тұлғаның нақыл сөздері отаршылдыққа қарсы рухани және саяси күрестегі елшілдік рух, ұлтшылдық сезім, мемлекетшілдік сана көрінісі болуымен қастерлі. Халқының саяси теңдігіне, рухани кемелдігі жолында жанкештілік танытқан ағартушының оқу-ағарту, өнер-білім, ғылым тақырыбындағы мақалаларындағы нақыл сөздері руханиятымыздың алтын қоры іспеттес. Қазақ тіл білімінің негізін қалаған ұлттық жазу реформаторының тіл оқытудың әдістемелік мәселелері, әліпби тұғырнамасы туралы нақыл сөздері бүгінгі таңдағы отандық білім беру ұстанымдарын ұштауда өміршең мәнге ие.

Қазақ классикалық филологиясын «Әдебиеттанушы» еңбегімен негіздеп берген зерттеушінің асыл сөз, шығармашылық психологиясы, өнер эстетикасы, жанр, қаламгер болмысын бажайлаған нақылдары өнертанудағы тың бастама, соны ізденіс болуымен ерекшеленеді. Қазақ тілімен қатар орыс тіліндегі мақала, баяндамаларындағы нақыл сөздері А.Байтұрсынұлының дүниетаным тереңдігін айғақтайды. Ұлттық мүддеге қалтқысыз қызмет етудегі азаматтығынан айнымаған қайраткердің интеллектуалды саралаулары, парасатты пайымдары әмбебап ғалым, елшіл қайраткер, отаншыл азаматтың сан салалы мұрасының жасампаздығын дәлелдейді [7].

Қорытынды

Ахмет Байтұрсынұлының нақыл сөздері қазақ халқын отаршылдықтан арылтып, азаттыққа бастаған Алаш қайраткерлерінің елшілдік рухы, ұлтшылдық сезімі, мемлекетшілдік санасы қаншалықты асқарлы болғанын көрсетеді. Ұлттың ұлт болып қалуының мәңгілік мәселелері арқау болған нақылдары – қазақ топырағындағы рухани таным, саяси күрескерлік мектебінің тағылымы болуымен қастерлі.

Әдебиеттер тізімі

1. Қойгелді М. Кеңестік идеология жасырған ақиқат [Электронды ресурс] – 2016. – URL: <https://adurna.kz/post/5545> (қарау күні 15.03.2021)
2. Телжан Шонанұлы мұралары (шығармалар, зерттеулер және мақалалар). – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – 368 б.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т. Ү: – 384 б.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздер). – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т. ІҮ: – 384 б.
6. Жұмағұл С. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының нақыл сөздері [Электронды ресурс] – 2020. – URL: <https://ortalyq.kz/lt-stazy-ahmet-bajt-rsyn-lyny-na-yl-s-z-deri/> (қарау күні 14.05.2021)
7. Жұмағұл С. Ұлт ұстазы. Ахмет Байтұрсынұлының нақыл сөздері [Электронды ресурс] – 2020. – URL: <https://juldyz.info/%D2%B1lt-%D2%B1stazy/> (қарау күні 20.05.2021)

С.Б. Жумагул

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Просветительские идеи в изречениях Ахмета Байтұрсынұлы

Аннотация. В современном казахском литературоведении науке актуально изучение биографии, литературного наследия и фундаментальных научных трудов казахской интеллигенции начала XX века. В период национальной модернизации, явившейся переломным моментом исторического процесса достижения независимости, особое место занимает творческое наследие выдающегося просветителя и реформатора Ахмета Байтұрсынұлы. Процесс изучения многоаспектного наследия учителя нации на этом не исчерпывается.

В статье рассматривается актуальность высказываний одного из лидеров Алаш, оказавших влияние на пробуждение духа эпохи. Показано, что данные изречения стали источником проявления чувства национального самосознания в процессе духовной и политической борьбы эпохи пробуждения. Большую роль сыграли слова назидания общественно-политического и государственного значения. Особого внимания заслуживают изречения, посвященные просветительской работе, искусству, образованию, науке, а также изысканиям в области родного языка, заложивших основы казахского языкознания и литературоведения.

Доказана актуальность взглядов национального реформатора письменности, касающихся методологических проблем преподавания языка, алфавитной платформы и отвечающих

современным отечественным образовательным принципам. Подчеркивается глубина мыслей писателя, который трудился над формированием казахской профессиональной публицистики и журналистики. Показано, что изречения А.Байтұрсынұлы из научных и публицистических трудов отличаются широтой кругозора и мировоззрения.

Ключевые слова: изречения, просветительство, реформатор, эпоха пробуждения, духовное совершенствование.

Sagymbai Jumagul

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Educational ideas in the comments of Akhmet Baitursynov

Abstract. The article analyzes sayings of the famous Alash figure - Ahmet Baitursynly. It emphasizes relevance in determining spirit of the awakening era. The wise sayings of Ahmet Baitursynuly give a clear picture of his activities in the field of education, art, science, as well as the national press, which is inherent in the specifics of the Alash Renaissance. It is revealed that words of the aphorisms of Ahmet Baitursynuly are the source of the manifestation of the national spirit, nationalist feeling, state consciousness in the spiritual and political struggle of the awakening era. Thus, there is determined a role of wise sayings in recognizing the multifaceted creative personality, socio-political and state activities of the reformer. The analysis of edifying words about the importance of education, mastery of art, the importance of science, as well as calling for professional skills and instructions, of the educator who devoted his entire life to political equality and spiritual development of Kazakh people. The article focuses on the value of the wise sayings of the founder of Kazakh linguistics and literary studies Ahmet Baitursynuly about native language, culture, and art of speech. The article determines thematic relevance and ideological orientation of wise sayings and aphorisms by analyzing specific articles and scientific works of the spiritual mentor of the nation. The article assesses the viability of the utterance in the field of methodological problems of language teaching, alphabetic problems in combination with modern domestic educational principles. It analyzes a depth of the aphoristic heritage in the context of the formation of the Kazakh professional journalism. The article presents an overview of the aphorisms and evaluates the scientist's sayings in articles and reports in Russian, which are characterized by a broad outlook, a deep worldview, and a national mentality.

Keywords: sayings, aphorisms, reformer, the age of awakening, spiritual improvement.

References

1. Qoigeldi M. Keñestik ideologia jasyrğan aқиqat [The truth that the Soviet ideology hid] 2016. Available at: <https://adyrna.kz/post/5545> (Assessed 15.03.2021)
2. Teljan Şonанұлы мұралары (şығармалар, зерттеулер және мақалалар) [Telzhan Shonanuly's legacy (works, researches and articles)] (El-şejire, Almaty, 2011, 368 p.)
3. Baitұrsynұлы A. Alty tomdyq şығармалар jinaғы. «Er Saiyn», «23 joqtau» auyz әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары [Six-volume collection of works. Literary heritage «Er Saiyn», «23 joqtau», sayings, found works] (El-şejire, Almaty, 2013) 5, 384 p.
4. Baitұrsynұлы A. Qazaq til biliminiñ мәseleleri / Qұrast.: Ğ.Ānes [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-Ai, Almaty, 2013, 640 p.)
5. Baitұrsynұлы A. Alty tomdyq şығармалар jinaғы. Älippeler мен мақалалар jinaғы (Töte jazudaғы тұңғыş älippeler және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздер) [Six-volume collection of works. Abc books and a collection of works] (El-şejire, Almaty, 2013) 4, 384 p.
6. Jūmağūl S. Ūlt ūstazy Ahmet Baitұrsynūlynyñ naqyl sözderi [Sayings of the national

teacher Ahmet Baitursynuly] 2020. Available at: <https://ortalyq.kz/lt-stazy-ahmet-bajt-rsyn-lyny-na-yl-s-zderi/> (Assessed 14.04.2021)

7. Jūmağūl S. Ūlt ūstazy. Ahmet Baitūrsynūlynyñ naqyl sözderi [National teacher. Sayings of Ahmet Baitursynuly] 2020. Available at: <https://juldyz.info/%D2%B1lt-%D2%B1stazyahmetbajt%D2%B1rsyn%D2%> (Assessed 20.05.2021)

Автор туралы мәлімет:

Жұмағұл Сағымбай Ботбайұлы – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Jumagul Sagymbai Botbaiuly – Doctor of Philology, professor of the Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Н.С. Қамарова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
(E-mail: nagbdu@mail.ru)

Фариза Оңғарсынованың суреткерлік даралығы*

Аңдатпа. Мақалада «қазақ поэзиясының падишасы» атанған Фариза Оңғарсынованың жыр әлемі ғылыми тұрғыда талданады. Фариза өлеңдеріндегі ұлттық идея, ұлттық ойлау сөз болады. Ақын өлеңдеріндегі ұлттық идеяның астарын айқындау мақсатында оның Маңғыстау туралы, сондай-ақ адам мен табиғат үндестігін және Дала, Қыр, тағы басқа да тақырыптарды жырлаған туындылары қарастырылады. Ақын поэзиясына объективті тұрғыда баға беріліп, ақын шығармашылығындағы пейзаж, дала бейнесінің көрінісі ашылады. Ақынның өзіне тән дара қолтаңбасын пайымдау оның шығармашылық болмысын саралаудың бір арнасы болып табылады. Фариза Оңғарсынованың қаламгерлік ерекшелігін барлау арқылы ақындық шеберлігі байыпталады. Ақынның суреткерлік даралығы, идеялық-тақырыптық нысанасы, ұлттық көркемдік дәстүрге қосқан үлесі, шығармаларының қазіргі қазақ поэзиясында алатын тиісті орны мен бейнелілік сипаты зерделенеді.

Түйін сөздер: Фариза Оңғарсынова, поэзия, лирика, құбылту түрлері, бейне, ұлттық идея, ұлттық образ.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-103-113](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-103-113)

Кіріспе

Ұлттық әдебиетімізде дәстүрді жаңа мазмұн, терең ой, тың бейнелермен байытқан Фариза Оңғарсынованың поэзиясы туралы жазбаған, ой толғамаған, пікір айтпаған ақын-жазушы, әдебиеттанушы жоқтың қасы. Сонау ұлылар мен алыптардан бастап бүгінгі оқушыға дейін үлкен ықыласпен ой айта алды. Ақынның шығармашылығының зерттелу аясын кеңейте түскен мақалалар, ойлардың өзіндік жүгі бар. Ақын Мейірхан Ақдәулетұлы: «Фаризаның мықтылығы неде? Бұл сауалға жауаптың ең дұрысы – оның өлеңдерін оқу да, былайғы әлеммен салыстыру. Сонда оның қазақ поэзиясында ғана емес, әлем поэзиясында тұлғалық дәрежеге көтерілгенін, онын творчествосының ұлттық мұраға – ұлт, мемлекет мақтан ететін мұраға айналғанын сезінуге болады» [1, 311], - дейді. Ақын ақын туралы әділ баға берген.

Біз бұл мақалада Фариза Оңғарсынованың өлеңдеріндегі дала циклі топтамасынан, Маңғыстау туралы жырларынан мысалдар ала отырып, ақынның туған жер топырағына деген ыстық сезімін, сол қасиетті топырақтың құнарын бойына молынан сіңіріп алған ақынның жырлары да қызу қанды екендігін, өлеңдеріндегі құбылту түрлерін, ұлттық бейнелерді зерделеуді мақсат еттік.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты талдау барысында талдау, жүйелі-сипаттамалық, баяндау, жинақтау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау

Фариза ақын өлеңдерінің тақырыбы әр түрлі. Әр түрлі образды, бейнелі поэзиясы оқырманын бірден баурап алады. Көп бейнелердің ішінде Дала бейнесі ерекше көрінеді. Әрине, ұлы Абайдан бастау алатын Даланы жырлау дәстүрі қазақ поэзиясында кең етек алды. Туған ел мен жерін, даласын жырламаған ақын кемде кем.

Ақынның көл-көсір сезімі дала цикліндегі өлеңдерінен танылады.

Мен даланың қызы едім,
Жазығында жатпайтын көз ілер қара,
Жазира менің жанымның өзі де дала,
Асқар көрмеген мен шіркін биік дегенді
Өлшеуші ем сонау аспанның өзімен ғана [2, 22].

Ақынның шығармашылығын зерделей оқып, поэзиясынан ешкімге ұқсамайтын күрделі болмысын көріп, жоғары бағалаған белгілі ғалым Р.Нұрғали Ф.Оңғарсынованың дала туралы өлеңінде «қаламгердің шыққан, өскен ортасын дәл көрсететін поэтикалық деталь, әдемі образды сурет жатыр» [3, 226], - деп сипаттайды.

Дарқан дала. Көлбеңдеп сағым қырдан,
Жанарында от ойнап жалын нұрдан,
Перзенттері жүреді дала десе,
Еткісі кеп бойдағы барын құрбан.
Әйтеуір, бір мінез бар бұл далада
Алды-артыңды ойлатпай табындырған [2, 28].

Фариза ақынның Далаға деген ғашықтығы туған жерге деген сүйіспеншілігі, таусылмас сағынышы екені белгілі. Дала – қазақтың жаны. Бұл жердегі дала образы да қазақ образы деуге болады. Қазақтың поэтикалық образы – Дала. Қазақ поэзиясындағы мәңгілік тақырыптардың бірі – Дала. Сол мәңгілік тақырыпты бейнелеген Ф.Оңғарсынова поэзиясы да мәңгілік.

Сағынып жеткен шағында
Жаз жайлау – атамекенге,
Дала боп дархан жаның да
Жадырап қалады екен де.
Самал боп сені тербеткен
Көңілдер деген пәк қандай!
Сырларды түйген сен көптен
Тұра да алмайсың ақтармай... [2, 18].
Дала самалы өмір ағынының бейнесіндей суреттеледі.
Жұмақ-ау мына дала шын,
Көңілдің бұлты ашылды.
Жаңартып содан аласың
Ой қажап біткен басыңды... [2, 18].

Даланы жұмаққа балаған ақын дала көңілін тазартатынын, жаны мен даланы үндестіре, жымдастыра бейнелеп көрсетеді. «Қалай болған күнде де біз суреткерден объективтілікті талап етуіміз керек. Бейнелеу – суреткер шабытының жемісі. Ол субъект ретінде затпен (құбылыспен) түбегейлі жымдасып ішкі әлеміндегі құбылыстармен өз қиялын үндестіріп, көркемдік тұрғыда жүзеге асырады», [4, 302] - деген Гегель пікірін айта кеткеніміз жөн. Гегель өзінің әйгілі «Эстетика» еңбегінде стиль мен даралықты, мәнерді бір ұғым деңгейінде қарайды.

Фариза өлеңдерінде даралық та, өзіне тән стиль де, мәнер де бар. Бұл ерекшелік көбіне ақынның Даламен сырласқан өлеңдерінде, монологтарында көрінеді. Ақын жаны Далаға ғашық. Далаға бас иеді. Даланың тылсым күші ақынға шабыт бергендей. Дала кеңістігі ақынның жан

сарайын аша түседі.

Далам менің,
Жаутаңдап өзің жаққа,
Сағынышымды өлең қып жиі арнайтынмын,
Кеңдігіңді аңсап, сәнді үйге сыя алмайтынмын.
Көкжиегіңе көз жетпей үйренгесін-ау –
Сенің ылғи алысты қиялдайтыным... [2, 25].

Таңданатынмын: жердегі жұрттың бәріне
Бермейді екен деп неге осы дала кеңдігін [2, 25].

...саған асығып барамын тағы:

Қияларға шырқар қиялмен тәкаббар басып,
Тұла бойымда тулаған даланың қаны [2, 25].

Дала образы арқылы ақын туған елін, туған халқы мен оның мінез-құлқын сипаттайды:

Жігіттерін көрсең-ау –
Арғымақ ат астында алшаңдаған,
Тәуекелдің алдына жан салмаған.
Адал ниет жандардың намысы үшін
Бұйым емес от-жалын салсаң да оған... [2, 28].

Даланы жырлай отырып, сол даланың тыныс-тіршілігі адамдар туралы ой толғайды.

Туған ауылды қызыл сөзбен сипаттаған бірде бір құр сөз таппайсыз.

...бір сенімін ақтасаң,

Ғұмыр бойы

Балап өтеді айнымас досқа сені [2, 28].

Даланы шабыттана жырлай отырып, өзі де сол даланың үні, жаңғырығы екенін білдіреді.

Фариза Оңғарсынова Маңғыстауды ерекше жақсы көрді. Оның әр тасы, әр құбылысы ақын поэзиясына арқау болды. Ақын өзін «Маңғыстауда патшадай сезінді». Ақын маңғыстаулықтарға: «Ауылдағы әрбір кездесу мен үшін белгілі бір дәрежеде қиын. Бірақ, сіздердің ықыластарыңыз, ақ пейіл жүрек жарды тілектеріңіз менің ол салмағымды жеңілдетіп, қанаттандырып жібергендей», - дейтін еді. Фариза ақын әрдайым өзін «Мен маңғыстаулықпын» дейтін. Атыраудың алыс бір ауылында дүниеге келсе де, Маңғыстау атамекенін сағынып жүретін, сағынып келетін.

«Маңғыстауда патшадай сезінемін» өлеңінде ақынның шын болмысын көреміз. Расында да Фариза ақын Маңғыстауға, әулиелерге, әр тасына, адамдарына басын иіп өтті.

Маңғыстауда кімім бар осы менің?

Алады онда біздерді есіне кім?

Қуаттансам деп едім топырағынан –
шығар ма екен алдымнан тосып елім?

Оғыландыны түсімде көрем кейде,
сонда қайғы-мұңымды өшіремін.

Пір бабамыз дем беріп жатыр-ау деп,
ақбоз атқа мінгендей көсілемін.

Астанаға келетін інілерім

сәлем бермей кетсе де, кешіремін... [5, 48], -

деп жыр төгетін ақын киелі мекенге келген сайын Ф.Оңғарсынова ерекше шабыттанатын. Жаңаша жырлар жазатын. Дем беретін Пір Бекет Ата, Оғыланды, Тамшалы сияқты жерлерден бөлек, адамдары да ақынды ерекше сағынып күтетін. Ақынның да ілтипаты ерекше.

«Адайкөк» жоқ бір кезде құлан алған,
 бұл аймақты қаншама сынады арман...
 Жастық деген жайлауды жұртқа тастап,
 «Мерседеспен» заулайды мына жалған.
 Сонау салқам жігіттер шал болған ба –
 тісі сары, бастары – шың ағарған.
 Мен бекерге күйінем,
 Маңқыстауда
 өр рухтан өшпейтін мұра қалған... [5, 48].
 Өлең екпіндей төгіліп, ақынның жан сарайы ашыла түседі.
 Маңқыстауда туғам жоқ, мұным мәлім,
 сезем бірақ қуаныш, мұңын – бәрін.
 Тартады да тұрады бір күш мені осы жаққа.
 Неге екенін ұғынбадым.
 Келмей жүрсем бұл жаққа төзім жылап,
 жүрегім де сүйрейді көзін бұлап.
 Маңқыстауда патшадай сезінемін,
 неге екенін білмеймін өзім бірақ [5, 54].
 Ақынды осы қасиетті топырақ тартып тұратын.
 «Маңқыстауда патшадай сезінемін...»

Осы бір тармаққа Фариза ақынның бар болмысы сыйып тұр. Қасиетті жер туралы басқа сөздің қажеті де жоқ сияқты көрінеді. Ары қарай өлеңді талдау да артық сияқты көрінеді.

Маңғыстаудың қара шаңырағы – Форт-Шевченко (халық аузындағы аты – Ақкетік) қаласында тұратын қоғам қайраткері, ұзақ жылдар Түпқараған ауданының әкімшілігінде қызмет еткен осы аудан басшыларының бірі, депутат болған Айкүміс Досанова апаймен етене араласты. Айкүміс апайды ерекше жақсы көрді. Айкүміс Досанова – өнерге бір табан жақын адам. Жаны ақын, өзі композитор апамызға Ф.Оңғарсынова «Айкүміс, сен ән шығарып жүрсің ғой, Ақкетікке таққан тұмарым болсын» деп, «Ақкетік» өлеңін жазып кеткен. А.Досанова жазған сазы да сөзімен кермет үйлесім тапқан.

Теңіз сүйген ақ балтырын
 Қандай әсем мына қала!
 Жағалаудың мақпал түнін
 Сүймей адам тұра ала ма! [6, 4].

Осындай кейіптеуден басталған өлеңнен әсем қала көз алдыға келеді. Ақ балтыры жалтыраған сұлу қыз көз алдыға елестейді. «Ақ балтырын теңіз сүйген» деген жолға қаланың әсемдігі мен сұлулығы сыйып-ақ тұр.

Өлеңнің қайырмасында:
 Маңғыстауға барасың ба?
 Ақкетікті сұрап қара:
 Хазар теңіз жағасында,
 Бар осындай,
 Дәл осындай,
 Бар осындай,
 Дәл осындай
 Жұмақ қала [6, 4], -

деп ақын қарапайым сөздерді ойната отырып, қаланың қадір-қасиетін жеткізген. Ақкетікті жұмақ қалаға балауы да ақынның қасиетті жерге деген құрметі, шын көңілімен бас июін көрсетеді.

Қыз жүгіндей нұр қаланы
Тербеп жұпар таң самалы.
Қонақ келсе, мұнда бәрі
Туғанындай қарсы алады [6, 4].

Адам жанын тербететін жұпар таң самалы ескен қаланың тазалығы мен жинақылығын қыз жүгіне теңесе, қала тұрғындарының қонақжайлылығын да тебірене жырға қосады.

Ақкетіктің халқы қандай
өнер десе тік тұратын
елдік дәстүр-салты қалмай
ойлайды тек ұлт мұратын [6, 4].

Міне, бұл жолдарда ақын қала халқының дархандығын, қонақжайлығын, ұлттық өнер, салтымызды сыйлайтын ел екендігін шынайы бейнелеген. Ақкетік халқының өнерді аса бағалайтынын, ұлт мұраты жолында аянбай еңбек ететіндігін жырына арқау еткен. Қазір танымал болған бұл әнді Маңғыстау облыстық байқаулардың жеңімпазы, әнші Алтын Сағындықова нақышына келтіре орындап жүр.

Бұл өлкедегі әрбір жаңалықтар мен алға жетелер өзгерістер ақын қаламынан тысқары қалған емес. Бұрын таратылған Маңғышлақ облысы Маңғыстау болып қайта құрылуына арнап жазған «Шашу» атты шығармасын тебіренбей оқу мүмкін емес:

Айналайын Маңғыстау!
Мінезің маңғаз, жаның ақ.
Киелі қара шаңырақ
көтерілгенде көк тіреп,
«Сүйінші» деген хабарды
бірінен бірі қағып ап,
Жатырсың ба екен жадырап ?!
үш жүз алпыс әруақ!.. [2, 162].

Осы жолдарды оқып отырып, Махамбет ақынның толғауларындағы екпін ойға оралады. Ақынның сөздерді ойнатуы таңғажайып. Ағыл-тегіл төгілген түйдек-түйдек маржан сөздер оқырманын алға жетелей жөнеледі. Оқушысы дәл мұндай өлеңдерден өр рух алары сөзсіз.

Құлама құзы – тайғанақ,
тәубаға келдім – қарап ем,
қатерін төгіп тұрғандай маған бар әлем.
Қастерлі тауда қасиет бардай жарылқар
шықпай жүргенді жаны әрең.
Келесің мұнда сырласу үшін сақтанбай
өзіңмен, армен, даламен.
Түн құшып жатыр бұл маң да...
Жарқ етер екен таң қашан?
Сенімсіз түнде үмітімді немен жалғасам?
Ал, менің әлі сапарым қанша алдымда,
күш құяр жанға жолымда сәуле – бар ма шам?
Әлі де біраз жолым болмайтын секілді-ау,
Оғыланды тауда бір түнеп қуат алмасам [2, 175].

Табиғатқа құрметпен қарап, кие тұтқан бабалар сенімі ондағы әрбір нысанды тірі рух түрінде бағаласа, Фарица осы бастауға назар аудара отырып, Құлама құзын тайғанақ етіп бейнелейді. Осы Оғыланды тауынан бір түнеп қуат алудың қандай бақыт екенін осы өлеңді оқи отырып, көз жеткізесіз.

«Әдебиетші болмағандығымнан ақиық ақынымыздың творчествосына терең бойлай

алмайтыным ақиқат. Солай бола тұрса да Фариза шығармаларын белгілі дәрежеде оқығаным бар. Осы кезде аңғарғаным: Фариза өз шығармаларында бұрынғы өткен сөз дәлелдері, әруақты аталарына ұқсап ерлікті, елдікті, әділеттілікті жыр етеді. Бұл жолда «тура биде туған жоқ» дегендей, қайсыбіреулердің көңілінен шықпай қалармын деп қаймықпай, қандай ащы да болса шындықты, әділеттілікті алға тартып, пасықтыққа қайсарлықты, кісілік намысты қарсы қояды, азаматтықты қадірлейді» [7, 85], - деген еді абыз ақсақал Дүйсембі Әріпұлы бір интервьюінде (Тұщықұдық ауылы, 19.04.2011 ж.).

Ұлттық образдармен көркемдеу қазақ әдебиетінде, оның ішінде поэзияда ежелден бар. Бақташылықпен айналысқан халқымызда төрт түлік образдары молынан ұшырасады. Ұлттық бейнелердің Ф.Оңғарсынова поэзиясында болуы да заңды. Бірақ ақын образды ешкімге еліктемей өз тәсілімен шебер қолданады. Мәселен, жылқы түлігін образға айналдырмаған қазақ ақыны кемде кем. Ал Фаризада ол адам жанымен, сезімімен астасып жатады.

Дүниенің бәрі біз екеуіміздің жанымыздай
мөлдір болсын деп,
Арманның ақ боз арғымағын
айға байлалық... [8, 202].

Көңілім көселеді біреу маған,
Тобылғы торы арғымақ мінгізгендей [8, 110].

Сенетінім – құс қанат арғымағым,
Сонсоң алау жалыным жүректегі [2, 30].

Арман деген елесті қуып келем,
Алып-ұшқан жастықтың тұлпарымен [2, 30].

Шідерлеулі көңілді зулат, жырым,
Баяғының құс қанат тұлпарындай [2, 45].

Арманның ақ боз арғымағы, тобылғы торы арғымақ, құс қанат арғымақ, алып-ұшқан жастықтың тұлпары, баяғының құс қанат тұлпары сияқты ақынның құбылтулары өлеңдерінің эстетикалық мәнін тереңдетіп тұр. Құбылтудың түрлерін шебер қолданған ақын оқырманына мол әсер сыйлайды. «Тілімізде құбылту үш мәселені қамтиды. Бірінші, танымдық; екінші даралау; үшінші субъективті бағалау. Осы ерекшеліктер суреткер үшін дара, эстетикалық, көркемделген бейне жасаудағы құбылтудың маңыздылығын арттыра түседі» [9, 204], - деп Л.И. Тимофеев тұжырым жасайды. Фариза поэзиясын оқи отырып, ақындық шеберлік пен даралықты Л.И. Тимофеев тұжырымына сүйеніп, бағалауға болады.

Нәтижелер

Ақын Ф.Оңғарсынова лирикалық кейіпкер мен көркем бейнелерді әдеби тұлғалауда ұлттық таным мен халықтық ұғымдарға терең мән береді. Ақын жаңаша көркемдік амалдар мен тәсілдерге жүгінді, тың ізденістер нәтижесінде қалыбы мен мазмұны ерекше, тылсым сырлы лирикалық персонаждар мен көркем бейнелердің галереясын жасады. Ф.Оңғарсынованың Маңғыстау тақырыбында жазған өлеңдерінде ерекше рух бар.

Ақын жаны бала сияқты бір жақты аңсап тұрады. Кейде өзі де түсінбейді. Ал оның жалғыз емі Дала екенін Фариза ақын поэзиясын оқыған адам терең түсінеді. Ақын жаны өте

нәзік. Сол нәзіктікпен жанын даламен тұтастырып жібереді. Дала болып жырлайды, дала болып күңіренеді, дала болып қуанады.

Қазақ поэзиясында жылқы түлігінің ең асыл тұқымды түріне ақын көңілін балаудың жаңаша түрін Фарица ақыннан көреміз:

Өзімді-өзім қайраумен, тістенумен,
Қуат сорып, ұшқын ап іштегі үннен.
Табанымнан тілінген шөңге жұлып,
Сәйгүлік күшке мінем [2, 145].

Сәйгүлік-күш – Ф.Оңғарсынова баламасы. Көңілдің кейбір кездерін жылқы түлігіне балаудың сәтті үлгілерін ақын поэзиясынан мол ұшырастырамыз. Арғымақ, тұлпар образдары жай балана салмайды. Ерекше рухпен жырланады. Оқырманды да желпіндіріп, көтеріңкі көңіл күй сыйлайды.

...Сонысымен тәтті де өмір деген,
тұралаған өмірді өмір демен.
Құлазисың, құлайсың, тағы тұрып,
Тағы ілгері желеді көңіл-дөнен [2, 89].

Міне, жоғарыда талқыланған мысалдардан байқағанымыздай көңіл күй бірде сәйгүлікке, бірде дөненге баланып тұр. Осындай адамды құлшындыратын бейнелер ақынның ұшқыр қиялынан туындаған.

Ақын жаны күрделі. Осынау күрделілікті мына өлең жолдарынан да аңғаруға болады:
Меңде бір толғаныс бар,
(Кейде өзім де түсінбеймін),
Дауыл күнгі дарияның күшіндей бір.
Сонау біздің қырдағы тұяқ тілген,
Бәйге алаңы сияқты дүсірлеймін [2, 31].

Бәйге алаңын көз алдыңызға елестетіңізші. Тынымсыз тірлік, құлағыңызға аттардың дүсірлеген тұяқтарының дыбысы келеді. Міне, ақын өз басындағы түрлі көңіл күйлерін сонау қырдағы тұяқ тіліп дүсірлеген бәйге алаңына теңейді.

Жыл сайын, ауыл, сендегі,
Қымбаттарыма оралам.
Сақталған көңіл-теңдегі,
Сырды ақтаруға оралам... [2, 23].

Тең – ұлттық мұра. Бұрынғы ата-бабаларымыз көшіп-қонып жүргенде жүктерін буып-түйіп, көлікке артқан теңдерін екінші бір жерге көшіп келгенше шепей, шашауын шығармай әкелген. Бұл жердегі ақынның көңіл-теңіндегі сыр – ақынның жан-дүниесі.

Көп ойды көңілімде құлындатып,
Қан қалғып жүрегімде мұным қатып [5, 141].

Ақын көңіліндегі ойлардың құлындауы қандай әсерлі де әдемі образ! Ұлтымыздың өмір тіршілігінен туындаған мұндай ұлттық бейнелер ақынның шеберлігін танытады.

Жайлау бейнесі де – кең қолданыстағы бейне. Жайлау концептісі – мәдени құндылығымызды көрсететін концептілердің бірі. Жайлау концептісі арқылы ақын кеңдікті, дархан көңілді көрсеткісі келген.

Айыпты өзің. Осылай құлазытып.
Сонсын қайта көңілді толтырасың.
Менің көңіл – көгімнің жайлауысың,
Сұрасаң жұрт тек саған жол сұрасын [5, 71].

Тағы бір мысалдарда:
Жылап жатам, төсектен тұрам жылап,

Жеңілдік жоқ жаныма мұнан бірақ,
Ақыл-шыңға әл бермей, жайлау-жанға,
Шапқылайды құлдырап құмар-бұлақ.

Ал жайлауым көрсетіп қарасын жай,
Жеткізбейді қазақтың даласындай.
Көңіл-құнан қаншама құйғытқанмен,
Болмас шыдам-жарауды таң асырмай [5, 141].

Ақынның жайлау бейнесінен көп сырға қанық болдық. Ұлттық бейнелерді түрлендіре қолдана алған Ф.Оңғарсынова қазақ поэзиясындағы жарқын бір құбылыс болды.

Ақынның даланың келбетін тебірене жырлауы – нағыз ақын адамға тән қасиет. Көптеген өлеңдерінде ақынның аңсары – қыр.

Қырға кеткім келіп тұр бүгін менің,
Жүрек – әлсіз, жүйке – қыл, түрімде – мұң.
Бір емдесе емдейді жанымды тек
Саумал сүттің иісі бар іңірлерім.
Сонда ғана дертіме дауа тауып,
Ашылардай сарайым – үнім, демім. [8, 97].

Ақын жүрегінің әлсіздігіне, жүйкесінің жұқаруына, мұңына бірден бір ем – қыр даласы. Ақын оны «Саумал сүттің иісі бар іңірлерім» деп бейнелейді. Ауруға ем, сауға қуат болар саумал сүт ақын поэзиясында ерекше мәнге ие. Дертіне дауа іздеген ақын саумал сүттің иісін аңсайды.

Іңір туралы өлеңдер көп ақындарда бар. Поэзия алыптары Мағжан, Мұқағали, Фариза, Есенғали, Светқалилар жырлаған іңір бөлек.

Жайлау еді.
Жайлы бір іңір еді,
Жұлдыз тамып кетердей кідіреді... (Мұқағали)

Мұқағали ақын жырлаған іңір – адам жанына жайлылық сыйлайтын тамаша бір көрініс. Есенғали ақында да ерекше мәнге ие. Әдебиет зерттеушісі, ақын Ж.Әскербек Е.Раушановтың іңір туралы өлеңін: «Ақын іңір мезгілін бейнелеуге арналған өлеңдерінде кейіптеу тәсіліне көбірек жүгінеді. Іңір мезгілін арқау еткен үш өлеңіндегі көркемдік пен ақындық тіл іңір суретін көз алдымызға шынайы, жанды көрінісімен елестетеді. Ақын қаламына тән өзгеше өрнекті әрбір өлеңнен анық аңғара аламыз» [10, 26], - деп бағалайды.

Фариза ақынның іңірлері жай іңір емес, Саумал сүттің иісі аңқыған іңірлер. Ұлттық поэзиямызда дәл мұндай көркем сурет некен-саяқ. Ұлтымыздың мәдени құндылығын көрсетіп тұрған Дала, Қыр концептілері дархан көңілімізді объективтендіріп тұр.

Бір емдесе емдейді жанымды тек
Саумал сүттің иісі бар іңірлерім [2, 115].

Лингвомәдени бірлік – «Саумал сүттің иісі бар іңірлер». Эмоционалды концепті – ақынның жанына дауа іздеуі және сол дауаны «Саумал сүттің иісі бар іңірлі» даладан табуы. Міне, бір ғана тармақта қаншама құдірет жатыр. Ақын жанының дауасы Дала екендігі тағы да дәлелдене түскендей.

Ақын қандай кезде де Даламен сырласып, Даламен мұңдасып, сыр бөліседі. Ішкі монологпен сөйлеген ақын:

Қырға барсам арылып мың күнәдан,
Сағыныштың шақтарын іркіп алам –
Жермен бірге мәңгілік қалатындай
Қаным таза, тілім мен жұртым аман.
Сарайымды ашшы бір, іңірлерім

Тезек исі, жылқы исі бұрқыраған [5, 119], -

деп ой түйеді. Бұл жердегі іңірлерден «тезек пен жылқы иісі бұрқырап» тұр. Міне, ауылдың иісі. Тезек иісі аңқыған ауыл іңірі көз алдыға келе қалады. Шұбырған пейзаж жоқ. Ақын жасырын психологизм арқылы ауылды жырлаған. Өлең шумақтарымен дала дидарын сезіндірген ақынды нағыз суретші деп бағалаймыз.

Қорытынды

Фарица Оңғарсынова – дәстүрлі поэзиямызды тың түрлерімен жалғастырған ақын. Туған ел, туған жер табиғаты, кең даланың көріністері мен тыныс-тіршіліктері ақын өлеңдеріне арқау болады. Табиғат лирикасы мен көңіл күй лирикасы қатар өріліп жатқан тұстары мол. Туған жер, даланы, дәстүрді жырлай отырып, ақын ұлттық поэзияны тың образдармен дамытты.

«Туған жердің топырағы», «Ақтау түні», «Дала дауысы», «Дала түні», «Жайлау таңы», «Жайлауға келгенде», «Оңдының оты», «Қыран жандар», «Толғау», «Киіз үй» және тағы да басқа осы сарындас өлеңдерінде дала көріністері жан-жақты ашылды. Аспан мен жер сырласып тұрғандай болады. Табиғат құбылысының бәріне жан бітіп, адаммен тілдесіп тұрғандай сезіндірді. Ақын табиғатқа осылайша жан бітіреді. Табиғаттың әрбір көрініс ақынның шебер бейнелеуімен адам жанымен астасып жатады. Фарица ақынның даласы оқырманына асқақ рух сыйлайды. Маңғыстау – Фарица ақынның айшықты тақырыбы, ақын поэзиясының ажырамас бір бөлшегі. Маңғыстауды, Даланы жырлау арқылы, ұлттық бейнелерді ұтымды қолдану арқылы ақынның әсемдік әлемі ашылды.

Қорыта айтқанда, Фарица Оңғарсынова қазақ поэзиясына М.Мақатаев, Т.Айбергенов, Ж.Нәжімеденов, Т.Молдағалиев, Қ.Мырзалиев, М.Хәкімжанова сияқты алдыңғы буын әкелген жаңалықты жаңаша қырлармен байыта түскендігін ерекше атаймыз. Ақын көзі тірісінде-ақ аңыз адамға айналып, өзінің дара қолтаңбасын қалыптастырды. Дербес көркемдік әлемін құрды. Фарица әлемі ұлттық қазынамыз екені де даусыз. Сол ұлттық қазынаны игеру, ақынның терең поэзиясына бойлау арқылы біз жан сарайымызды ашып, ақын поэзиясынан сүйеніш тауып жатамыз. Фарица ақын өзінің дара қолтаңбасымен ұлттық поэзиямызға өшпес із қалдырды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақдәулетұлы М. «Дауыл күнгі дарияның күшіндей бір...». // Кітапта: Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. Т.9. Өлеңдер, мақалалар. Астана, 2004. – 336 б. – 307-316-бб.
2. Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. Т.3. Өлеңдер, дастандар. Астана, 2004. – 328 б.
3. Нұрғалиев Р. Мінезді жырлар. // Кітапта: Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. Т.9. Өлеңдер, мақалалар. Астана, 2004. – 336 б. – 225-233-бб.
4. Гегель В. Ф. Эстетика. - Москва, 1968, 4-х томах. Т.1. – 676 с.
5. Оңғарсынова Ф. Толық шығармалар жинағы / Оңғарсынова Фарица. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. Т. VI. – 320 б.
6. Оңғарсынова Ф. Ақкетікке арнау. Өлең. Форт-Шевченко: «Ақкетік арайы» газеті, № 85. – 2016, 15 қараша, 4-б.
7. Әріпов Д. Күнделіктер сөйлейді. - Алматы: Қазығұрт, 2012. – 639 б.
8. Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. Т.1. Өлеңдер, дастандар. Астана, 2004. – 324 б.
9. Тимофеев Л. Основы теории литературы. - Москва, 1963. – 440 с.
10. Әскербекқызы Ж. Даңғыл. – Алматы: Арыс, 2007. – 192 б.

N.S. Kamarova

*Yessenov University, Aktau, Kazakhstan***Artistic individuality of Fariza Ongarsynova**

Abstract. The article analyzes poetry of Fariza Ongarsynova, who became a maitre of Kazakh poetry. Fariza's poems introduce us with a national idea and national thinking of Kazakh people. Fariza Ongarsynova's poetry considers poems written on the theme of Mangistau region and praising the harmony of a man and nature to promote the national idea of Kazakh people. The article considers poems dedicated to the topic of Dala, Kyr, etc. The article contents an objective assessment of the poetry. It reveals an use of landscapes, steppe images in the poet's work. One of the ways of expressing her poetic nature is through exploring the poet's distinctive personality.

Thanks to the study of the characteristic poetic feature of Fariza Ongarsynova, it is possible to define her poetic mastery. The article focuses on artistic individuality, ideological and thematic themes of poetry, contribution to the national artistic tradition, a place and figurative character in modern Kazakh poetry.

Keywords: Fariza Ongarsynova, poetry, lyrics, types of trope, image, national idea, national image.

Н. С. Камарова

*Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова,
Актау, Казахстан***Художественная индивидуальность Фаризы Онгарсыновой**

Аннотация. В статье с научной точки зрения анализируется поэтический мир Фаризы Онгарсыновой, признанного мэтра казахской поэзии. В стихах Фаризы речь идет о национальной идее, о национальном мышлении. С целью раскрытия национальной идеи поэта рассматриваются произведения о Мангистау, в том числе воспевающие гармонию человека и природы, степной край, и на другие темы. Дается объективная оценка произведений поэтессы, рассматриваются пейзажи, степные образы в ее творчестве. Интерпретация уникального стиля поэта – один из способов анализа его творческой натуры.

Благодаря изучению характерной поэтической манеры Фаризы Онгарсыновой распознается ее поэтическое мастерство. Изучены художественная индивидуальность поэтессы, идейно-тематическая тематика ее стихотворений, ее вклад в национальную художественную традицию, определено место, которое она занимает в современной казахской поэзии.

Ключевые слова: Фариза Онгарсынова, поэзия, лирика, виды тропов, образ, национальная идея, национальный образ.

References

1. Akdauletyly M. «Dauyl kyngi dariyanyn kyshindej bir...». [“Like the strength of the sea on the day of a storm”] // Kitapta: Ongarsynova F. On tomdyk shygarmalar zhinagy. [Collected works in ten volumes] T.9. Olender, makalalar. Astana, 2004. – 336 b. – 307-316-bb. [In Kazakh]
2. Ongarsynova F. On tomdyk shygarmalar zhinagy. [Collected works in ten volumes] T.3. Olender, dastandar. Astana, 2004. – 328 b. [In Kazakh]
3. Nyrgaliev R. Minezdi zhyrlar. [Characteristic poems] // Kitapta: Ongarsynova F. On tomdyk shygarmalar zhinagy. [Collected works in ten volumes] T.9. Olender, makalalar. Astana, 2004. – 336 b. –

225-233-bb. [In Kazakh]

4. Gegel' V. F. Estetika. [Aesthetics] – Moskva, 1968, 4-h tomah. T.1. – 676 s. [in Russian]
5. Ongarsynova F. Tolyk shygarmalar zhinagy [The complete collection of works]/ Ongarsynova Fariza. – Almaty: Sardar, 2015. T. VI. – 320 b. [In Kazakh]
6. Ongarsynova F. Akketikke arnau. Olen. [Initiation into Akketik. The poem] Fort-Shevchenko: «Akketik arajy» gazetі, № 85. - 2016, 15 november. – 4- b.
7. Aripov D. Kyndelikter sojlejdi. [The diaries say] – Almaty: Kazygyrt, 2012 . – 639 b. [In Kazakh]
8. Ongarsynova F. On tomdyk shygarmalar zhinagy. [Collected works in ten volumes] T.1. Olender, dastandar. Astana, 2004. – 324 b. [In Kazakh]
9. Timofeev L. Osnovy teorii literatury. [Fundamentals of theory and literature] - Moskva, 1963. – 440 s. [in Russian]
10. Askerbekkyzy ZH. Dangyl. [Avenue] Almaty: Arys, 2007. – 192 b. [In Kazakh]

Автор жайлы мәлімет:

Қамарова Назбду Сұлтансикқызы - филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Kamarova Nagbdu Sultansikhkyzy - candidate of philological sciences, professor Yessenov University, Aktau, Kazakhstan

Адеишвили А.Д., Клеменова Е.Н.*

Ростовский государственный экономический университет (РИНХ)

*Автор для корреспонденции: klemenova@yandex.ru

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ КНИГИ ИОВА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 19 В.

Аннотация. Предложенное исследование было выполнено на материале Национального корпуса русского языка и имеет теоретическое и практическое значение как для литераторов и лингвистов, так и для богословов. Впервые стихотворные и поэтические тексты произведений 19 века рассматриваются как метафорическая модель понимания страдания, воплощенного в Книге Иова.

Ключевые слова: метафорическая модель, образ Иова, целеполагание, категория страдание

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-114-128](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-114-128)

Введение

Книга Иова входит в состав Ветхого Завета, и предположительно была написана в 6-12 в. до н.э. В церковной экзегезе Книга Иова – это объект пристального изучения, так как она повествует о невинных страданиях праведника, которые он испытал от диавола по Божьему попущению. Книга поднимает многие животрепещущие богословские вопросы. Вопрос происхождения страданий и их места в жизни человека является на сегодняшний день очень злободневным. Отсюда и поиск определения смысла и значения страданий, как в православной святоотеческой традиции, так и на бытовом уровне.

В июне 2010 года Святейший Патриарх Кирилл после Божественной литургии в храме Троицы Живоначальной при бывшем Шереметьевском странноприимном доме (ныне НИИ скорой помощи им. Н.В. Склифосовского), размышляя над словами Апостола Павла к Римлянам (Рим. 5, 1-10) о страдании, сказал: «... апостол говорит, что надо хвалиться страданиями, потому что ни достаток, ни машина, ни одежда, ни все то, чем мы хвалимся, не развивает в нас ни одной добродетели. ... А терпение – это величайшая добродетель, это очень важное измерение внутренней жизни человека. Без терпения человеческая личность не может состояться ни в большом, ни в малом: начиная с детского сада, со школы и кончая зрелым возрастом, старостью, болезнями и предсмертным состоянием везде требуется терпение как проявление внутренней силы человека. «От скорби происходит терпение», а не от того образа жизни, который для многих сейчас кажется таким привлекательным»¹ В образе Иова для современного человека дан пример безграничного терпения.

Книгу Иова, жанр которой литературоведы обозначают как поэму за высокий поэтический язык, толковали многие христианские богословы – Ефрем Сирийский, Григорий Двоеслов и Августин Блаженный. О смысле, заложенных в сюжете этой Книги Иова, рассуждали и по сей день продолжают рассуждать религиозные и светские философы: в России, например, это Бердяев и Лев Шестов (автор книги «На весах Иова»), о. Павел Флоренский; а на

Западе – Сюрен Кьеркегор (один из первых в Европе философов-экзистенциалистов, автор религиозно-философской книги «Или-или», которая, можно сказать, возникла как ответ на рационализм, перевернула всю Западную мысль и задала ей новое направление), и Готфрид Лейбниц (философ, которой ввел термин «теодицея»). Мыслители по-разному интерпретировали сюжет книги Иова, а для некоторых эта книга служила точкой опоры (как, например, для Льва Шестова) в фундаментальных исследованиях и философских изысканиях.

Нет сомнений и в том, что книга Иова оказала огромное влияние на всю мировую литературу. Исходя из этого, выбранная тема исследования свидетельствует об актуальности интерпретации Книги Иова для современной богословской и светской науки. А объяснение смысла страданий Иова как прообраз страдания Спасителя делает эту Книгу важным элементом катехизической и миссионерской работы. Ведь после своих страданий Иов как бы воскрес и был вознесен Богом выше прежнего своего состояния, кроме того, в пример нам Иов, приносит и ходатайственную жертву о прощении своих согрешивших друзей.

Методология исследования

Исследователи-богословы и литературоведы изучают Книгу Иова уже много столетий. Только в XX-XXI веке около двух десятков работ посвящены влиянию Книги Иова на творчество Достоевского: Левина Л.А. (1994), Ефимова Н. (1994), Померанц Г.С. (1999) Любомудров А.И. (1999), Бугаева Л.Д.(2001), Ляху В. (2008), Ионина М.А.(2007), Одинокоев В.Г. (1981), Прокурова Н.С. (2001), Сайченко В.В.(2002) и др. В 2000 году научном обиходе появляется даже термин «Иов-ситуация» (Гольденберг А.Х.), связанная с творчеством А.Пушкина и Н. Гоголя.

Влияние Книги Иова на творчество русских писателей и поэтов рассматривали такие ученые как: Коровин В.Л. (2015) – поэты 18 и 19 века; Пономарев С.И. (1885), священник Димитрий Долгушин (2013) – В. Жуковский; Юрьева И.Ю.(1995), Звонникова Л.(2012) – А.С. Пушкин; Хализев В., Майорова О. (1983) Мюллер де Морог И. (1994), Терновская Е.А. (2004) – Н. Лесков; Омельницкая Е. Ю. (2012) – М.Е. Салтыков-Щедрин и др. В связи с интерпретацией Книги Иова возникает ряд исследований, посвященных праведникам и праведничеству: Двоеглазов В.В.(2015), Неронова М. Ю.(2011) и др.

Отдельно можно выделить труды, посвященные философии библейской истории Иова: Августин (1895), архимандрит Филарет (Филаретов) 1872, Козырев Ф. Н. (2005), Малков П.Ю. (2014), Мень А. (1994), Мурилкин П.(2016, 2017), Осколков П. (2018), Попов Н. (2020), Шестов Л.(2001) и др.

Кроме того, Книга Иова упоминается в связи с пониманием причин страданий человеческих у Бердяева Н.А. (1993, 2000), Бардыковой И.В. (2007), Обуховой Т.М. (2015), *Поселянин Е.(2007)*, Мурилкин П.(2000) и др.

Обсуждение

Почему страданию уделяют такое внимание многие ученые и богословы? Многие исследователи русской культуры указывали на главенствующее положение феномена страдания в культурной парадигме (Н.Бердяев, В.Соловьев и др.). Также темой страдания как раскрытия души человеческой пронизана русская классическая литература. Страдание представляет собой что-то похожее на катарсис, на очищение, которое является условием духовного роста героя.

С такой же надеждой на будущее претерпевает русский народ все испытания. В стихотворении А. Блока «Гамаюн, птица вещая» они очень образно прописаны:

Вещает иго злых татар,

Вещает казней ряд кровавых,
И трус, и голод, и пожар,
Злодеев силу, гибель правых...ii

Недаром одной из определяющих характеристик русской ментальности часто называют культ страдания. Для русской жизни необходимо страдание в как ощущение всей полноты счастья: «Не было бы счастья, да несчастье помогло», «Бог терпел и нам велел» – слышим мы в русских пословицах. И родную землю описывает наша литература не просто страдальцей, а многострадающей Русью. Например:

1) Усни, многострадальная!

...

Терпи, многокучинная!

Терпи, многострадальная!

Нам правды не найти...iii (Некрасов Н. «Кому на Руси жить хорошо»)

2) Наша любовь к русской земле, многострадальной и жертвенной, превышает все эпохи, все отношения и все идеологические построения.iv (Бердяев Н. А., Судьба России)

2) «Не время решать этот... вопрос, пред нами стоит другой, более значительный и трагический, это – наш вопрос, вопрос многострадальной родины нашей». (Горький Максим, Жизнь Клима Самгина)v

Страданиями Русь очищается как обыкновенная душа. Ведь из всех наказаний самое грозное для грешной нераскаянной души – быть свободной от страданий, быть предоставленной безоблачному благополучию. У А.П. Чехова в рассказе «Крыжовник» было по этому поводу сказано, что рядом со счастливыми беззаботными людьми должен стоять кто-то с колокольчиком и позванивать, напоминая о том, что это обманчивое благополучие приводит к душевной смерти. Недаром страдание стоит рядом со злом, готовое в любую минуту защитить человеческую душу. Оно как бы берет виновного человека и погружает его в свое очистительное пламя.

Почти все поэты и писатели проходили через это очистительное пламя. Оно обнажало их душу и заставляло видеть реальный мир. Вспомним стихотворение А. С. Пушкина «Дар напрасный, дар случайный»:

«Дар напрасный, дар случайный,
Жизнь, зачем ты мне дана?
Иль зачем судьбою тайной
Ты на казнь осуждена?
Кто меня враждебной властью
Из ничтожества воззвал,
Душу мне наполнил страстью,
Ум сомненьем взволновал?..
Цели нет передо мною:
Сердце пусто, празден ум,
И томит меня тоскою
Однозвучный жизни шум».vi

Литературовед Д. Благой отмечал, что в этом стихотворении есть имплицитная отсылка к сюжету ветхозаветной книги Иова. При этом он подчеркивал, что ещё в 1823-1824 годы поэт серьезно изучал Библию, и она служила одним из главных источников вдохновения для поэта.vii

«...написав «Дар...» в свой день рождения, он, как и Иов, «проклял день свой» («на что дан свет человеку, которого путь закрыт и которого Бог окружил мраком?»). Даже чувство враждебности Творца отчётливо звучит уже в мольбе Иова», – пишет И. Юрьева, как бы

дополняя Благое в том, что и поэта, и Иова было за что подвергнуть страданиям.viii

Важно, что это стихотворение не оставил без внимания просвещенный человек и поэт владыка «Филарет митрополит Московский и Коломенский Филарет (Дроздов):

Не напрасно, не случайно
Жизнь от Бога нам дана,
Не без воли Бога тайной
И на казнь осуждена...» ix

Отвечая Пушкину, митрополит Филарет имел в виду праведные страдания Иова, который в результате понимает таинственную силу Божию, пресекающую греховный путь грешника и привлекающую его к участию в святости Бога.

Книга Иова – это книга страдания. На земле ни одной книги, ни одного художественного произведения, дающего такую глубину познания о страданиях, как Книга Иова.

Исходя из такого понимания страдания, хочется схематизировать этот феномен. Человеческую душу необходимо сохранить. Наиболее действенный инструмент сохранения человеческой души богословская традиция и человеческая мораль видят в страдание. Оно может по-разному действовать: может искупить, может подводить к покаянию грешника, а может вызывать бунт или смирение у праведника. Философ и культуролог Бардыкова И.В. пишет: «Одним полезны сильные, молниеносные удары страданий; другим – та постоянная, кропотливая, настойчивая обработка, которая дает алмазу его красоту, блеск и игру. Но для тех и других нужно премудрое действие скорби, помогающее достигнуть душевной красоты»x.

В Книге Иова мы прочитываем все три вида действенного страдания. Иов – одновременно образец терпения и яркого мятежника, не желающего мириться со своей долей. Он грешник и праведник в одном лице. Представим этот метафорический образ как своеобразные модели страдания. Цели и результаты страдания можно изобразить в виде обобщенной метафорической модели, состоящей из трех видов

Иов должен страдать, чтобы достичь духовного совершенства. Для того, чтобы лично быть достойным встречи с Богом. В Иове эта мера огромна. И Господь позволяет ему страдать и искушаться, так что через эти страдания и искушения он достигнет окончательного совершенства - максимального окончательного совершенства, которое откроет ему возможность лично встретиться с Богом, достичь вершины святости, пророчества и понимание открытой истины. В конце концов, через страдания человек совершенствуется.

Страдания Иова – это страдания обоживающие. Страдания Иова привели к личной встрече с Богом, к тому диалогу.

Мировоззренческие вопросы ставит перед человечеством Книга Иова и отвечает на них. Осталось только внять и действовать в соответствии с Божиим промыслом о нас.

Вспомнив самые знаменитые произведения русской литературы и обнаружив там образные реализации двух видов страданий, мы сочли необходимым продолжить исследовательскую работу. Для точности результатов использования Книги Иова в контексте русской художественной литературы XIX вв. была необходима сплошная выборка из этих произведений.

Результаты

Национальный корпус русского языка¹ дал нам эту возможность поиска. Мы задали хронологические рамки 19 век и получили более 1700 произведений русских писателей и поэтов, в которых можно осуществлять отбор интересующего нас словоупотребления: Иов или Книга Иова. Сплошная выборка показала, что только 8 поэтов и 23 писателя в своих произведениях напрямую упоминают библейского Иова или Книгу Иова

№	Поэты	Количество употреблений
	В. А. Жуковский. «Он нес свой крест тяжелый на Голгофу...» Странствующий жид (1851-1852)	1
	М. А. Дмитриев. «Я исповедался Тебе, Владыко...» Исповедь (1847)	1
	В. Г. Тепляков. «Земного бытия здесь нет...» Затворник (1826)	1
	Д. И. Хвостов. «Всему есть мера, вес, всему конец...» басня «Лев состаревшейся» (1802)	1
	Ф. Н. Глинка. «Что наша жизнь? Тревожный сон...» Иов. Глава VII из поэмы. (1826-1834)	4
	Е.Л. Милькеев (1815–1845) «Из Иова», 1841	5
	Д. С. Мережковский. «...И непорочного Иова струпьями лютой проказы...» Иов (1892)	8

В Таблице 1 представлены все поэтические предпочтения интерпретации Книги Иова 19 век (В.А. Жуковский, М.А. Дмитриев, В.Г. Тепляков, Д.И. Хвостов, Ф.Н. Глинка, Е.Л. Милькеев, Д.С. Мережковский), расположенные по возрастанию показателя частоты употребления.

Таблице 2 представлены все прозаики, в произведениях которых встречается Иов или

Книга Иова. Как видно из дат написания произведений, все тексты относятся только к литературе 19 века. У 16 авторов упоминание Иова встречается единожды (А.И. Герцен, А.А. Бестужев-Марлинский, А.Ф. Писемский, В.В. Крестовский, В.Т. Нарезный, Г.И. Успенский, Г.П. Данилевский, Д.В. Григорович, Е.А. Салиас, И.И. Лажечников, Н.А. Лейкин, П.И. Мельников-Печерский, П.Ф. Якубович, А.П. Чехов), у 9 писателей многократно (В.И. Немирович-Данченко, И.А. Гончаров, Н.С. Лесков, М.Е. Салтыков-Щедрин, Ф.М. Достоевский, А.И. Эртель, Д.Н. Мамин-Сибиряк, М.Н. Волконский, Максим Горький). Таблица представляет частотность упоминания образа Иова по возрастанию показателя. Кроме того, нам удалось выявить, что количественный показатель появлений образа Иова в русской литературе 19 века связан с преобладанием прозаических форм.

Писатели	Количество употреблений
А. П. Чехов. Моя жизнь (1896)	1
А.И. Герцен. Былое и думы (1856)	1
А.А. Бестужев-Марлинский. Мулла-Нур (1836)	1
А.Ф. Писемский. Плотничья артель (1855)	1
В.В. Крестовский. Петербургские трущобы. Книга о сытых и голодных. Части 1-3 (1864)	1
В.Т. Нарезный. Бурсак (1822)	1
Г.И. Успенский. Власть земли (1882)	1
Г.П. Данилевский. Потемкин на Дунае (1876)	1
Д.В. Григорович. Не по хорошу мил, — по милу хорош (1889)	1
Е.А. Салиас. На Москве (1880)	1
И.И. Лажечников. Басурман (1838)	1
Н.А. Лейкин. Наши за границей (1890)	1
П.И. Мельников-Печерский. Медвѣжий уголь. Рассказ // «Русский вестник», 1857	1
П.Ф. Якубович. В мире отверженных. Том 1 // «Русское богатство», 1896	1
А. И. Эртель	2
И.А. Гончаров	2
В. И. Немирович-Данченко	3
Д. Н. Мамин-Сибиряк	4
М.Н. Волконский. Кольцо императрицы (1896)	4
Н. С. Лесков	5
М. Е. Салтыков-Щедрин	6
Максим Горький	6
Ф. М. Достоевский	12

Интерес к упоминанию Книги Иова в произведениях русской классической литературы показал,

что литературные и культурные события происходят на фоне социально-исторических, эпохальных и национальных проблем. В 19 веке таких всплесков интереса к Книге Иова было четыре. Развитие направления «реализм» как раз приходится на 30-е годы 19 в., тот самый первый всплеск интереса к Книге Иова. Возможно, что это может быть связано с живыми воспоминаниями о декабристах, с угрызениями совести у оставшейся в стороне русской интеллигенции, с провозглашением графом Уваровым трех постулатов народной жизни: народность, православие, самодержавие. На первый план выходит тема покаяния, смирения и терпения.

Второй всплеск интереса к Книге Иова мы зафиксировали в послереформенные 60-е годы 19 в. Этому могло способствовать и развитие почвенничества, и размышления о страдании и наказании, страдании и спасении русских поэтов некрасовской школы.

Происхождение третьего пика популярности образа Иова в литературе мы можем предположительно соотнести со временем создания нового типа романа – романа как художественного познания человека Достоевским, Лесковым, Салтыковым-Щедринным, Толстым (70-е годы). Развитие русской литературы в это время сохраняет единую реалистическую эстетическую платформу, которая предлагает читателям различные варианты выбора жизненного пути православным героям художественных произведений.

Литература 19 века обращается к анализу социальных явлений, тех событий которые происходят параллельно. Персонажи жизни изображаются в контексте повседневности. Они вписаны в эпоху, их характеры и поведение – историческая калька. Это время характеризуется литературным направлением критический реализм, главный жанр его – роман (нравственный или психологический).

При этом четвертый всплеск интереса к Книге Иова в 90-е годы можно связать с приходом в литературу новых реалистов (Эртеля, Чехова, Горького). Они описывают новую действительность экономического подъема страны, а видят все те же человеческие чаяния: страдания от несправедливости.

В поэме Федора Николаевича Глинки «Иов. Свободное подражание священной Книге Иова»: речь идет о заключительных главах поэмы Глинки – первого в русской поэзии переложения всей Книги Иова (1829–1834).

«Так семь ночей прошли в пустыне, -
С тех пор как _трое_ из друзей
(И каждый от земли своей)
Пришли об Иове проведать.

Пришли и - друга не узнали!
Вотще знакомых черт искали,
Уставя на него глаза:
Кругом его была зараза
И Бога гневного гроза;
На нем белелася проказа
От головы до самых ног!
Живой мертвец – он изнемог »xii

Ф.Н. Глинка работал над поэмой «Иов» во время карельской ссылки и после нее. Обращение поэта к древнему образу Иова многострадального во многом связано с обстоятельствами личной жизни Глинки, прежде всего несправедливым, как он считал, осуждением.

В предисловии к одному из изданий поэмы Глинка писал: «Тогда на берегах

величественных озер, – этих огромных зеркал, в которых отражалось небо Севера, в местах, загроможденных обломками какого-то древнего мира, – раскрыл я опять книгу Иова, – и как изумился, не найдя в ней прежней неясности... Душа невольно сроднилась со страдальцем: века исчезли, расстояния не стало... Я понял его муки, разгадал тайны скорби, непостижимой для счастливых мира».xiii

Глубоко личное восприятие Книги Иова отразилось и на выборе разновидности интерпретации темы страдания. Страдание невинного – это путь к его спасению, которое автор поэмы так и не принял. Поэт очень вольно обращался со священным текстом и это вызвало многолетнюю задержку книги в петербургском комитете духовной Цензуры – поэма вышла только в 1859 году отдельным изданием. «Свободное подражание священной книге Иова» было посвящено жене поэта.

Поэтические образы покаяния раскрываются в стихотворной форме исповедей (Жуковский В. и Дмитриев Д.). Основные мотивы Книги Иова – искушение, страдание, примирение – переданы в поэме Д. Мережковского Д.С. Мережковский пишет о торжестве разума, просвещения и Бога на фоне страданий праведного. В.А. Жуковский, Д.А.Дмитриев, В.Г. Тепляков, Е.Л. Милькеев с надеждой ждут прощения. Встречается одна басня (Хвостов Д.), в которой иносказательно мы тоже видим искушение старостью для сильного мира сего и нежелание примирения. Д.И Хвостов, Я.Б. Княжнин не оставляют надежды на спасение.

Послереформенная Россия нашла отражение в литературе 19 века. На смену реализму пришел критический реализм, поставивший задачи практического решения многих вопросов бытия русского человека. Образ Иова становится очень востребован писателями-философами этого времени.

В 60-е годы широкой публике становится известен Николай Семенович Лесков. Его религиозные взгляды связаны с идеей практического православия: делай добрые дела – будь человеком. После реформы 61 года такая мораль объяснима и востребована.

Благородством персонажи Николая Семеновича не кичатся, они не требуют благ, они довольны тем, что имеет и живут здесь и сейчас. обижаться не умеют и не хотят, чтут чувство собственного достоинства. Так, в очерке «Н.С. Лескова «Леди Макбет Мценского уезда» в финале в 15 главе мы читаем:

«Катерине Львовне, впрочем, было уже ничто не обидно. Выплавав свои слезы, она окаменела и с деревянным спокойствием собиралась выходить на переключку...»xiv

Писатель настаивал на том, что психологический тип женщины, изображенный им в очерке, существует. Это антипод праведности – это прекрасный повод поговорить о роли женщины в Книге Иова.

Главная героиня так страстно влюбилась, что потеряла всё человеческое, стала самкой с кровавым остервенением убивающей вокруг себя все и всех. Души нет, есть только жажда мести и бунт против Создателя.

Посмотрите как пейзаж соответствует мыслям героини и тому, как сам Лесков видит эту ситуацию:

«Безотраднейшая картина: горсть людей, оторванных от света и лишенных всякой тени надежд на лучшее будущее, тонет в холодной черной грязи грунтовой дороги. Кругом все до ужаса безобразно: бесконечная грязь, серое небо, обезлиственные, мокрые ракиты и в растопыренных их сучьях нахохлившаяся ворона. Ветер то стонет, то злится, то воет и ревет.

В этих адских, душу раздирающих звуках, которые довершают весь ужас картины, звучат советы жены библейского Иова: "Прокляни день твоего рождения и умри"xv.

Кто не хочет вслушиваться в эти слова, кого мысль о смерти и в этом печальном положении не льстит, а пугает, тому надо стараться заглушить эти воющие голоса чем-нибудь

еще более их безобразным. Это прекрасно понимает простой человек: он спускает тогда на волю всю свою звериную простоту, начинает глупить, издеваться над собою, над людьми, над чувством. Не особенно нежный и без того, он становится зол сугубо...»xvi

В этом эпизоде мы видим прямую связь с тем моментом из Книги Иова, когда жена его предлагала ему отказаться от Богу и умереть, чтобы не выносить страдания. Героиня Лескова так и поступила. Почему? На этот вопрос отвечает и сам автор – не было духовных сил, не было стремления к Богу, не было опоры в виде веры. Когда ушло все мирское, ушла и основа жизни, в которой не было место Богу. Жена подталкивает Иова согрешить против Бога, но он находит силы противостоять и этому искушению.

Жена Иова, Катерина Львовна и др. верные домохозяйки и люди живущие только чувствами отказываются от Господа, их сердце становится холодным и злым, они «мертвые души». Но если у Гоголя Плюшкину оставляется второй шанс, то этим героям страдание даются в наказание за грехи.

Книга Александра Ивановича Эртеля «Записки Степняка» составлена из очерков, печатавшихся в журналах «Вестник Европы», «Русское богатство», «Дело». Она вышла отдельным изданием в 1883 году и имела социально-экономическое содержание. Автор описал, как отмена крепостного права отразилась на положении различных групп русского общества.

Один из персонажей Семенов описан автором с нежностью и любовью. Редкий человек, которого он сравнивает с Иовом:

«Отличительной чертой Семенова характера было смирение и какое-то невозмутимое спокойствие духа....А между тем, претерпел он столько, что, кажется, сам дивно терпеливый Иов опешил бы. Судите сами. Была у Семена большая семья, имелось порядочное хозяйство, и даже водились две кладушки старого хлеба, что, как известно, служит уж доказательством почти богатства (разумеется, {189} крестьянского). Семья не знала, что такое "недоимка", "неотработка", "голодуха" и тому подобные неизбежности крестьянской жизни. Но все это сразу рухнуло и рассыпалось прахом... В семидесятом году свирепствовала холера: из Семеновой избы в одну неделю вынесли пять гробов. Остались в живых Семен с женою да их сынишка, мальчик пяти лет. В семьдесят первом году попрел весь хлеб в поле, а какой успели свезть на гумно -- погнил и пророс на гумне. У Семена он попрел в поле. В семьдесят втором году, в одно летнее и, по обыкновению, прекрасное утро, к Семену в избу принесли мальчика с проломленным черепом и разбитой ключицей: был в ночном, скакал на лошади (это семилеток-то!) и упал. История не редкая. Не успели похоронить не в меру шустрого мальчугана и не успела мать, убитая горем, оправиться от "сполоху", выразившегося нервным трясением головы и частыми истерическими криками, случился пожар: "баловались" конокрады односельцы, приговоренные "миром" к высылке в Сибирь. Семеново хозяйство сгорело дотла. Семен все крепился. Путем каких-то нечеловеческих усилий сбил он денег на избу и уж поставил ее: "Только бы жить!", по его выражению, но тут судьба уж окончательно его подкузьмила: жена тосковала, тосковала да и сбежала к купеческому приказчику. Тогда Семен собрал "старичков" и торжественно отказался от земли, которую находчивые "старички" тут же, на сходке, и пропили целовальнику на три года.

– И, несмотря на все это, Семен сохранил безмятежность духа необыкновенную. Часто я задавал себе вопрос: что противопоставляет этот утлый человек своей беспощадно суровой доле? Откуда у него эта беспечальная улыбка, эта мягкая светлость взгляда? – и не мог решить этого вопроса.

Он носил свое горе в себе, тихо и бережно, и не любил делиться им с людьми, не любил толковать о нем, подобно многим горемыкам, которые и самое горе-то свое забывают в пылу жалоб и сетований. Но если ему неизбежно приходилось говорить с вами о своих напастях, –

безмятежность не покидала его, и вы не могли бы заметить в его голосе ни капли горечи».xvii

Автор недоумевает, не понимает, откуда такое терпение у простого человека, откуда такая мудрость. Вот пример праведника, который, следуя воли Божией, не ропщет, а принимает эту возвышающую силу смирения, проходит страдания и открывает свое сердце Богу. Герой является примером возвышающей силы страдания.

Итак, анализ наиболее ярких примеров заявленного периода говорит о том, что романы и повести литературы 60-80-х годов 19 века тяготеют к развитию темы праведности, пониманию смысла страдания через смирение.

Конец 19 века связан с появлением в литературе размышлений на важную тему соотношения человеческого и экономического в буржуазном развитии России. Писатель-сибиряк Дмитрий Николаевич Мамин-Сибиряк с репортерской точностью старается передать эти опасения своим читателям.

В произведении «Охонины брови» праведник писатель пишет о праведнике герое. В темнице воеводского городка Усторожья томятся разные люди, среди них дьячок из Служней слободы Прокопьевского монастыря Арефа. Охоня – это была дочь дьячка, которая помогла выбраться ему из судной избы.

Праведник Арефа претерпевает страдания без всякого на то основания и рассказывает дочери:

«Первым делом, конечно, была истоплена монастырская баня, – Арефа едва дождался этого счастья. Узникам всего тяжелее доставалось именно это лишение. Изъеденные кандалами ноги ему перевязала Охоня, – она умела ходить за больными, чему научилась у матери. В пограничных деревнях, на которые делались постоянные нападения со стороны степи, женщины умели унимать кровь, делать перевязки и вообще "отхаживать сколотых".

– Зело оскорбел во узилище, доченька, – жаловался Арефа. – Сидел на гноище, как Иов многострадальный...

Забравшись в бане на полоч, Арефа блаженствовал часа два, пока монастырские мужики нещадно парили его свежими вениками. Несколько раз он выскакивал на двор, обливался студеною колодезною водой и опять лез в баню, пока не ослабел до того, что его принесли в жилую избу на подрыснике. Арефа несколько времени ничего не понимал и даже не сознавал, где он и что с ним делается, а только тяжело дышал, как загнанная лошадь. Охоня опять растирала ему руки и ноги каким-то составом и несколько раз принималась плакать.

– Перестань, дура, – проговорил очнувшийся Арефа. – Исхитил преподобный Прокопий из львиных челюстей неведима, а вперед – бог. Сподобился и в бане попариться».xviii

Не разрешает герой дочери хулу на Бога возводить. Принимает все свои страдания. Принимает так, как принимает их сам писатель, которому известны они не понаслышке. Арефу спасает его феноменальная выносливость, богатырское терпение и волевая напористость – по-видимому, тоже национальный комплекс, веками выработанный русским человеком.

В этом упоминании библейского героя Иова есть какая-то светлая надежда на будущее. Что не происходило бы в жизни автора и его героев, Мамин-Сибиряк всегда оставался верным своему делу и Богу – истинный праведник.

Писатели 19 века показали русских людей как искателей и носителей истины, Божьей правды или как мерзавцев и негодяев, заслуживающих наказания. Нами было отмечено странное разделение интерпретации образа Иова: страдание как наказание и страдание как очищающая сила праведника преобладают в русской прозе 19 в.

Отмечено большое количество образов праведников среди интерпретаций страданий Иова. В русской литературе больше не было и, наверное, уже их в таком количестве и не будет: девять героев мы нашли у шести писателей (Григорович Д.В., Эртель А.И., Мамин-Сибиряк Д.Н.,

Н.Лесков, Салтыков-Щедрин М.Е., Достоевский Ф.М.)

Образ Иова находит разнообразное воплощение в творчестве прозаиков 19 века:

Д. Н. Мамин-Сибиряк и Ф.М. Достоевский страдают так же как Иов, как праведники с благодарностью и надеждой к Богу.

Страдания у М.Е. Салтыкова-Щедрина и Н.С. Лескова оправданы как наказание, а вера в Бога всегда действенная.

А.И. Эртель и Д.В. Григорович рисуют идеального праведника.

И.А. Гончаров ужасается и одновременно восхищается человеческим терпением и стойкостью.

М.Н. Волконский говорит не о страдании, а о сострадании к ближнему, о любви, которой учит Иов.

М. Горький наоборот считает любовь – страданием и бунтует от невозможности построить Царствие Божие на земле.

Г.П. Данилевский, А.А. Бестужев-Марлинский, В.В. Крестовский, Писемский А.Ф., Е.А. Салиас, Г.И. Успенский, Якубович П.Ф. пишут о такой правде жизни, в которой нет места спасению, там только одно наказание страданием.

А.П. Чехов, А.А. Герцен, В.Т.Нарежный, И.И. Лажечников, Н.А. Лейкин, В. И. Немирович-Данченко, П.И. Мельников-Печерский оставляют своим героям спасительную надежду покаяния.

Выводы

Итак, история Иова явилась ярким примером и образцом для каждого христианина в духовной жизни. Учение святых отцов о страданиях как пути нравственного совершенства и внутреннего аскетичного делания вполне подтверждается в этом великом ветхозаветном праведнике.

Нет сомнений в том, что Книга Иова является кладезем с бесчисленными сокровищами как для философов, так и для писателей всех времен и народов. На основе анализа Книги Иова было выделено три метафорические модели страдания, которые различаются целеполаганием: страдание как наказание (поразить человеческие пороки), страдание как спасение (закалить и возвысить качества души, предохранить ее от всякого соблазна) и страдание праведников как их совершенствование, как возвышающая их сила (понимание Бога и соработничество с ним).

В произведениях русских поэтов и писателей 19 вв., общее количество которых 31, распределение предпочтений по реализации мотива страдания нашло следующее воплощение:

1. Страдание как наказание используют 2 поэта (Я.Б. Княжнин, Д.И. Хвостов) и 9 писателей (Г.П. Данилевский, Г.И. Успенский, А.А. Бестужев-Марлинский, А.Ф. Писемский, В.В. Крестовский, Е.А. Салиас, В.Т. Нарежный, П.Ф. Якубович, Максим Горький)

2. Страдание как спасение используют 6 поэтов (В.А. Жуковский, М.А. Дмитриев, В.Г. Тепляков, Ф.Н. Глинка, Е.Л. Милькеев, Н.П. Мережковский) и 8 писателей (А. П. Чехов, А.И. Герцен, И.И. Лажечников, Н.А. Лейкин, П.И. Мельников-Печерский, И.А. Гончаров, В. И. Немирович-Данченко, М.Н. Волконский)

3. Страдание как совершенствование праведников не используется в поэзии и встречается только у 3 писателей (Д.В. Григорович, А. И. Эртель, Ф. М. Достоевский)

Кроме того, по результатам исследования Н.С. Лесков, М.Е. Салтыков-Щедрин и Д.Н. Мамин-Сибиряк умело воплотили все три разновидности мотива страдания в своих произведениях.

Рабочая гипотеза о том, что метафорическая модель страдания у русских писателей и

поэтов 19 века нашла свое оригинальное воплощение полностью подтвердилась.

Мотив страдания как великая очистительная и воспитательная сила пробуждает дух человека. В нем закаляется стойкость, мужество, самообладание и сила характера. Без страдания нет ни истинной любви, ни подлинного счастья. Тот, кто хочет научиться свободе, должен преодолеть страдания.

Так закаляются герои М.Е. Салтыкова-Щедрина, Н.В. Гоголя, А.С. Пушкина, Жуковского В.А., М. Горького, Д. Дмитриева, Ф. Глинки, Д.Мережковского, А.П. Чехова и др. Бог их не оставляет. Он занимается ими. Так же, как когда-то занимался Иовом.

Страдания возрастают душу «Господь дал, Господь и взял; да будет имя Господне благословенно!» (Иов 1, 21), совершенствуют ее. Страдание трансформируется в сострадание, сострадание в любовь, а любовь есть Бог, что и характерно для русской ментальности. Наверное, поэтому многострадальная матушка-Русь и считается оплодом Иовов, Достоевских и Маминых-Сибиряков.

Список литературы

1. Аверинцев С. С. Книга Иова // Библиотека всемирной литературы. Сер. 1. Поэзия и проза Древнего Востока. Москва, 1973. С. 563-625.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Издание Московской Патриархии. Москва, 2016. – 1260 с.
3. Андреева В. Г. Художественный мир книги очерков А.И. Эртеля «Записки степняка» // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова – № 1, 2013 – С. 93-97.
4. Бардыкова И.В. Концепт страдания в русской философии культуры // Гуманитарные науки. Культурология. – Вестник ТГУ. – В.5 (49), 2007 – С. 314-318.
5. Благой Д.Д. Творческий путь Пушкина (1813 - 1826). – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 580 с.
6. Бердяев Н. А. Философия свободы <https://www.litmir.me/br/?b=114519&p=1> (Дата обращения: 09.09.2021)
7. Беседа с богословом Петром Малковым <https://pstgu.ru/news/smi/2016/04/26/65589/> (Дата обращения: 22.09.2021)
8. Гольденберг А.Х. Иов-ситуация у Пушкина и Гоголя: актуальные проблемы литературоведения. – Известия ВГПУ, 200. – С. 101-107.
9. Двоглазов В. В. Категория «праведничества» в русской литературе первой половины XIX века: дисс. ... к. филол. н. / В. В. Двоглазов. – Киров, 2015. – 241 с.
10. Звонникова Л. Петербургский Иов // Октябрь. – № 6. – 2012. <https://magazines.gorky.media/october/2012/6/peterburgskij-iov.html>
11. Каплан В. «На ножах»: что меня поразило, когда я перечитал этот роман Лескова» <https://foma.ru/na-nozhah-chto-menja-porazilo-kogda-ja-perechital-jetot-roman-leskova.html> (Дата обращения: 28.09.2021)
12. К литературной переписке митрополита Филарета и А.С. Пушкина <http://www.pravoslavie.ru/526.html> (Дата обращения: 28.09.2021)
13. Коровин В.Л. К истолкованию «Оды, выбранной из Иова» М. В. Ломоносова: (богословский аспект) // Актуальные проблемы филологии.– №1. –2015. – С. 93-100.
14. Коровин В. Л. Библейские темы в русской поэзии XVIII – первой половины XIX века: Автореф. дисс. ... д. ф. н. – Москва, 2017. – 47 с. (Дата обращения: 07.08.2021)
15. Коровин В.Л. Книга Иова в стихотворных переложениях XVIII-XIX вв. (Фрагмент о Бегемоте и Левиафане) <https://elibrary.ru/item.asp?id=25809220> (Дата обращения: 27.09.2021)

16. Косых Г. А. Праведность и праведники в творчестве Н. С. Лескова 1870-х годов: Дис. ... к. филол.н. – Волгоград, 1999. – 224 с.
17. Малков П.Ю. Возлюбивший Христа. Святоотеческие толкования на книгу Иова. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2014. – 880 с.
18. Мамардашвили М. Лекции о Прусте (Психологическая топология души). М Москва, 1995. – 245 с.
19. Мурилкин П. Смысл страданий человека в наследии святых отцов-Каппадокийцев // Материалы кафедры богословия. 2014-2015. Сергиев Посад: Московская Духовная Академия, 2016. С. 262-276.
20. Обухова Т.М. Проявления феномена страдания в истории русской культуры // Филологические науки. – №7. – 2015. – Ч.2 – С. 121-123.
21. Омельницкая Е. Ю. Трансформация библейских мотивов в романах М. Е. Салтыкова-Щедрина // Ярославский педагогический вестник – 2012 – № 2 – Том I (Гуманитарные науки). С. 210-213.
22. Поселянин Е. Н. О страдании. По сочинению епископа Л. Буго: публицистика. Москва: Директ-Медиа, 2011 https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=75279
23. Попов Н. Праведный Иов: образ надежды через страдание: Беседа с богословом Петром Малковым <https://pravoslavie.ru/92524.html> (Дата обращения: 02.08.2021)
24. Хализев В., Майорова О. Лесковская концепция праведничества / В мире Лескова: сборник статей. – Москва: Советский писатель, 1983. С.196-233.
25. Худякова, Е. В. Лесковская концепция праведничества и традиции старчества / Е. В. Худякова // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – № 2(35). – С. 145-151.
26. Юрьева И.Ю. Библейская Книга Иова в творчестве Пушкина / И.Ю. Юрьева //Русская литература. – 1995. – № 1. – С. 184-188.

Адеишвили А.Д., Клеменова Е.Н.

*Ростов мемлекеттік экономикалық университеті(РФДИ)
(klemenova@yandex.ru)*

19 F. ОРЫС ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙҮП КІТАБЫНЫҢ МЕТАФОРАЛЫҚ МОДЕЛІ

Аңдатпа. Ұсынылған зерттеу орыс тілінің ұлттық корпусының материалында жүргізілді және жазушылар мен лингвистер үшін де, теологтар үшін де теориялық және практикалық маңызы бар. Алғаш рет 19 ғасырдағы шығармалардың поэтикалық және поэтикалық мәтіндері Әйүп кітабында бейнеленген азапты түсінудің метафоралық моделі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: метафоралық модель, Әйүп бейнесі, мақсат қою, азап категориясы

Adeishvili A.D., Klemenova E.N.

*Rostov State University of Economics, Rostov-on-Don, Russia
(klemenova@yandex.ru)*

THE METAPHORICAL MODEL OF THE BOOK OF JOB IN RUSSIAN LITERATURE OF THE 19TH CENTURY .

Abstract. The study was carried out on the material of the National Corpus of the Russian language. It has theoretical and practical significance both for writers, linguists, and theologians. For the first time, poetic and poetic texts of works of the 19th century are considered as a metaphorical

model of understanding suffering embodied in the Book of Job.

Keywords: metaphorical model, Job's image, goal setting, suffering category

References

1. Averincev S. S. Kniga Iova // Biblioteka vseмирnoj literatury [Library of World Literature]. Ser. 1. Poeziya i proza Drevnego Vostoka. Moskva, 1973. S. 563-625.
2. Bibliya. Knigi Svyashchennogo Pisaniya Vethogo i Novogo Zaveta [The Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Izdanie Moskovskoj Patriarhii. Moskva,, 2016. – 1260 s.
3. Andreeva V. G. Hudozhestvennyj mir knigi ocherkov A.I. Ertelya «Zapiski stepnyaka» [The artistic world of the book of essays by A.I. Ertel "Notes of the Steppe Man"] // Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova □ № 1, 2013 – S. 93-97.
4. Bardykova I.V. Koncept stradaniya v russkoj filosofii kul'tury [The concept of suffering in the Russian philosophy of culture] // Gumanitarnye nauki. Kul'turologiya. – Vestnik TGU. – V.5 (49), 2007 – S. 314-318.
5. Blagoj D.D. Tvorcheskij put' Pushkina [Pushkin 's creative path] (1813 - 1826). – Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950. – 580 s.
6. Berdyayev N. A. Filosofiya svobody [Philosophy of freedom] <https://www.litmir.me/br/?b=114519&p=1> (Data obrasheniya: 09.09.2021)
7. Beseda s bogoslovom Petrom Malkovym [Conversation with the theologian Peter Malkov] <https://pstgu.ru/news/smi/2016/04/26/65589/> (Data obrasheniya: 22.09.2021)
8. Gol'denberg A.H. Iov-situaciya u Pushkina i Gogolya: aktual'nye problemy literaturovedeniya [Job-the situation of Pushkin and Gogol: actual problems of literary criticism]. □ Izvestiya VGPU, 200. □ S. 101-107.
9. Dvoeglazov V. V. Kategoriya «pravednichestva» v russkoj literature pervoj poloviny XIX veka [The category of "righteousness" in Russian literature of the first half of the XIX century]: diss. ... k. filol. n. / V. V. Dvoeglazov. – Kirov, 2015. – 241 s.
10. Zvonnikova L. Peterburgskij Iov [St. Petersburg Job] //Oktyabr'. □ № 6. □ 2012. <https://magazines.gorky.media/october/2012/6/peterburgskij-iov.html>
11. Kaplan V. «Na nozhah»: chto menya porazilo, kogda ya perechital etot roman Leskova» ["On knives": what struck me when I reread this novel by Leskov"] <https://foma.ru/na-nozhah-chto-menja-porazilo-kogda-ja-perechital-jetot-roman-leskova.html> (Data obrasheniya: 28.09.2021)
12. K literaturnoj perepiske mitropolita Filareta i A.S. Pushkina [To the literary correspondence of Metropolitan Filaret and A.S. Pushkin] <http://www.pravoslavie.ru/526.html> (Data obrasheniya: 28.09.2021)
13. Korovin V.L. K istolkovaniyu «Ody, vybrannoj iz Iova» [To the Interpretation of Lomonosov's "Ode Chosen from Job"] M. V. Lomonosova: (bogoslovskij aspekt) // Aktual'nye problemy filologii. □ №1. □ 2015. – S. 93-100.
14. Korovin V. L. Biblejskie temy v russkoj poezii XVIII – pervoj poloviny XIX veka [Biblical themes in Russian poetry of the XVIII - first half of the XIX century]: Avtoref. diss. ... d. f. n. – Moskva, 2017. – 47 s. (Data obrasheniya: 07.08.2021)
15. Korovin V.L. Kniga Iova v stihotvornyh perelozheniyah HVIII-HIH vv. (Fragment o Begemote i Levafane) [The Book of Job in verse arrangements of the XVIII-XIX centuries. (Fragment about the Hippopotamus and Leviathan)] <https://elibrary.ru/item.asp?id=25809220> (Data obrasheniya: 27.08.2021)
16. Kosyh G. A. Pravednost' i pravedniki v tvorchestve N. S. Leskova 1870-h godov [Righteousness and the Righteous in the Works of N. S. Leskov in the 1870s]: Dis. ... k. filol.n. – Volgograd, 1999. – 224 s.

17. Malkov P.YU. Vozlyubivshij Hrista [Who loved Christ]. Svyatootecheskie tolkovaniya na knigu Iova. – M.: Izd-vo Sretenskogo monastyrya, 2014. – 880 s.
18. Mamardashvili M. Lekcii o Pruste (Psihologicheskaya topologiya dushi) [Lectures on Proust (Psychological topology of the Soul)]. M Moskva, 1995. – 245 s.
19. Murilkin P. Smysl stradanij cheloveka v nasledii svyatyh otcov-Kappadokijcev [The meaning of human suffering in the legacy of the Holy Cappadocian Fathers] // Materialy kafedry bogosloviya. 2014-2015. Sergiev Posad: Moskovskaya Duhovnaya Akademiya, 2016. S. 262-276.
20. Obuhova T.M. Proyavleniya fenomena stradanija v istorii russkoj kul'tury [Manifestations of the phenomenon of suffering in the history of Russian culture] // Filologicheskie nauki. №7. 2015. – CH.2 – S. 121-123.
21. Omel'nickaya E. YU. Transformaciya biblejskih motivov v romanah M. E. Saltykova-SHCHe drina [Transformation of Biblical motifs in the novels of M. E. Saltykov-Shchedrin] // YAroslavskij pedagogicheskij vestnik – 2012 – № 2 – Tom I (Gumanitarnye nauki). S. 210-213.
22. Poselyanin E. N. O stradanii. Po sochineniyu episkopa L. Bugo [About suffering. According to the work of Bishop L. Bugo]; publicistika. Moskva: Direkt-Media, 2011 https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=75279
23. Popov N. Pravednyj Iov: obraz nadezhdy cherez stradanie [Righteous Job: The image of hope through suffering]: Beseda s bogoslovom Petrom Malkovym <https://pravoslavie.ru/92524.html> (Data obrasheniya: 02.08.2021)
24. Halizev V., Majorova O. Leskovskaya koncepciya pravednichestva [Leskov 's concept of righteousness] / V mire Leskova: sbornik statej. – Moskva: Sovetskij pisatel', 1983. S.196-233.
25. Hudyakova, E. V. Leskovskaya koncepciya pravednichestva i tradicii starchestva [Leskov's concept of righteousness and the traditions of old age] / E. V. Hudyakova // YAroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2003. – № 2(35). – S. 145-151.
26. YUr'eva I.YU. Biblejskaya Kniga Iova v tvorcestve Pushkina [The Biblical Book of Job in the works of Pushkin] / I.YU. YUr'eva // Russkaya literatura. 1995. № 1. S. 184-188.

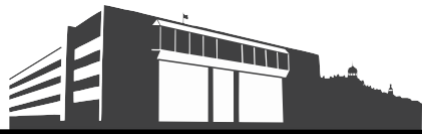
Сведения об авторах:

Адеишвили Акакий Джемалович – иерей, штатный клирик прихода в честь Казанской иконы Божией Матери, Московского патриархата, г. Ростов-на-Дону, Россия.

Клеменова Елена Николаевна – доктор филологических наук, профессор, зав.кафедрой журналистики Ростовского государственного экономического университета (РИНХ), г. Ростов-на-Дону, Россия.

Akaki Dzhemalovich Adeishvili - Priest, full-time cleric of the parish in honour of the Kazan icon of the Mother of God, Rostov-on-Don, Moscow Patriarchate, tel. +79034065833, mtbileli@mail.ru

Elena Klemenova - Doctor of Philology, Professor, Head of Journalism Department, Rostov State University of Economics, Rostov-on-Don, Russia tel. +79185506493, klemenova@yandex.ru

МРНТИ 16.31.51

Т.Е.Пшенина

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(pshenina.latina@gmail.com)

Читательские компетенции студентов-иностранцев в формате смешанного обучения

***Аннотация.** В статье представлен опыт применения смешанного формата обучения русскому языку как иностранному на примере образовательной программы “Флагман” для студентов продвинутого уровня (аспект “Чтение”). В статье уточнены ключевые понятия, связанные с определением и интерпретацией скрытых смыслов текста. Представлен новый подход к обучению русскому языку как иностранному: предварительное выполнение системы заданий с обратной связью от преподавателя, работа над ошибками, и после этого закрепление полученных навыков, углубление интерпретации текста во время аудиторного занятия. В статье представлены образцы заданий, формирующих у студентов такие читательские компетенции, как выделение авторского замысла и интенциональной программы текста, определение и атрибуция эксплицитно и имплицитно выраженных оценок, иронии, определение студентами лакун в своих культурных знаниях, их заполнение. В процессе обучения подтверждена эффективность модели обучения “перевернутый класс” при смешанном формате обучения.*

***Ключевые слова:** русский язык как иностранный, смешанное обучение, перевернутый класс, скрытые смыслы текста, контекст, речевые интенции, метатекстовые средства, эмоциональная оценка*

DOI: 10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-129-137

Введение

Современная наука о языке не даёт однозначного толкования тому, что входит в скрытые смыслы текста. Данная статья сосредоточена на методическом аспекте проблемы, поэтому в начале определены ключевые понятия, которые мы затронем в дальнейшем при рассмотрении практических вопросов обучения иностранцев чтению русских текстов в формате смешанного обучения.

Прежде всего, мы объединяем печатные и звучащие произведения в одно понятие “текст” на основе их цельности и связности. В преподавании на продвинутом этапе русского языка как иностранного (РКИ) мы используем только аутентичные тексты, сохраняющие авторский замысел, логическую структуру, систему оценок (возможно сокращение объема).

Скрытые смыслы в статье понимаются как единицы содержания, для понимания которых требуется выход за пределы текста.

Методология исследования

При обучении студентов программы “Флагман” чтению важны такие скрытые смыслы, как авторский замысел (а также особенности жанра, стиля), речевые интенции (прямые, косвенные, конвенциональные способы их выражения), оценки в тексте (распознавание, атрибуция). Распознавание имплицитно выраженных смыслов в текстах и звучащей речи входит в требования уровня, которого студенты должны достичь к концу программы (ТРКИ-3, С1, OPI

Superior). Отдельное место в курсе чтения занимает анализ иронии, который относится к следующему уровню владения языком (ТРКИ-4, С2, OPI Distinguished) и является зоной ближайшего развития студентов.

Цель исследования — практическая апробация нового подхода к обучению студентов-иностранцев русскому языку: алгоритмы распознавания и считывания скрытых смыслов текстов, разработанные во время аудиторных занятий по аспекту “Чтение”, были включены в систему заданий для самостоятельной работы, требуемые компетенции формировались путем выполнения заданий студентами с обратной связью от преподавателя, затем навыки закреплялись во время выполнения работы над ошибками и последующего участия в аудиторном занятии. Решение методической задачи потребовало разработки системы предтекстовых и притекстовых заданий, а также изменения формата обучения: перехода на смешанный формат.

С целью качественного и количественного анализа эффективности предлагаемого подхода к обучению применялись методы наблюдения, включенного наблюдения, интерпретации, численной таксономии.

История вопроса. Для извлечения и понимания скрытых смыслов необходима опора на контекст. Контекст в монографии Г.В. Колшанского представляется как “совокупность формально фиксированных условий, при которых однозначно выявляется содержание какой-либо языковой единицы (лексической, грамматической и т.д.); при этом под однозначностью следует понимать проявление в заданных условиях только одного конкретного содержания языковой формы (например, одного значения слова, одного значения грамматической формы и т.д.)” [1, 47 стр.]. Г.В. Колшанский разделяет микроконтекст (предложение или высказывание), макроконтекст (абзац или диалогическое единство) и мегаконтекст (весь художественный текст).

В “Лингвистическом энциклопедическом словаре” помимо микро- и макроконтекста также называются экстралингвистический контекст (ситуация коммуникации), невербальный контекст (паралингвистическая сторона общения), различаются эксплицитный (явно выраженный) и имплицитный (явно невыраженный) контексты, причём имплицитный контекст трактуется как один из видов пресуппозиции [2].

Имплицитный контекст соотносится с термином “подтекст”, который толкуется как “не выраженный явным образом, отличный от непосредственно воспринимаемого при чтении фрагмента текста смысл, восстанавливаемый читателем (слушателем, адресатом) на основании соотнесения данного фрагмента текста с предшествующими ему текстовыми фрагментами как в рамках данного текста, так и за его пределами — в созданных ранее текстах («своих» или «чужих»).” [3]

“Словарь социолингвистических терминов” рассматривает вербальный и невербальный контекст на уровне микроконтекста, а также на уровне экстралингвистического контекста [4, 166-167 стр.].

В методическом словаре-справочнике акцент делается на микро- и макроконтекст, в которых “отдельные слова или обороты речи получают точный смысл и выражение” [5, 92 стр.].

Для сравнения, в англоязычной лингвистике контекст в общем значении интерпретируется как “определенные части текста, расположенные поблизости от единицы,

находящейся в центре внимания,” при этом в словарной статье отмечается роль связей фокусной единицы для определения границ контекста. Для нас важно еще одно значение термина “контекст”, отражающее связь с миром (контекст ситуации) через категорию пресуппозиции [6, 103-104 стр.].

Таким образом, при обучении иностранцев чтению следует учитывать микроконтекст (предложение или высказывание), макроконтекст (абзац или диалогическое единство), а для интерпретации имплицитно выраженных смыслов необходимо учитывать весь художественный текст, контекст коммуникативной ситуации, культурный контекст. В случае иностранцев пресуппозиция формируется в процессе предтекстовой и притекстовой работы.

Обсуждение

Представляется перспективным смешанный формат обучения РКИ, при котором предтекстовая работа, процесс чтения, работа со справочной литературой вынесены в предварительное домашнее задание (тесты разных типов, вопросы с открытым ответом, соотнесение понятий, поиск информации, др.), а занятие сосредоточено на сложных вопросах интерпретации текста и на выводе полученных знаний и умений в речь.

В 2020-2021 учебном году на основе смешанного формата нами была апробирована модель обучения “перевернутый класс”: студенты имеют возможность проработать текст в своём темпе, с использованием различных видов словарей, выполняют задания по тексту и получают обратную связь от преподавателя, а также выполняют работу над ошибками до встречи в виртуальной аудитории. Сложность данной модели в том, что ответственность за успех обучения во многом лежит на студентах, и наш опыт подтвердил, что студенты, добросовестно выполнявшие задания и работу над ошибками в установленные сроки показали значительный прогресс по сравнению с теми, кто не готовился к занятиям: если в начале 2020-2021 учебного года в каждом письменном ответе на открытые вопросы было около десятка ошибок, то в конце того же учебного года в ответах этих студентов ошибки стали единичными или исчезли. В устной речи во время аудиторного занятия количество ошибок также значительно уменьшилось. В устных ответах студентов, которые не выполняли предварительные задания или не реагировали на письменные комментарии преподавателя, количество ошибок сохранилось то же, что и в начале учебного года.

В программе “Флагман” аспект “Чтение” неразрывно связан с аспектом “Устная речь”, что отражается в этапах учебного процесса. Работа с текстом подразумевает переход по уровням понимания текста (по И.А. Стернину):

- уровень восприятия (для повествования — фабула; отношения между героями, выраженные эксплицитно; для рассуждения — подтемы)
- уровень понимания (для повествования — причины действий героев; речевые интенции автора, собеседников, героев; для рассуждения — тезис, аргументы, вывод)
- уровень интерпретации (сжатие информации, интерпретация на основе личного опыта, учёт особенностей культуры)
- реализация в порождении собственного текста (звучащего или печатного). [7]

Студенты уровня ТРКИ-2 (B2, OPI Advanced) уже умеют понимать текст на уровне восприятия, они могут выделить и пересказать фабулу повествования; проанализировать отношения между героями, выраженные эксплицитно; перечислить и включить в план подтемы рассуждения.

Цель программы “Флагман” — следующий уровень владения русским языком (ТРКИ-3, C1, OPI Superior). В ходе обучения студенты учатся определять:

- авторский замысел — зачем автор создал текст?

- речевые интенции — что автор / герой хочет сказать этой фразой?
- оценки — кому принадлежат оценки (автору, герою, оппоненту, др.), позитивные они или негативные?

Задача программы “Флагман” — углубить понимание текста студентами, поэтому в работе с текстом большое внимание уделяется причинам действий героев (в том числе культурно обусловленным), речевым интенциям автора и героев, логической структуре рассуждения. Повторяющиеся задания на выделение и объяснение смыслов этого уровня служат базой для перехода на следующий уровень понимания текста — интерпретации.

В тексте-повествовании переключение на уровень понимания происходит, когда студенты выполняют анализ речевых интенций. Идея интенций является новой для студентов, поэтому в начале учебного курса предлагается задание (на основе рассказа В. Драгунского “Куриный бульон”), где студенты из списка выбирают подходящее существительное, называющее речевое действие героев (в примерах здесь и далее правильный ответ — первый).

Я сказал:

– Ты, папа, свари что-нибудь простое, без утюгов. Что-нибудь, понимаешь, самое быстрое!
(Просьба / Согласие / Возражение)

Папа сразу согласился:

– Верно, сынок! Нам что важно? Поесть побыстрее! Это ты ухватил самую суть. Что же можно сварить побыстрее? Ответ простой и ясный: бульон!

(Аргументированное согласие + одобрение / Удивление / Запрос информации)

Я спросил:

– А ты бульон умеешь? (Уточнение / Возражение / Удовлетворение)

Но папа только засмеялся.

– А чего тут уметь? – У него даже заблестели глаза. (Уверенное согласие / Радость / Возражение)

– Ну-ка брось свою репинскую кисть и давай помогай! (Требование / Информирование / Удовлетворение)

На этом же материале сделаны акценты на культурно значимой информации (устойчивое выражение “ухватил суть”, лингвокультурема “репинская кисть”), что служит для перехода к уровню интерпретации. Студентам предлагается найти на портале Академика [8] значения устойчивых выражений из списка и выбрать в задании подходящий синоним, в нашем примере:

“Ухватить суть:

А. Понять.

Б. Быть быстрым.

В. Быть умным.”

Для культурно значимой информации предлагается вопрос с открытым ответом:

“В тексте встречаются названия, связанные с культурой. Найдите, с чем связаны эти слова и выражения: репинская кисть (Репин). Подумайте, что можно сказать о герое, который так говорит?”

Как правило, в начале учебного курса студенты еще не соединяют информацию из текста с личным опытом, знакомыми им художественными произведениями, то есть не включают полученную информацию о широком контексте прочитанного текста в активное употребление. К концу учебного курса ожидается, что студенты самостоятельно выстраивают и отражают в речи связи между новой информацией из прочитанного текста со своим личным опытом и с информацией по той же теме, полученной ранее из других источников.

Сжатый пересказ текста по цепочке во время занятия подразумевает акцент на действия и, особенно, на речевые действия героев, что также служит для перехода студентов на уровень

интерпретации. После этого, выражая свое мнение о сюжете рассказа, отношениях героев, культурных особенностях, студенты реализуют полученную информацию в устной речи. Преподаватель наводящими вопросами стимулирует студентов проводить параллели со знакомой им информацией.

В последующих заданиях уровня понимания (середина 1-го семестра) требуется определить речевую интенцию героя с опорой на текст, речевые интонации, коммуникативную ситуацию. Пример задания (на основе фрагмента художественного фильма “Олигарх”):

“1. Зачем Виктор пришёл к Ларри?

- А) Он просит помочь с партией машин.
- Б) Он жалуется на работников таможни.
- В) Он просит объяснить, как устроена организация.

2. Как Платон Маковский относится к действиям Виктора?

- А) Платон сердится на скрытность Виктора.
- Б) Платон радуется инициативе Виктора.
- В) Платон опасается за жизнь Виктора.”

Также есть задание на самостоятельный поиск культурно значимой информации (переход на уровень интерпретации):

“В видеофрагменте один из героев рассказывает анекдот о новых русских.

— Встречаются двое. Один другому говорит: “Посмотри, какой я галстук себе купил — три тысячи долларов.” А второй ему говорит: “Ну ты лопухнулся: тут за углом такой же за пять.”

ЛОПУХНУТЬСЯ, нусь, нёшься; сов. Упустить шанс; сделать глупость; провалиться, потерпеть неудачу. (Словарь русского арго)

Самостоятельно найдите информацию, кто такие “новые русские” и кратко напишите: какие новые русские в анекдоте, соответствует ли эта характеристика особенностям этой группы людей в реальности.”

Здесь студентам уже не предлагается, где найти культурную информацию, уровень самостоятельности повышается. Работа с отраслевыми словарями русского языка еще представляет трудности для студентов, поэтому приведенная словарная статья помогает понять просторечное выражение и в то же время обращает внимание на стилистические особенности этого глагола.

На занятии студенты отрабатывают понимание и интерпретацию интенций с помощью пересказа видеофрагмента по цепочке с опорой на список глаголов речи, мысли, чувства. Предварительное выполнение приведенных тестов также подготавливает студентов к пересказу, актуализируя в их памяти различные глаголы, которые студенты могут использовать в своей речи.

На занятии обсуждается, почему слово лопухнуться содержится именно в “Словаре русского арго” и как это связано с лингвокультуремой новые русские. Обмен культурной информацией о новых русских (на основе анекдота и самостоятельно найденных источников) стимулирует обоснованное выражение своего мнения о лингвокультурах и вызывает естественный полилог в группе. С помощью наводящих вопросов преподаватель направляет обсуждение на сопоставление с уже известными студентам произведениями, чтобы создать базу для интериоризации нового знания о русской культуре.

Работа с текстом-рассуждением строится от анализа авторского замысла, тематической структуры текста, к анализу фаз рассуждения, отмеченных речевыми интенциями, и к выделению авторских оценок.

В конце 1-го семестра студенты выделяют метатекстовые средства в рассуждении и соотносят их с речевыми интенциями. Например, в научно-популярном тексте “Настал полный антропоцен” студенты находят и классифицируют следующие метатекстовые средства (задание

на соотнесение, таблица 1):

Впервые а затем	Фазы процесса
по словам	Ссылка на мнение
кроме того впрочем	Дополнение информации
дело в том, что	Пояснение тезиса
например так	Введение примера
(сообщество) согласно	Согласие
ни в коем случае нельзя считать я резко отрицательно отношусь к идее	Возражение

Таблица 1.

Во время занятия при обсуждении темы студенты получают задание использовать метатекстовые средства в своей речи, чтобы актуализировать новую информацию о языке.

Для перехода от уровня интерпретации к уровню реализации используется также интенциональная программа: алгоритм рассуждения на заданную тему. Пример развернутой интенциональной программы:

- предъявить тему и обосновать её значимость
- присоединиться к одному из мнений
- выразить своё отношение к проблеме, обосновать свою точку зрения
- выразить согласие / несогласие с мнением собеседника, аргументировав свою точку зрения примером из жизни
- описать конкретную ситуацию
- представить возможное решение конкретной проблемной ситуации
- опровергнуть или признать обоснованность точки зрения собеседника
- отстаивать свою собственную позицию
- сформулировать вывод

Отдельная задача программы “Флагман” — научить студентов выделять оценку в тексте и использовать эту информацию в своих рассуждениях по изучаемой теме.

Сложности могут быть при атрибуции оценки, например, название звучащего текста “Раньше я был тем еще мракобесом” (фрагмент выступления А. Соколова на форуме “Ученые против мифов”) на первый взгляд относится к говорящему, но при внимательном прослушивании аудиотекста можно узнать, что это — цитата из отзывов слушателей, которые сменили свое отношение к науке благодаря популяризаторам. Название содержит имплицитную положительную оценку популяризации науки, и та же имплицитная положительная оценка содержится в выводе (цитате Я. Перельмана): “Значит ли это, что надо превратить обучение в род забавы? Нет, и занимательная наука ни в какой мере не повинна в таком грехе. Роль развлекательного элемента в ней как раз обратная: не науку превращать в забаву, а, напротив, забаву ставить на службу обучению.” Любопытно, что и в начале, и в конце текста используется своего рода доказательство от противного: эксплицитно выраженная отрицательная оценка противопоставляемых элементов (тот еще мракобес, забава = грех) дает основу для умозаключения, что популяризация науки оценивается автором положительно. В своих рассуждениях автор ссылается на мнения других людей (как обычных пользователей

Интернета, так и экспертов-ученых), что позволяет ему сделать обоснованный вывод о пользе популяризации науки и ее положительной оценке разными слоями общества.

После таких заданий можно переходить к определению иронии в тексте. “Несомненно, имплицитность иронии всегда обозначена определенными маркерами, что позволяет Н.К. Салиховой ввести термин “сигнал иронии”, для которого характерна “контекстуальная неуместность сообщаемого, проявляющаяся на смысловом или стилистическом уровне” (С.69)” [9, 54 стр.] В качестве эксплицитных показателей иронии студенты наблюдают за контрастом стилей, например, официальные выражения в одном микроконтексте с разговорными: Это золотое дно — сидеть на берегу денежного потока, погрузить в него босы ножки, босы ручонки. (М. Жванецкий) Еще один эксплицитный показатель — сочетание контрастных оценок в одном микро- или макроконтексте: Рецепт точный (+) и старый (+), но квас получается всё равно вкуснее (+). Шутят, что вычислить, сколько своровали (-) и чем разбавляли (-), невозможно. (передача “Музей советских памятников”) Пародоксы также могут быть маркерами авторской иронии: герой юмористической программы “Однажды в России”, которого зовут “Всевидающий Денис”, носит огромные очки и натывается на мебель в студии.

Результаты

В 1-м семестре студенты осваивают новое для себя понятие интенций, чтобы повысить уровень своей читательской компетенции и перейти к анализу таких скрытых смыслов текста, как авторский замысел, интенционная структура, оценочная информация. Определение лагун в своих культурных знаниях, которые не позволяют адекватно понять текст, представляет сложность, требуется предтекстовая работа с культурной информацией. Во 2-м семестре студенты успешно справляются с заданиями на самостоятельное определение иронии (выбор из 2 вариантов: ирония / нет иронии, например, “Почти идеальные люди”), если в микро- или макроконтексте есть эксплицитные показатели иронии, но обращение к контексту полного текста, контексту ситуации или культурному контексту по-прежнему требует помощи преподавателя.

Выводы

К концу программы “Флагман” студенты владеют следующими читательскими компетенциями:

- ✓ выделение авторского замысла и интенциональной программы текста (с опорой на фабулу / структуру рассуждения)
- ✓ определение и атрибуция эксплицитных оценок (с опорой на данные словарей)
- ✓ определение и атрибуция имплицитных оценок, иронии (с опорой на данные Национального корпуса русского языка, предоставленную информацию)
- ✓ определение лагун в своих культурных знаниях, их заполнение

Смешанный формат при обучении аспектам “Чтение” и “Устная речь” дает богатые возможности преподавателю: индивидуальный подход к студентам, контроль всех этапов освоения учебного материала, возможность индивидуальных комментариев и работы над ошибками в соответствии с потребностями студентов, а также активная мыслительная и речевая деятельность студентов в контролируемой среде учебного занятия, что создает благоприятные условия для развития вторичной языковой личности студентов программы “Флагман”.

Список литературы

1. Колшанский Г.В. Контекстная семантика: Изд. 4-е. — Москва: УРСС: Едиториал УРСС, 2010
2. Контекст // Лингвистический энциклопедический словарь [Электрон.ресурс] — URL: <http://tapemark.narod.ru/les/396a.html> (дата обращения: 24.12.2020)
3. Подтекст // Энциклопедия “Кругосвет” [Электрон.ресурс] — URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PODTEKST.html (дата обращения: 24.12.2020)
4. Словарь социолингвистических терминов / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова. — Алматы, 2020.
5. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. — Москва, 1997.
6. A dictionary of linguistics and phonetics / David Crystal. — 5th ed. — Blackwell Publishing, 2003.
7. Стернин И.А. Анализ скрытых смыслов в тексте. — Воронеж, 2011.
8. Словари на Академике [Электрон.ресурс] — URL: <https://www.dic.academic.ru> (дата обращения: 24.12.2020)
9. Салихова Н.К. Контекстно-ситуативные условия реализации стилистического приема иронии и его функционирование // Научные труды пединститута иностранных языков. Вып. 198. 1976. С. 68–75. Цит. по: Заврумов З.А. Имплицитность иронии в семантическом пространстве художественного текста // Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика, 2016, № 2. С.51–55.

Т.Е. Pshenina

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(pshenina.latina@gmail.com)*

Foreign students' reading competencies in blended learning

Abstract. Blended learning of Russian as a Foreign Language (RFL) was evaluated for advanced students of the Language Flagship Program (in the context of reading skills). Key concepts regarding recognition and interpretation of underlying meanings in the text were clarified. A new approach to RFL education includes a preliminary system of exercises accompanied by teacher's feedback, student's correction and followed by classroom session, which helps to reinforce new skills and have a deeper interpretation of a text. Exercise samples are presented in the article. Exercises are focused on such competencies in reading as the extraction of the author's message and intentional program of text, recognition, and attribution of explicit and implicit affective evaluations and irony, recognition of cultural gap and its fill-in. The education process proved that flipped classroom instructional strategy is efficient for blended learning.

Key words: Russian as a foreign language, blended learning, flipped classroom, underlying meanings in text, context, speech intentions, metatextual means, affective evaluation

Т.Е.Пшенина

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(pshenina.latina@gmail.com)*

Аралас оқыту форматындағы шетелдік студенттердің оқырмандық құзіреттілігі

Аңдатпа. Мақалада жоғары деңгейлі студенттерге арналған “Флагман” білім беру

бағдарламасының үлгісінде орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың аралас форматын қолдану тәжірибесі берілген (“мәтін оқу” аспектісі). Мақалада мәтіннің жасырын мағынасын анықтауға және түсіндіруге байланысты негізгі ұғымдар анықталған. Орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың төмендегі жаңа тәсілдері ұсынылған: оқытушының кері байланысы бар тапсырмалар жүйесін алдын-ала орындау, қателіктермен жұмыс істеу, содан кейін алынған дағдыларды біріктіру, аудиториялық сабақ кезінде мәтінді түсіндіруді тереңдету. Мақалада студенттердің авторлық ойын және мәтіннің тереңдетілген бағдарламасын бөліп көрсету, ирония, анық және нақты бағалауды анықтау және атрибуциялау, студенттердің мәдени білімдеріндегі лақунаны анықтау, оларды толтыру сияқты оқу құзіреттілігін қалыптастыратын тапсырмалардың үлгілері берілген. Оқыту жүйесіндегі аралас оқыту форматында “төңкерілген сынып” оқыту моделінің тиімділігі айқындалған.

Түйін сөздер: шет тілі ретіндегі орыс тілі, аралас оқыту, төңкерілген сынып, мәтіннің жасырын мағыналары, контекст, сөйлеу ниеті, метатекст құралдары, эмоционалды бағалау.

References

1. Kolshanskii G.V. Kontekstnaia semantika [Context semantics] (URSS: Editorial URSS, Moscow, 2010). [in Russian]
2. Kontekst [Context], Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar' [Linguistic encyclopedic dictionary] Available at: <http://tapemark.narod.ru/les/396a.html> [in Russian]. (accessed: 24.12.2020)
3. Podtekst [Implied sense], Entsiklopediia “Krugosvet” [the “Krugosvet” Encyclopedia] Available at: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PODTEKST.html [in Russian]. (accessed: 24.12.2020)
4. Slovar' sotsiolingvisticheskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms] / E.D. Suleimenova, N.Zh. Shaimerdenova, Zh.S. Smagulova, D.Kh. Akanova. (Almaty, 2020). [in Russian]
5. L'vov M.R. Slovar'-spravochnik po metodike russkogo iazyka. [Reference book of Russian language teaching methods] (Moscow, 1997). [in Russian]
6. A dictionary of linguistics and phonetics / David Crystal. — 5th ed. — Blackwell Publishing, 2003.
7. Sternin I.A. Analiz skrytykh smyslov v tekste [Analysis of underlying meanings in text] (Voronezh, 2011) [in Russian].
8. Slovarei na Akademike [Dictionaries in Academica] Available at: <https://www.dic.academic.ru> (accessed: 24.12.2020)
9. Salikhova N.K. Kontekstno-situativnye usloviia realizatsii stilisticheskogo priema ironii i ego funktsionirovanie [Stylistic mean of irony and its functioning under the condition of situational context], Nauchnye trudy pedinstituta inostrannykh iazykov [Scientific studies of pedagogic institute for foreign languages]. 198, 68–75 (1976) Cited in: Zavrumov Z.A. Implitsitnost' ironii v semanticheskom prostranstve khudozhestvennogo teksta [Implicated irony in semantic space of fiction], Vestnik RUDN, seriia Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika [Studies of RUDN University, Theory of Language series. Semiotics. Semantics]. 2, 51–55, (2016) [in Russian]

Сведения об авторе:

Пшенина Татьяна Евгеньевна - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, әл-Фараби д., 71, Алматы, Қазақстан.

Pshenina Tatyana Evgenievna - Candidate of Philological Sciences, associate professor in Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi av., Almaty, Kazakhstan.

Authentic materials in teaching English

Abstract. This article provides general information about authentic materials and their use in a foreign language classroom. It does so by giving a brief overview of the concept of authentic materials and discussing core problems that impede a wide use of authentic materials in a classroom. English language teachers find them time-consuming for planning a lesson and avoid using authentic materials because they contain complex language structures. Further, the paper goes on with a literature and historical overview and describes different approaches to the definition of the term 'authentic materials'. The article also discusses the difference between authentic materials and adapted (or fabricated) materials. Further, the discussion touches upon the problem of incorporating materials into teaching. The article continues by giving strategies for incorporating authentic materials into teaching. The study in this paper was done to explore the attitude of teachers to the use of authentic materials in a classroom. The results of the study demonstrate that most respondents vote for positive influence of authentic materials on learners' language competency.

Key words: authentic materials, authenticity, foreign language teaching, language competence, a real-life context.

DOI: 10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-138-147

Introduction

The issue of using authentic materials in foreign language teaching has been discussed in numerous research works and textbooks, and most of these discussions prove that the impact of authentic materials on learners' competence in a foreign language classroom is undoubtedly beneficial. The approach to teaching English as a foreign language has completely changed in the last decades, and contemporary methodology of foreign language teaching is oriented at communicative competency-based approach bringing a real-life communication into English classes. In this regard, materials of original sources are increasingly becoming a vital factor in teaching English as a foreign language. However, many language practitioners and applied linguists find authentic materials rather complicated to be used in a classroom. One of the core problems is that contemporary purposes of teaching a foreign language are very different from those of a curriculum in educational institutions. Secondly, for some teachers, such materials are a demanding task in terms of language content. English teachers in Kazakhstan have a plentiful choice of instructional materials today – there is a great number of course books that have become an integral part of English language teaching because they are considered to be most effective and less time-consuming for planning a lesson. In the light of real-life communication there is considerable concern about the use of such materials as they contain edited texts that do not or poorly present the language naturally occurring in the context of a native speaker or in the context of standard English. The motivation of this paper is that authentic materials can help learners avoid artificial language in a classroom and absorb the language of the real world. Most language practitioners agree that authentic language is very good for a language learning process, but

they still have a lot of disputes about when authentic materials should be introduced and how they should be selected for teaching a foreign language.

Methodology

The main purpose of this study is to learn about teachers' reflections on the use of authentic materials in the classroom.

We asked Master's and Ph.D. students of Al-Farabi Kazakh National University to participate in the study as most of them teach the English Language at schools or universities. There took part 30 teaching participants in the survey. Their experience of teaching English ranges from two to fifteen years.

The survey questionnaire was distributed among participants to elicit information about their attitudes on use of authentic materials in a foreign language class. The questionnaire included eight questions. The participants were allowed to give their own comments on each of the questions. All the questions were analyzed after the participants had returned the surveys. The quantitative method was used for the result analysis. Research results showed that most participants find authentic materials significant in motivating learners to communicate. Most respondents (41%) agreed that authentic materials make the communication 'real'.

The concept of authentic materials in teaching English as a foreign language is not a new phenomenon. To follow how changes in approaches to English language teaching influenced the use of authentic materials, this work discusses the historical background and development of views on the study of authenticity. We searched for published works to examine what researchers and linguists know in relation to topics relevant to the use of authentic materials in foreign language teaching.

The first investigation into the field of authenticity goes back to as long as 1899, when Henry Sweet emphasized the importance of authenticity [1, p.97; 2, p.101]. He indicated that 'the great advantage of natural, idiomatic texts over artificial 'methods' or 'series' is that they do justice to every feature of the language. The artificial systems, on the other hand, tend to cause incessant repetition of certain grammatical constructions, certain elements of the vocabulary, certain combinations of words to the almost total exclusion of others which are equally, or perhaps even more, essential' [1, p.97].

Later in the 20th century, most linguistic theories spread around the 'Audiolingual Method'. This method was described by Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers in *Approaches and Methods in Language Teaching (A description and analysis)* [3, p.44]. They assumed that 'the emergence of the Audiolingual Method resulted from the increased attention given to foreign language teaching in the United States toward the end of the 1950s' [3, p.47]. This approach demanded the use of carefully selected and structured instructional materials that needed to be oriented at teachers. In this regard, the role of authentic materials in teaching lost its significance during that period.

The issue of authenticity gained an increased interest again in the 1970s. The major factor of considerable concern to the importance of authentic materials was the introduction of the idea of communicative competence by Dell Hymes, which involved more than knowledge of language structures. In his work, D. Hymes claimed that communicative competence does not only comprise knowledge of the language but the need for the contextualized communication [4, p.281].

The introduction of communicative philosophy assumed pivoting of teaching priorities and concentrating on teaching via showing the realities of the language. Freda Mishan classifies approaches to the study of the concept of authenticity in language learning and mentions that the idea of using texts 'communicatively', that is, exploiting them for their content rather than for their linguistic structure, represented a key precept of communicative language teaching [5, p.3]. She describes three groups of approaches to foreign language teaching. Apart from 'communicative approaches', which have been mentioned earlier in this work, she highlights 'materials focused' approaches, in which

learning is centred principally round the text, and 'humanistic approaches' which address the 'whole' learner and emphasize the value of individual development [5, p.1]. She argues that all three groups of approaches are relevant to authenticity.

In the 21st century, English has become a dominant international language. The authors of the British Council report (2013) estimate that about 1.75 billion people in the world speak English. There is a strong need for English in all the spheres, for instance, everyday use, mass media, business, politics, travels, social interaction, and others. In this regard, the role of authentic materials in language teaching has become important because they convey a message of a life context.

Modern approaches to foreign language teaching are basically concentrated on the interrelationship between language, society and culture. An intercultural component has become a fundamentally new concept in contemporary foreign language teaching. S. S. Kunanbaeva focuses on the language as the greatest indicator of culture [6, p.98]. She claims that linguoculturological methodology is the basis for this new approach, and we can view foreign language teaching as a system of intercultural communicative approach in pedagogy [6, p. 8]. In this regard, we cannot but agree that authentic materials are the best way to establish the relationship between a learner, language, and culture. The use of materials found in original sources increases the motivation of language acquisition.

The study of the term 'authentic materials' is characterized by the multiplicity of definitions to describe the idea of authenticity. In the field of language teaching, numerous definitions of authentic materials highlight the fact that they (authentic materials) are (1) not written for specific language teaching purposes and (2) exposure students to a real language atmosphere.

In the literature, there seems to be no general definition of the term authentic materials. In this connection, we have tried to review a range of different labels to define the meaning of authenticity offered by different researchers and linguists.

These are listed in Table 1 and derive from various research works. For example, K. Morrow describes the concept of authenticity as '...a stretch of real language, produced by a real speaker or writer for a real audience and designed to convey a real message of some sort' [7, p.13]. F. Mishan notes how Morrow emphasizes real in his definition, trying to convey the idea that authentic texts are a means of communicating information and not of illustrating specific language points [5, p.12]. Jeremy Harmer describes authentic texts as '... intended for any competent user of the language' [8, p.100]. In this regard, we can assume that authentic materials are particularly beneficial for teaching proficient users of English.

We cannot but mention the results of M. Peacock's investigation of the impact of authentic materials on his students. His findings led to mixed results because along with evidence of positive effects of authentic materials on learners' competency, he revealed that 'overall, learners found authentic materials to be significantly less interesting than artificial' [9]. Some scholars and linguists state that authentic materials are not designed for language teaching, whereas others promote the use of authentic materials in language teaching. It is obvious that despite the differences of opinions in defining the terms 'authenticity' and 'authentic materials', most researchers agree that such materials are produced by native speakers or writers and aimed at conveying a message in a real-life context.

In this article, we can define authentic materials as any type of materials written or recorded by native speakers for native speakers.

However, this paper takes the view that authentic materials can be employed in teaching as they offer students exposure to the language used by native speakers when communicating with native speakers.

Table 1. Definitions in 'authentic materials' research

Source	Definition
K. Morrow (1977)	"An authentic text is a stretch of real language, produced by a real speaker or writer for a real audience and designed to convey a real message of sort." [7, p.13]
Vivian J. Cook (1981)	"Authentic materials are real examples of language produced by native speakers." [10]
H.G. Widdowson (1983)	"[Authenticity] can, on the one hand, be used to refer to actually attested language produced by native speakers for a normal communicative purpose. But the term can also be used, quite legitimately, to refer to the communicative activity of the language user, to the engagement of interpretative procedures for making sense, even if these procedures are operated on and with textual data which are not authentic in the first sense. An authentic stimulus in the form of attested instances of language does not guarantee an authentic response in the form of appropriate language activity." [11, p.30]
D. Nunan (1989)	"Authentic material is any material which has not been specifically produced for the purpose of language teaching." [12, p.54]
C. Kramersch (1993)	"The term authentic [...] refers to the way language is used in non-pedagogic, natural Communication." [13]
J. F. Lee (1995)	"A text is usually regarded as authentic if it is not written for teaching purposes but for a real-life communicative purpose, where the writer has a certain message to pass on to the reader. As such, an authentic text is one that possesses an intrinsically communicative quality." [14]
M. Peacock (1997)	"Authentic materials are materials that have been produced to fulfil some social purpose in the language community." [9]
J. Harmer (2007)	"Authentic texts are not written especially for language learners but are intended for any competent user of the language." [8, p.100]
E. Jacobson (2003)	"...We mean print materials used in ways that they would be used in the lives of learners outside of their adult education classes." [15, p.14]

Discussion

One issue that needs to be raised is the limitation of the use of authentic materials in a classroom. Many language practitioners agree that learners' insufficient language abilities impede the use of authentic materials. Some linguists believe that adaptation of authentic materials might bridge the gap between the complexity of authentic materials and learners' language level. However, we consider the adaptation of authentic materials as one of the least effective ways that can help learners easily absorb a foreign language. Traditional teaching materials concede to authentic materials in terms of their content. This fact explains the necessity of the introduction of authentic materials as early as at an elementary level. Moreover, native-like proficiency is assumed to be the learners' ideal target in mastering a foreign language; and adapted teaching materials lack meaningful content to convey a message of a life context. Authentic materials encourage learners to polish their language skills through real-life communication and provide diversity of learning activity due to their genre style variety.

The afore-mentioned definitions of authenticity and numerous descriptions of the use of authentic materials in foreign language teaching allow us to differentiate authentic materials from adapted ones. Table 2 illustrates essential distinctions between authentic and adapted (fabricated) materials.

Table 2. Essential distinctions between authentic and adapted materials		
	Authentic materials	Adapted materials
The text is composed for	Real-life context	Pedagogic context
The text is aimed at	Communicative competency enhancement	Revision of language structures
The language content	Ellipsis, clichés, etc.	Standard simple speech
Material source	Authentic sources	Specially adapted (fabricated) materials

Turning to the shortcomings of authentic materials, we infer difficulties in authentic texts comprehension due to cultural differences; deterioration of information, and necessity to carefully select materials as a result. Criteria for the selection of authentic materials depend on learners' language level. Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment (2001) created by the Council of Europe specified requirements of language acquisition for all reference levels. All the levels require students to be able to deal with most situations that are likely to arise in almost all the spheres of life; and authentic materials are a powerful source to achieve general comprehension of authentic English. Authentic exposure to language occurs when learners immerse in it in a natural way: read non-adapted books, newspapers, magazines, announcements in English; listen to the radio; watch TV and films in English; search the Internet, etc. A wide variety of different types of authentic materials make it easy to find something that will interest the learners and might encourage them to further exploiting a real-life language context.

We believe that following strategies can help teachers successfully implement authentic materials in a classroom. The first and very important step is the assessment of learners' needs and goals. The second step involves the participation of learners in the process of choosing authentic materials. Here, learners are allowed to bring their own authentic materials to class to support their learning goals. Thirdly, teachers should use authentic materials in authentic ways and not in traditional pedagogy-based ways. For example, a discussion of a current newspaper article is far more beneficial than

reading an adapted political text as it contains more relevant information. Because authentic materials seem to be challenging for learners, teachers should warn them about difficulties they may encounter.

Results

As indicated earlier, we tried to learn about teachers' opinions on use of authentic materials in a language classroom. The results of the questionnaire are demonstrated in Table 3.

This analysis shows that all the respondents prefer to use authentic materials in their language classes. Most participants (83 %) highlighted that they prefer authentic materials mostly because such materials expose learners to a real-life context. More than half of respondents (57 %) consider authentic materials to be an effective way to improve learners' language skills. The results of the research show that authentic materials greatly improve learners' speaking skills. Some of the participants stated that authentic texts motivate learners to speak. For instance, they agree that reading original restaurant menus strongly motivate learners to make a dialogue to discuss items on the menu. According to this research, authentic materials have proved to be a very powerful source at all language levels; and most respondents believe that introducing authentic materials at an early stage will encourage students to feel more confident with complex language structures in no time. The most suitable level for the introduction of authentic materials is a debated aspect in the language teaching field. We would rather support the opinion of our participants. The findings of this research have common grounds with considerations of some research that emphasized positive effects of authentic materials in improving students' reading [8]. The analysis of teachers' responses shows that 100 % of them would use authentic materials in speaking classes, while 90 % of the respondents agree that authentic materials are good in reading classes. The lowest number (43 %) of participants would use authentic materials to improve learners' writing skills. All the respondents (100 %) focus on the complexity of materials while selecting authentic texts for use in the classroom. They also consider the language level (90 %) and learners' needs (70 %) as well. According to them, learners should be given an opportunity to choose the type of authentic materials they would prefer to work with in the classroom. The table shows that the participants of the experiment view the Internet and TV/video as the most common sources of authentic materials. Regarding strategies to follow when incorporating authentic materials in a classroom, 40 % of respondents prefer to use up-to-date sources and claim that they are primarily focused on choosing the best authentic materials for their learners. The results of the analysis show that most of the respondents expect authentic materials to play a crucial role in forming learners' language competency. To feel confident, teachers should carefully select authentic materials and thoroughly design tasks to be used in the classroom.

Question	Answer	No. of respondents	%
Do you prefer to use authentic materials in the class?	yes	30	100%
	no	0	0 %
Why do you prefer to use authentic materials in the class?	exposure to a real-life context	25	83 %
	improvement of learners' language skills	17	57 %
	learners learn about new cultures	9	30 %
What type of skills (receptive or productive) are	receptive (listening)	15	50 %
	receptive (reading)	27	90 %
	productive (speaking)	30	100 %

authentic materials most likely to help to master?	productive (writing)	13	43 %
At what level do you think authentic materials can be used?	A1	30	100 %
	A2	30	100 %
	B1	30	100 %
	B2	30	100 %
	C1	30	100 %
	C2	30	100 %
What criteria can be applied for selection of authentic materials?	learners' level of language	27	90 %
	complexity of the text	30	100 %
	students' needs	23	77 %
What sources of authentic materials are most suited for use in a foreign language class?	Internet	30	100 %
	belles-lettres	19	63 %
	newspapers and journals (or magazines)	11	37 %
	TV/video	28	93 %
What strategies do you follow when incorporating authentic materials in the classroom?	learners' needs assessment	23	77 %
	participation of learners in identifying authentic materials	7	23 %
	using authentic materials in authentic ways	12	40 %
Do you feel confident enough when using authentic materials?	yes	26	87 %
	no	4	13 %

Diagram 1 shows the main advantages of using authentic materials in teaching as offered by the participants of the experiment. Based on the results of the diagram, we can assume that one most significant advantage of authentic materials is that they motivate learners to communicate.

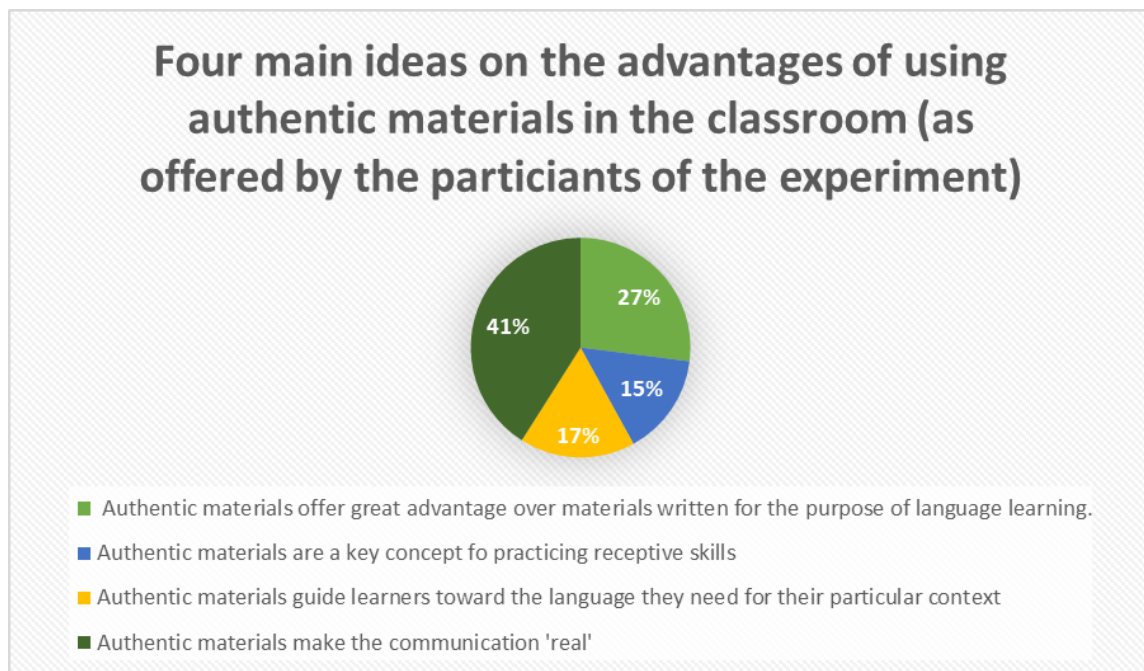

Diagram 1. Four main ideas on the advantages of using authentic materials in the classroom.

Conclusion

This paper discussed the theoretical issues of using authentic materials in a foreign language classroom. The research in the paper explored participants' reflections on the use of authentic materials in the classroom. Both the theoretical part and the research results show that authentic materials are a very helpful and useful 'tool' to encourage learners to absorb a language of the real world. Dealing with authentic materials, learners should be able to comprehend the meaning of the text in a real-life context. This implies a greater role of a teacher as a mediator between learners and authentic materials. Teachers should thoroughly select materials to develop learners' language skills such as reading, writing, speaking, and listening. Authentic materials should convey a certain message to pass on to learners and are the most effective source to enlarge learners' vocabulary. In this regard, the needs of students must be considered.

Shortcomings of the use of authentic materials mainly concern learners' language level. Teachers need to be very careful when choosing authentic materials for one specific level, bearing in mind the grammatical and textual complexity of the material.

Of course, more issues seem to arise in terms of the use of authentic materials in teaching. However, they will be the subject of the research in our further works.

References

1. Gilmore A. Authentic materials and authenticity in foreign language learning // *Language Teaching*. -2007. –Vol. 40. –Is. 2. –P. 97-118.
2. Sample M. G. Authentic materials: a motivational tool for the EFL classroom // *Education and Linguistics Research*. -2015. –Vol.1. –No. 2. – P. 100-119.
3. Richards J. C. & Rodgers T. S. *Approaches and methods in language teaching* / Cambridge: Cambridge University Press, 2001. -278p.
4. Hymes D. H. On communicative competence. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds), *Sociolinguistics: Selected Readings. Part I* / Harmondsworth: Penguin Books, 1972. – p. 269-293.
5. Mishan F. *Designing authenticity into language learning materials* / Bristol, UK, Portland, OR, USA: Intellect Books, 2005. – 346p.
6. Kunanbaeva S. S. *The modernization of foreign language education: the linguocultural-communicative approach* / United Kingdom: Hertfordshire Press, 2013. – 294p.
7. Morrow K. Authentic texts in ESP. In S. Holden (Ed.), *English for Specific Purposes* / London: Modern English Publications, 1977. – p.13-16.
8. Harmer J. *How to teach English*. New edition. – Essex: Pearson Education Limited, 2007. – 290p.
9. Peacock M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners // *ELT Journal*. – 1997. – No.51(2). – p.144-156.
10. Cook V. J. Some uses for second language learning research // *Annals of the New York Academy of Sciences*. – 1981. - Vol. 379. – p.251-258.
11. Widdowson H. G. *Learning purpose and language use*. – Oxford: Oxford University Press, 1983. – 122p.
12. Nunan D. *Designing tasks for the communicative classroom*. –Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 221p.
13. Kramsch C. *Context and culture in language teaching*. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 303p.
14. Lee J. F. *Using task-based activities to restructure class discussions*, 1995. [Electronic resource]. Available at: <https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.1995.tb00811.x> (Accessed on 10.01.2021).
15. Jacobson E., Degener S., Purcell-Gates V. *Creating authentic materials and activities for the adult*

literacy classroom: a handbook for practitioners. – Boston: National Centre for the Study of Adult Learning and Literacy, 2003. – 134p.

М. Жамбылқызы, О.В. Молотовская

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ағылшын тілін оқыту барысында аутентикалық материалдарды пайдалану

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін оқытудағы аутентикалық материалды пайдалану мәселелері қарастырылады. Мақалада «аутентикалық материал» ұғымының түрлі анықтамасы беріліп, зерттеу тарихы қарастырылған. Шет тілін оқыту барысында аутентикалық материалды пайдалану кезінде кездесетін негізгі мәселелер айқындалады. Аталған материалдар ағылшын тілінің оқытушыларына сабақты жоспарлауда қиындық тудырады. Аутентикалық материалдардың күрделі тілдік құрылымдары мұқият қарауды талап етеді. Мақалада аутентикалық және бейімделген материал арасындағы жалпы айырмашылықтар сипатталған және оны ағылшын тілін оқыту үдерісіне енгізу тәсілдері ұсынылған. Аутентикалық материалдың бейімделген материалға қарағанда артықшылығы - мұнда қарапайым тілдік құрылымдар емес, ана тілінде сөйлейтіндердің өзіндік сөйлеу элементтері бар. Сонымен қатар, студенттердің оқу, жазу және сөйлеу дағдыларын дамыту үшін аутентикалық материалдар мұқият таңдалуы керек. Шет тілін оқытуда респонденттердің пікірін анықтау үшін сауалнама жүргізілді. Оның нәтижелері аутентикалық материалдар шетел тілін үйренушілердің тілдік құзыреттілігіне оң әсер тигізетінін, нақты тілдік жағдаят аясында шетел тілін үйренуге көмектесетінін, студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамытуға ықпал ететінін көрсетті.

Түйін сөздер: аутентикалық материалдар, шет тілін үйрену, тілдік құзыреттілік, нақты тілдік жағдай.

М. Жамбылқызы, О.В. Молотовская

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аутентичные материалы в преподавании английского языка

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы применения аутентичных материалов при обучении английскому языку. Рассматриваются основные проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели иностранного языка при использовании аутентичных материалов на занятиях. В частности, аутентичный материал представляет трудности для преподавателей английского языка при планировании занятия и содержит сложные языковые структуры. Описывается история подхода к изучению данного понятия, а также приводятся его различные интерпретации. В работе также представлены различия между аутентичными и адаптированными материалами и изучаются пути включения аутентичных материалов в процесс обучения английскому языку. Данная категория текстов имеют преимущество над адаптированными материалами, так как содержат элементы оригинальной речи носителей языка, а не упрощенные языковые структуры. Кроме того, необходим тщательный подбор подобного материала для его эффективного усвоения обучающимися. С целью выяснения мнения преподавателей относительно использования аутентичных материалов при обучении иностранному языку был проведен опрос. Результаты показали, что согласно мнению большинства респондентов, аутентичные материалы оказывают положительный эффект на языковую компетенцию изучающих иностранный язык и помогают изучать иностранный язык в контексте реальной языковой ситуации.

Ключевые слова: аутентичные материалы, аутентичность, изучение иностранного языка, языковая компетенция, реальная языковая ситуация.

References

1. Gilmore A. Authentic materials and authenticity in foreign language learning, *Language Teaching*, 2007. Vol. 40. Is. 4, 97-118.
2. Sample M.G. Authentic materials: a motivational tool for the EFL classroom, *Education and Linguistic Research*, 2015. Vol. 1. No. 2, 100-119.
3. Richards J. C. & Rodgers T. S. *Approaches and methods in language teaching* (Cambridge University Press, Cambridge. 2001. 278 p.).
4. Hymes D. H. On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds), *Sociolinguistics: Selected Readings. Part I* (Penguin Books, Harmondsworth, 1972. P. 269-293).
5. Mishan F. *Designing authenticity into language learning materials* (Intellect Books, Bristol UK, Portland OR, USA, 2005. 346 p.).
6. Kunanbaeva S. S. *The modernization of foreign language education: the linguocultural-communicative approach* (Hertfordshire Press, United Kingdom, 2013, 294 p.).
7. Morrow K. Authentic texts in ESP. In Holden (ed.), *English for Specific Purposes* (Modern English Publications, London, 1977. P. 13-16).
8. Harmer J. *How to teach English. New edition* (Pearson Education Limited, Essex, 2007. 290 p.).
9. Peacock M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners, *ELT Journal*, 1997. No. 51(2), 144-156.
10. Cook V. J. Some uses for second language learning research, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1981. Vol. 379, 251-258.
11. Widdowson H. G. *Learning purpose and language use* (Oxford University Press, Oxford, 1983. 122 p.).
12. Nunan D. *Designing tasks for the communicative classroom* (Cambridge University Press, Cambridge, 1989. 221 p.).
13. Kramsch C. *Context and culture in language teaching* (Oxford University Press, Oxford, 1993. 303 p.).
14. Lee J. F. Using task-based activities to restructure class discussions [Электронный ресурс] -1995. –URL: <https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.1995.tb00811.x> (Дата обращения 10.01.2021).
15. Jacobson E., Degener S., Purcell-Gates V. *Creating authentic materials and activities for the adult literacy classroom: a handbook for practitioners* (National Centre for the Study of Adult Learning and Literacy, Boston, 2003. 134 p.)

Information about authors:

Жамбылқызы Марина – PhD докторы, доцент міндетін атқарушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Молотовская Ольга – негізгі автор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің 1 курс магистранты, Алматы, Қазақстан.

Zhambylkyzy Marina – Ph.D., Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Molotovskaya Olga – the main author, the 1st year master’s student of the Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhussupova R.F.^{1*}, Kalizhanova A.N.²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University

²Ye.A. Buketov Karaganda University

*Corresponding author: rozazhusupova@mail.ru

Timeline as a Means of Digital Representation of Theoretical Material*

Abstract. The article depicts the use of Timeline innovative online technology based on the theoretical course "The History of the English language" or "Lingua country-study" for students of linguistic specialties. Often in studying theoretical courses modern students have difficulties with tasks related to understanding the cultural and historical context, establishing causal links between historical and linguistic phenomena, remembering social and cultural events. Timeline technology is a description of the sequence of events that occurred in chronological order. This article describes how to use Timeline technology in classrooms, from creating a particular Timeline to testing it in the learning process. In the research given examples and tasks have been analyzed besides the effectiveness of improving theoretical knowledge of the 2nd year students using the platform moodle.enu.kz was detailed. At the end of the course, a survey was conducted in this platform and determined that the Timeline technology contributes to the effective solution of problems, such as the boring presentation of theoretical material, the difficulty in perceiving the authentic text of the old-English period, meets the requirements of distance learning, and moreover is aimed at creative-cognitive and communicative learning of foreign languages.

Key words: online program, timeline, motivation, foreign language teaching

DOI: 10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-148-162

Introduction

Nowadays the study of linguistic and sociocultural processes in their joint interaction is highlighted. It is obvious that it is impossible to consider language phenomena without establishing the conditions and boundaries of the history, culture, economy, social development in the society.

The globally integrated world has been rapidly changing and has been requiring various skills and abilities that cause to reconsider the concept of foreign language education.

The Language is the most important means of communication in a national community which is closely connected with cognitive, psychological, personal peculiarities.

The concept of "language" is usually used in two meanings:

Language in general as an abstract representation of a single human language - a certain class of iconic systems;

A specific language as a real sign system used to communicate in a certain society in a particular period of time [1, p. 46].

The history of every language cannot be considered without the history of its people. The

connection between the history of the language and people is bilateral relations which are preserved by the ancient national traditions, ethnographic habits, personal names, events, customs, habits, and historical works.

Kunanbayeva S.S. determines that a person's competence is formed in the process of education and is a characteristic of the intellectual and professional development of a person [2, p. 56]. Competences as systemic qualitative new formations are a characteristic of the teaching quality and good level of specialist training.

Ethnographers and culturological scientists deal with linguistic facts and data when studying the lifestyles, traditions, and customs of a definite nation. In each language the perception of the world is cut through various historical and linguistic facts.

Hence, language is one of the tools that have been preserved throughout the times for many generations. They studied reference books that link to the national history, language, and culture, as well as the influence of culture on language showing the national mentality and spiritual values of this ethnic community. The linguistic world is in many ways like the logical image of the nation human mind.

Nevertheless, teaching and learning the course "History of the English language" tends to be a negative and boring experience, limited mainly and simply to reading the comprehension of long pages devoid of timelines and visual materials [3, p. 93–107].

Decades ago, Alvin R. Sunseri stated that "Educationists continually charge that history is useless and dull, repetitious and tedious, and should be replaced by courses more concerned with present problems" [4, p. 127-129]. Students, from their point of view, "tend to view history as static facts to be memorized" [5, p. 672-695]. Cynthia Hartzler-Miller also suggests such a practice as historical inquiry, but its use does not flourish due to the lack certain knowledge and beliefs among the teachers which make it possible to adopt alternative approaches [5, p. 672-695].

What makes history subject less interesting in the classroom is that we, the teachers, are mentally not read to revise the whole lesson at home. Teaching is teaching when learning takes place and in history like subject only notes are copied by our students everywhere [6].

The teaching methodology reflects the attitude of the teacher to the purpose of teaching history, and their motivation in turn affects their methods. As a result, perception of history by youth becomes questionable [7, p. 17-22].

As the scientist noted, many students graduate without a really high level of foreign language proficiency. Their language skills are not enough for professional activities. Not only can they not use the language as a tool, they also do not have a clue about how the language functions, laws according to which it works. In isolation from the linguocultural aspect, a foreign language differs little from Latin - it is divorced from cultural characteristics that affect the quality of communication. Language is integral to the history of a nation, its traditions and social structure. That is why the study of the history of a language is as important as the knowledge of its grammar [8, p. 1012–1018].

Halyavin argues that, in the current setting, the teaching of history is declining overall [9, p. 155]. According to him the paradox is that with increasing access to information, there is no increase in professional skills among students - the most active part of Internet users. The previous forms of control of student knowledge - essays, various kinds of abstracts of literature and so on - have become completely meaningless. Students quickly learned to find it all on the Internet and pass it off as their own labor. Moreover, the value of the teacher himself as a carrier and source of information has decreased. According to Halyavin, now information needs to be generated, not just handled as a text.

Using a timeline of events for a new topic may seem like an impossible challenge, but when provided with context clues that can help students connect events to other occasions, it can be a useful tool to introduce new material. This fact can also be useful to assess student learning at the completion of a unit (Classroom Applications - Teaching with Timelines).

Timeline is a basic tool for studying time periods or time-bound topics spanning centuries and eras. Timeline helps students in understanding the chronology of historical events.

Timeline is a common tool for students to use in the various studies to gather information and to create to demonstrate their knowledge [10, p. 230–236]. The Internet is full of free tools with excellent features for creating timelines, which, undoubtedly, seem powerful and visual instruments for educational purposes. Timelines allow to stress and explain the crucial aspects of the working process or present the stages of the progress in the chronological order. Teachers often use the benefits of a timeline during their classes.

During literature review we explored for usage in the lecturing the course English History for university students 6 timelines that were found free on the Internet.

1. Office Timeline (“Free Timeline Makers That Save You Hours of Work”) is one of the most professional tools for creating timelines and Gant diagrams online. Thanks to PowerPoint integration, it becomes possible to include timelines created directly to the PowerPoint slides. Office Timeline allows to import files from other platforms and tools such as Excel or Microsoft Project.

2. Sutori (“Sutori”) is famous for its possibility to use videos and pictures for creating any stories that are especially useful for historical events' representation. Sutori enables exchange in social nets such as Facebook, Pinterest, Twitter и Google Plus. It also lets its users include audio- and video files in the timelines for more efficient and effective cooperation and interaction.

3. MyHistro (“Geo-Located Interactive Timelines with a Social Twist”) is one of the most innovative free tools for creating timelines. It can serve as a platform for elearning or for designing maps as well. MyHistro allows not only to include photos, videos, and texts but also to mark their location on Google maps. As Sutori, it provides its users with ease exchange in such social media as Facebook and Twitter. One its great function is its availability to be used on IOS and Android.

4. SmartDraw (“Flowchart Maker Org Chart Maker Drawing Program Floor Plan Creator”) is another powerful and effective tool for creating timelines with a large set of ready-made templates for all tastes. SmartDraw automatically rearranges the events every time its user makes changes in his/her timeline. It also allows exporting timelines in Word format.

5. Timeline JS (“Timeline JS” - <https://cdn.knightlab.com/libs/timeline>) is the open source with a few functions and highly appreciated as one of the most interactive free instruments for creating timelines. There are also ready-made templates that can be transformed and advanced by more experienced users, who can use various multimedia from Twitter, Flickr, YouTube, Vimeo, Vine, Dailymotion, Google Maps, Wikipedia, SoundCloud, Document Cloud, etc. Timeline JS supports 40 languages; so, teachers can remove all barriers and use this tool for multilanguage projects.

6. Tiki-Toki (“Toki Timeline Maker: Beautiful Web-Based Timeline Software”) – is a program for creating beautiful interactive timelines and sharing them in the net. This instrument is the only one that allows watching its timelines in the 3D on the Internet.

The criteria for choosing one program for lectures and practical classes we considered the following:

- 1 free online application
- 2 easy to connect with Youtube video, Quizlet, MS Teams, etc.
- 3 demonstrate and share with peers
- 4 easy to work in distance learning.

According to all the above-mentioned criteria the most appropriate was Sutori, so we decided to choose Sutori for its easy interface with simple tools and possibility to export timelines in pdf format.

We filled our timeline with the most significant historical events that influenced the English language development.

Sutori is a tool on the online classroom that creates learning resources with photos, videos, quizzes and provides assignments and presentations. It offers a free version without advertisements.

The timelines can be downloaded in pdf format. This tool is used in any area of educational content and for any level of learning.

Methodology

The main object of the experimental teaching was to ask students to create a Timeline to promote the cooperative learning and to develop historical and linguistic knowledge. We tried to consolidate working methods and required tools in order that students engaged with their learning process and develop transversal skills requested by university. These skills were in the subject syllabus: a) theoretical knowledge, b) responsibility skills, c) communicative skills, d) creative skills, e) teamwork.

The specific objectives were that students:

Learn to be respectful and critical of the books, journal, internet publications,

Create texts, images, graphics in cooperative way and share them,

Improve their oral and written communication,

Develop team groupwork,

Search information on the internet, and be able to filter it critically,

Develop learning skills in digital context to construct a critical citizenship.

The experiment was designed to be implemented in two academic years 2019-2020 and 2020-2021. After the first year, we assessed and made a reflection about the initial implementation and the students' acceptance. This innovative experience carried out by 2 teachers, was implemented in a subject of two University of the country. It was a compulsory subject of both Universities.

The participants of the experimental teaching were the second grade University students of the specialty "Foreign languages: Two foreign languages".

The total number of the students were 72.

The duration lasted spring term for 15 weeks, from January till May 2020, 2021.

There were 6 groups of pre-intermediate and intermediate language levels.

The age was mostly 17-19 years old.

The Timeline was presented during online lesson on the screen of the computer. The teacher shared link with students. It was up to the type of the lesson.

Currently the educational trajectory has changed in coronavirus pandemic situation during academic years as 2019-2020 and 2020-2021. Distance education has become a result of the Covid-19 pandemic these years. Online teaching and learning have played an indispensable role in the education programs.

Hence distance learning is aimed at active interaction of all components of the learning process as well as learning objectives, content, methods, forms of teaching, teaching aids using special tools, Internet technologies and other means through online communication between teacher and student.

Distance learning is a form of learning based on information technology in teaching. As Kazakhstani scientists define: Modern distance learning consists of two main components: the first is the information transmission environment (television, radio, systems of information and communication tools, mobile phones); the second is the necessary methods and methods of information exchange [11, p. 75].

So, the proposed Timeline technology was introduced as an interactive learning tool with graphical depiction of events in chronological order that allowed learners to create story chronicles that included photographs and documents in pandemic distant teaching. It gave students complete control over how they presented their theme, with many options available to use. The participants identified causal relationships between events, classified similar events or camp elements of different times.

Most interestingly the timeline offers the ability to combine many online programs in one platform. Teacher mixes media, various links, slide shows, images, photos in one presentation.

Students are greatly enjoyed using many interactive interfaces promoting their motivation to learning dull theoretical material.

The historic periods of the History of the English language were chosen according to the syllabus.

The events were chosen by the thorough analysis of the scientific literature on the raised issue accounted for 49 sources, 32 of which were written in English since we have been exploring the history of the English language development. We also tried to make our timeline as interactive as possible to engage as many people as possible into the study of the most crucial and significant historical events that had a great impact on developing the English language.

For instance, the New English Period included 10 events such as "Printing Press" [12, pp. 187-189, p. 217, p. 233], "The Great Vowel Shift" [12, p. 220, pp. 222-224, p. 233], "King James Bible" [12, p. 56], "Shakespeare's Influence" [12, pp. 217-223], "The First English Dictionary", "Table Alphabetical" [12, p. 216], "The first English-language "Daily Courant" [13, p. 169], "Johnson's English Dictionary" [12, pp. 256-257], "The Times Newspaper" [12, p. 373], "BBC" [14, p. 177], and "The Oxford English Dictionary" [12, p. 216, p. 293, p. 325].

The Timeline was prepared as a text for reading comprehension. The class was reading a book "Legends of King Arthur". Students summarized for each part and did tasks in oral and written forms.

All these events contributed to the English language changes and development. For example, The Great Vowel Shift affected the long vowels of the English language [14, p. 7-14], while Shakespeare invented such new words as 'laughable' (1596) and 'moonbeam' (1600) that entered all English dictionaries. For each event, we chose the text, the video, and the picture because we wanted that our timeline could serve as an electronic book to become aware of the history of English.

Discussion

In order to reach the objectives mentioned above each group of students has to be distributed the tasks to create a Timeline on the given theme.

The Timeline was demonstrated online in the board to the 2d year students at the University with the help of site Sutori.com. The theme and content were carefully examined, checked beforehand, detailed facts and key data were shown. Students followed the link and learnt various events, pictures, videos, diagrams, photos according to the definite period of time in the history of the English language. Students made comments, wrote the complete responses on the sticky note, and placed on the TimeLine board.

They have to summary texts, present investigations, critical analysis of events, presentation of case studies, presentation of real experiences, video, short films clips, documentaries, historical movies, westerns, quizzes, tests, tasks.

It was proposed the universal working algorithm with Timeline demonstration.

- a) theoretical overview of the definite period of the History of the English language
- b) significant events, personalities, places, dates, etc
- c) creation Sutori timeline in groups
- d) public presentation of Sutori timeline
- e) comments and evaluation

Because of each group had to create a Timeline and share it, the learning was an active and dynamic process considering the different learning styles of students and the different digital skills. The material of all tasks was public on the online platform moodle.enu.kz and all the class could participate in other publications and edited the comments. Evaluation and co evaluation were used to assess the tasks. Particularly the cooperative work.

The Moodle survey was named as "Can timeline make English language history more interesting to learn?" <https://moodle.enu.kz/mod/feedback/view.php?id=25517>. The questionnaire was published

on the Moodle platform to examine the practical implementation this digital technology in teaching foreign language. The aim was to determine whether the Timeline as a means of digital representation to make lessons on the History of the English Language more interesting and livelier.

Results

Every lesson was proposed as evaluation processes to know the impact of the innovative experience on student learning. Co-evaluation where each group was asked to assess three different Timelines from the same group. The students were asked to check the quality of the texts, the constancy of the entries, the formality, the links, historical significance. This evaluation had a formative purpose, and it was in group.

Students observed the history of Old English Period, for example, with accordance to the dates. Students properly worked with each date in this period, checked in open-ended questionnaire and passed the test. Moreover, a link of TimeLine was attached in the chat and students saved their works in PDF format and shared the link. Generally, from lesson observation, for presentation theoretical materials it took 20-30 minutes and 20 minutes were devoted to Timeline completion and its discussion.

Figure 1 demonstrates the representation of the beginning of our timeline in a part of the New English Period at the first point (Figure 1).

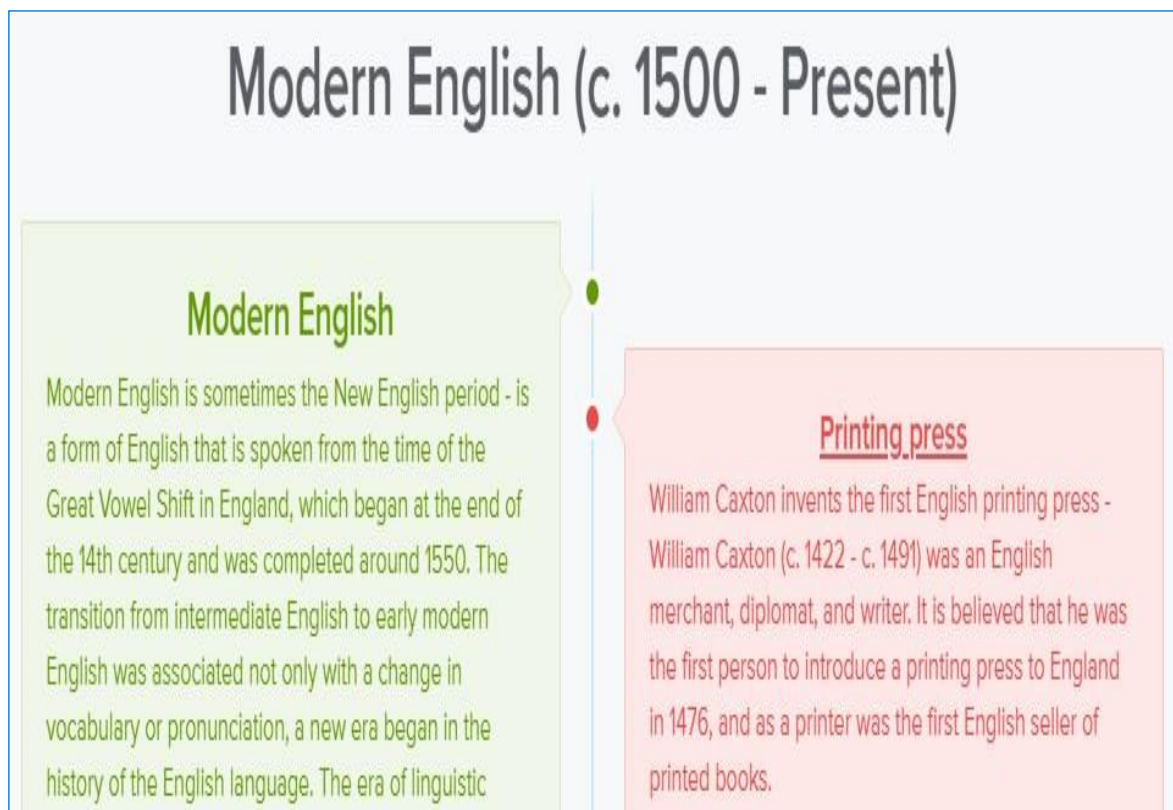

Figure 1. The Initial Point of Modern English Period on our Timeline

Figure 2, in turn, represents how the event “The Great Vowel Shift” looks like on our timeline (Figure 2).

brought the printing press to England, and published printed versions of works by writers including Chaucer, Malory, Gower, Clerk and Virgil.

WWW.EL.UK

[Comment](#)

Great Vowel Shift

	(1300)	1400	1500	1600	1700	1800	present
driven	/i:/	/i:/	/e:/	/e:/	/ai/	/ai/	
house	/u:/	/u:/	/o:/	/o:/	/au/	/au/	
feet	/e:/	/e:/	/i:/				
fool	/o:/	/o:/	/u:/				
boat	/o:/				/e:/	/e:/	
foal	/o:/				/oo/		/oo/
take	/a:/		/e:/	/e:/	/e:/	/e:/	
acid	/i:/		/e:/	/e:/	/e:/	/e:/	
law	/au/		/ou/	/ou/			/oo/

Example of differences

[Comment](#)

[Comment](#)

The Great Vowel Shift

The Great Vowel Shift - The great vowel shift was a series of changes in the pronunciation of the English language, which took place mainly between the 1350s and 1600-1700s, from the south of England to the present day, having an effective impact on everything: dialects of English. Thanks to this change in vowels, all Middle English long vowels have changed their pronunciation. Some consonants have also changed, especially those that have become quiet; the term great vowel shift is sometimes used to include these consonant changes.

The great vowel shift was a huge change in sound affecting the long vowels of the English language. Basically, long vowels are shifted up; that is, a vowel that was pronounced in one place in the mouth should be pronounced in another place, higher in the mouth. The great vowel shift had long-term consequences, particularly for spelling, reading instruction, and understanding of any English text written before or during the shift.

English spelling began to become standardized in the 15th and 16th centuries, and the great shift in vowels is the main reason that English spelling now often diverges significantly from the pronunciation of English.

The great vowel shift was first studied by Otto Jespersen (1860-1945), the Danish linguist and English writer who coined the term.

The reasons for the great vowel shift have been a source of intense scientific debate, and so far there is no solid consensus. The greatest changes occurred in the 15th and 16th centuries. Some scholars argue that the rapid migration of peoples from northern England to the southeast after the "black death" caused a mix of emphases, which caused a change in standard London language. Others argue that the influx of French loan words was a major factor in the shift. Still others argue that due to the growing prestige of French pronunciation among the middle classes (possibly due to the transition of the English aristocracy from French to English at that

Figure 2. The Great Vowel Shift Representation

The overall volume of our timeline accounted for about 60 pages in the pdf format that is not too good in our opinion because people, especially, students, do not like to read much due to their clip-thinking [15, pp. 289-292]. Therefore, our current stage of work is to shorten the timetable in its textual part.

However, even now, we can still ensure that such a timetable has great potential to attract people familiar with the history of English, because technologies such as timetables make the learning process more comfortable and usable.

The following several figures display some more students' timelines created within the subjects mentioned-above (Figure 3-5).

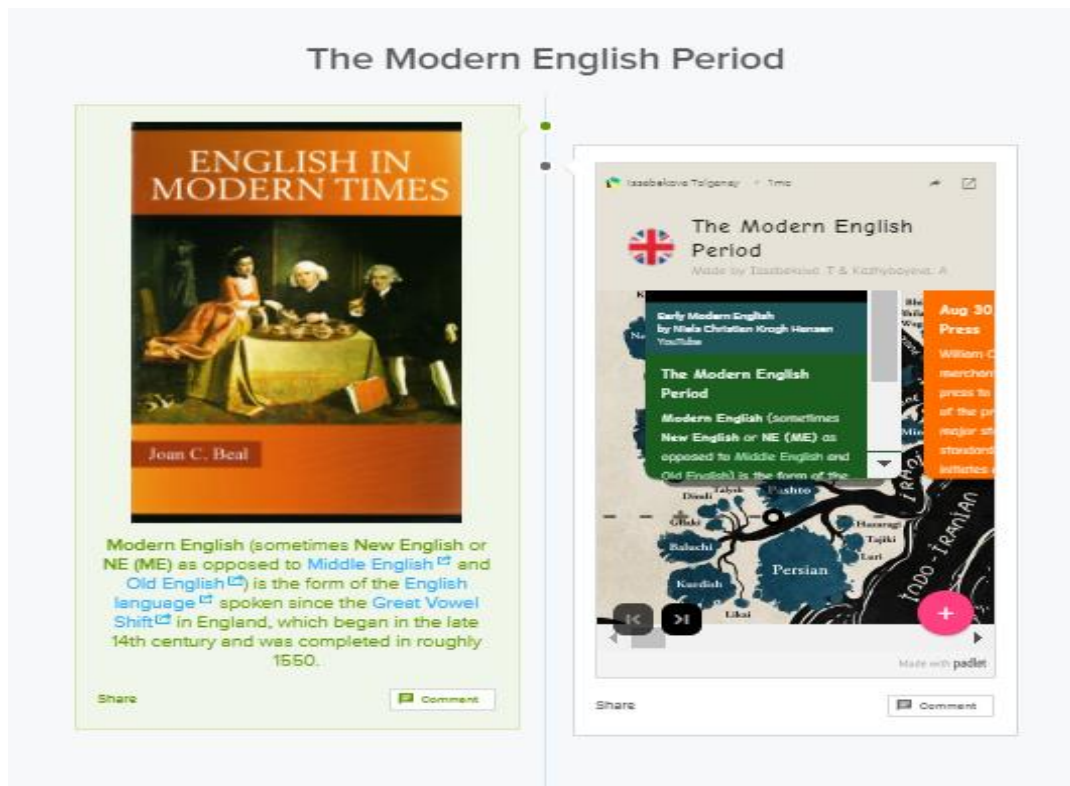

Figure 3 – The Modern English Period

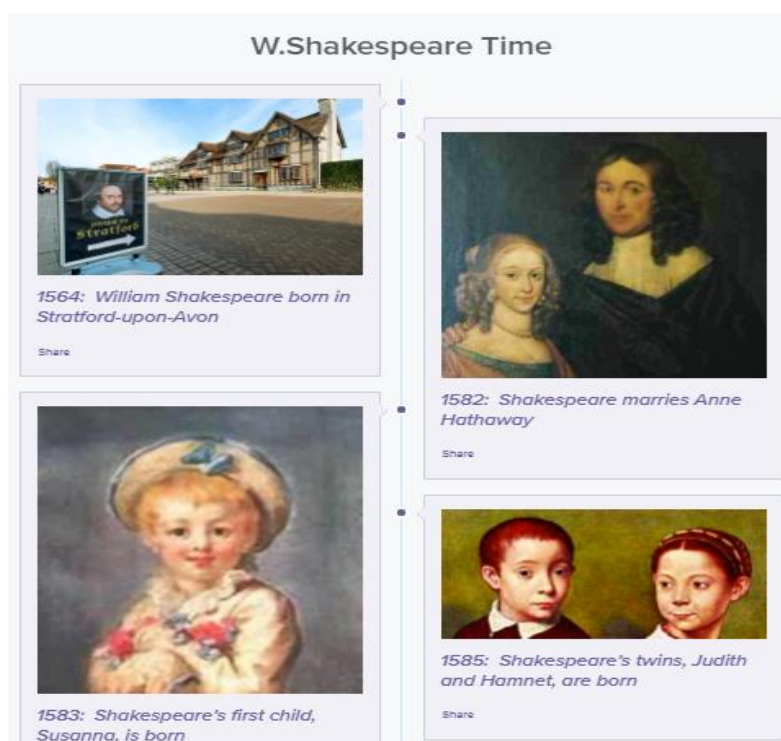

Figure 4 – William Shakespear Time

Figure 5 - Famous Royal "Houses"

Results

After our experimental teaching with the help of online platform moodle.enu.kz we had conducted a survey with 8 key items as open questions. The main purpose of the survey was to define if timeline could make English language history more interesting to learn and changed boring theoretical materials into creative and entertainment learning.

The Moodle survey was named as "Can timeline make English language history more interesting to learn?" <https://moodle.enu.kz/mod/feedback/view.php?id=25517>

This self-evaluation was based on eight questions about experimental learning done through the Timeline. This consisted of a questionnaire survey where students individually were asked about usefulness of the Timeline for the language acquisition of the different skills as reading, writing, listening, speaking.

The survey was published on the Moodle platform to facilitate their completion as much as possible.

We decided to try timeline as a technology to make English history lessons more interesting and livelier.

The goal of the timeline application was to turn the English history lesson into the interesting event of instruction.

In Figure 6 we can see the results of Moodle survey where Students are shortened as S1, S2, ..., Sn. Every answer is coloured in different way. We chose randomly only answers of 18 students because this Figure 6 would be overloaded with data. The criteria were 100%.

The results of survey questions were illustrated in Figure 6 in different colors:

The survey had also a rubric with giving student's feedback after finishing experimental teaching via Timeline. Table 1 shows the Legend for the Figure 6 (Table 1).

Table 1 – The Legend for the Figure 6

#	Questions	Colours	Results
1	Can the Timeline check the subject knowledge?	blue	81,6%
2	Have the Timeline turned out to be interesting and motivational?	orange	78%
3	Was creating Timeline time-consuming?	grey	77%
4	Were you more enthusiastic in working via TimeLine?	yellow	82%
5	How many disadvantages of using Timeline?	indigo	74%
6	In what percentage do you know about Sutori?	green	70%
7	How many advantages of using Timeline?	dark blue	84%
8	How much have the timeline affect your interest in learning the history of the English language?	brick	88%

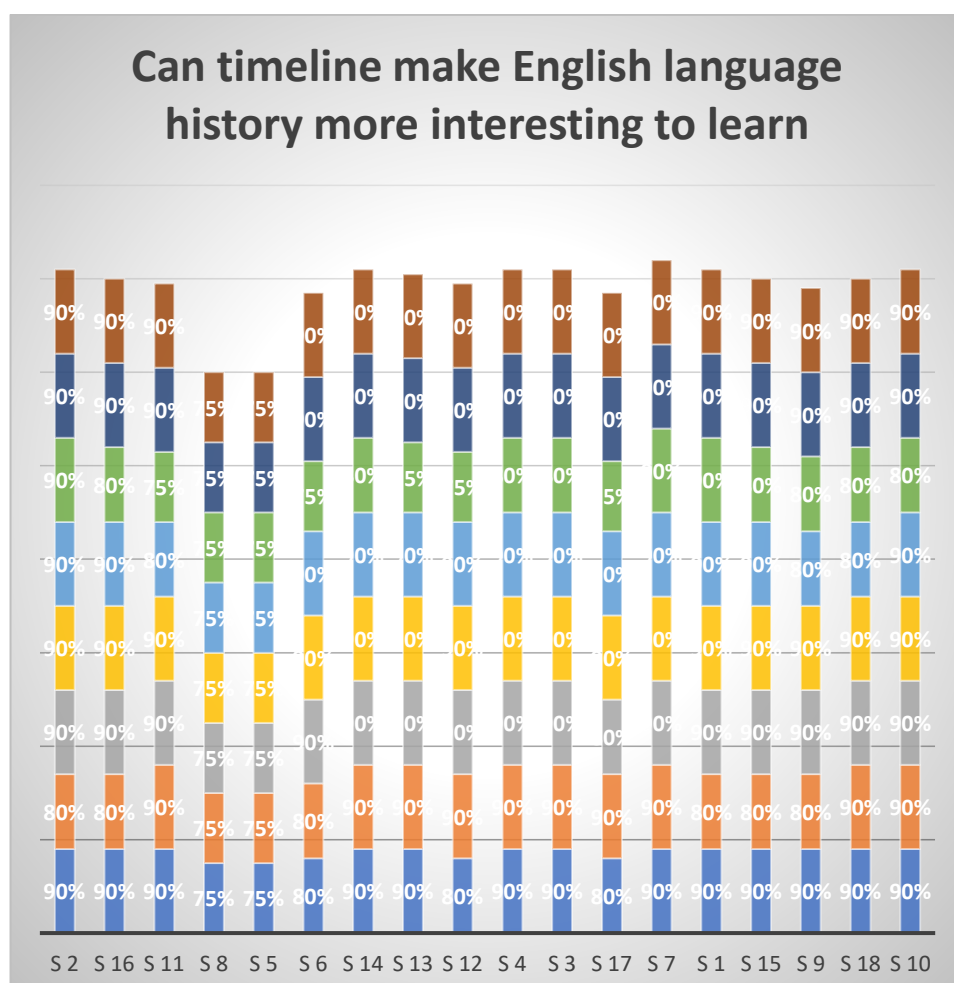

Figure 6 – The results of MOODLE survey

So as the survey had shown that mostly students evaluated the different options of Sutori app in 70%, 75%, 80%, 90%. We consider that answers were globally positive. The improvement of oral skills and proactivity and participating to reach the expected results had the highest result.

The relation between theory and practice was the less punctuated, this topic was always difficult to develop in an academic university class.

From two open questions we obtained qualitative valuations about the Timeline experience.

The questions were Pros and Cons about the Timeline implementation and creation in collaboration with another students.

Regarding the Cons most of the participants were coincident. Some considerations were about organization and dedication, some students mentioned difficulties to e-meet together, or some of them pointed out the different effort devoted by the different members of the group. Most of them thought was a con when they could not choose the partners of their group. They highlighted the lack of time and teaching experience to transform the academic task in the Timeline. Students also saw some problems because they recognized that did not have enough technical knowledge to develop a proper Timeline, most of them had ever created it before. Some of the comments of the participants had to be in consideration for the help to develop digital skills.

The pros could be summarized as the student said their motivation in reading historical documents and books had grown significantly. Participants were encouraged to share their knowledge with peers. Most of them had concluded that this teaching improved their cooperative skills being more efficiently working in group. Finally, they pointed out that the Timeline allowed them to see the English history in a critical pit of view and interesting.

Many participants stated that creation of the Timeline helped them to interiorize the theoretical and historical concepts and understand better the material explained at the lecture.

Complicated information such as plans, events, projects, are better understood when visualized. Timeline has become an essential tool for quickly visualizing and communicating collaborative works, plans, roadmaps in a way that is easy to understand and to remember.

The students' answers were as follows (style and punctuations remained):

"The idea of presenting history by utilizing Sutori was really helpful. I was motivated and interested in such presentations. The design of a platform, video, bright colored pictures and questions were really effective in learning history".

"It was interesting for me and motivational to look for significant information about Brexit and its impact on the English language. History is not my cup of coffee and I am not an expert. But this task helped me to plunge into history."

"It was easier for me to remember the events, dates, names visually using pictures and video".

"Timeline helps me to keep track of the order of historical events, as well as other events happened in the world at the same time".

"Sutori keeps me interested in content through the wide range of communication and interaction features available. It contains dozens of photos, interactive videos."

"Demonstration boring historical material in Timeline presentation easily affected my learning of the history of the language".

Thus, it was important to mention that our objectives were quite optimistic. We proposed that the Timeline could improve the commitment in their learning and their knowledge perspectives.

Students also pointed out that they had improved the skills to search relevant information, to summarize and structure the facts. The Timeline work allowed them to improve time management, organization planning, collaboration works. What were more students tried to be creative and competitive in drawings, searching links, making graphics and schemes, doing good photos, etc.

Conclusion

Lesson preparation is always time consuming and each work with innovative platforms takes enough time to prepare for the class. Working with timeline, it did not take much time in principle. Generally, it covered 30-40 minutes for a high-quality lesson planning with different tasks.

Sutori is handy in usage and economizes time in highlighting the most important events from the history of the English language to pick up the crucial information and people, to be concrete and straight to the point.

Finally, we concluded that the timeline board had more advantages than the disadvantages. Firstly, it is time effective to create the presentation on it and construct the chronological events in easy way. The most important advantage is the simplicity to do it and provides numerous opportunities to include quizzes for checking knowledge. Secondly, the Sutori is a free platform and there are no commercials. Thirdly, Sutori is the best way to present information in a remote classroom.

Sutori multimedia app can be downloaded in PDF and can be enriched with texts, multiple-choice questions, images, video, forums, audio, and "Did you know?".

Sutori was very useful in organizing collaborative activities for students in online grouping work, for instance, doing projects, research paper, sharing presentations. Participants easily added Google docs, different apps as Quizlet, Kahoot, Socrative, Testmoz.

Disadvantage was that it liked like Google website and not so preferable for creating timelines. Setting up a quiz was a bit confusing, and the help of menu did not answer the question. The free version had some limitations and did not include student tracking and progress that was crucial for assessment.

Sutori interactive platform can be used only for educational purpose but not for personal ones. Moreover, Sutori timeline is a tool which aids teachers and learners.

During studying the English History many teachers know that tasks related to understanding the cultural and historical events, establishing cause and consequences relationships between cultural phenomena and events are significantly difficult. To effectively solve these problems, it is useful to include the implementation of TimeLine technology in the educational process.

Timeline is a graphical description of the sequences of events that occurred in chronological order. It is a brilliant idea to visualize the English history individually according to the era, epoch, period, an artistic style, or a cultural phenomenon.

Earlier this technique was also very popular among teachers, but they did it by their hands. Teachers glued together sheets of paper with pictures, dates, images, self-portraits, photos, etc, and depicted a timeline on them. But nowadays with the innovative IT technologies it is possible to use ICT tools to work with the chronology [16, p.3].

We use Timeline technology at the Course of the History of English language in University so that to vividly imagine the era in which that events occurred. Moreover, to compare the historical period with the events in the world. Besides, it promotes to the generalization and systematization of theoretical knowledge.

Educators find timelines a useful strategy for a variety of educational purposes. It can be enlarged with recording events from a legend and speeches of historical leaders in a sequential format.

References

- 1 Vinogradov V.V. *Lingvističeskie aspekty obučeniya jazyku* [Linguistic aspects of language teaching] (Nauka, Moscow, 1986. 62 p.) [In Russian]
- 2 Kunanbayeva S.S. *The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural-Communicative Approach* (Hertfordshire Press, United Kingdom, 2013. 270 p.).

3 Smith J.T. Picturesque and dramatic" or "dull recitals of threadbare fare": good practice in history teaching in elementary schools in England, 1872–1905. *Journal of Educational Administration and History*, 2014. 46(1). P. 93–107. doi:10.1080/00220620.2014.856873.

4 Alvin R. Sunseri. Comments on a Methodology of Teaching History, Improving College and University Teaching, 1973. 21:2. doi: 10.1080/00193089.1973.10533387.

5 Hartzler-Miller C. Making Sense of "Best Practice" in Teaching History, *Theory & Research in Social Education*, 2001. 29:4. P. 672–695. doi: 10.1080/00933104.2001.10505961.

6 Akash M. Who says 'History' is boring? 2015. Retrieved from <https://www.greaterkashmir.com/news/opinion/who-says-history-is-boring/>.

7 Cengiz Donmez, Cemil Cahit Yesilbursa, Ali Altikulac. Pre-service Social Studies and History Teachers' Perceptions of History and Their Views on Purpose of History Teaching, *The Anthropologist*, 2015. 19:1. P. 17–22. doi: 10.1080/09720073.2015.11891634.

8 Garaeva A. The Development of Linguocultural Competence of Students in Teaching the History of the English Language. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 2014. 152. P. 1012–1018. doi:10.1016/j.sbspro.2014.09.359.

9 Khalyavin N.V. Neskol'ko slov o problemah prepodavaniya istorii v vysshej shkole (iz opyta prepodavatelya otechestvennoj istorii) [Several words about the issues of teaching history in higher education school (based on the experience of the teacher of national history)], *Istoriko-kul'turnoe nasledie narodov Uralo-Povolzh'ya* [Historical and cultural heritage of the peoples of the Ural-Volga region], 2015. P. 155 [In Russian] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/v/neskolko-slov-o-problemah-prepodavaniya-istorii-v-vysshey-shkole-iz-opyta-prepodavatelya-otechestvennoj-istorii> (Accessed: 20.03.2021).

10 Brugar K.A., Roberts K. Timelines: An Opportunity for Meeting Standards through Textbook Reading. *The Social Studies*, 2014. 105(5). P. 230–236. doi:10.1080/00377996.2014.920288.

11 Jusubaliyeva D.M., Mynbayeva A.K., Seri L.T., Takhmazova R.R. Cifrovye tekhnologii v inoyazychnom obrazovanii: Distancionnoe obuchenie [Digital tools in foreign language education: Distant learning] (Press House Polylingua, Almaty, 2019. 287 p.) [In Russian]

12 Baugh A.C., Cable Th. *A History of the English Language*. (Pearson, Boston, 2013. 405 p.).

13 Allen J. *Cset English Subtests i-Iv Book Online*. (Piscataway, New Jersey: Research & Education Association Inc., 2015. 169 p.).

14 Singh Ishtla. *The History of English: a Students Guide*. (Routledge, London, 2015. 207 p.).

15 El'bekyan K. S, Pazhitneva Ye, V., Markarova Ye. B., Muravyova A. B. The Peculiarities of the Clip Thinking of a Modern Student. *International Journal of Applied and Fundamental Research*, 2017. No. 4-1. P. 289–292. Available at: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=11384> (Accessed: April 22, 2020).

16 Chkannikova A.D. *Ispol'zovanie Timeline na urokah literatury* [Using Timeline at the Literature classes] (Corporation Rossum textbook, Lekta, 2018. 37 p.)

Р.Ф. Жусупова¹, А.Н. Калижанова²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

² Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Timeline теориялық материалды цифрлық ұсыну құралы ретінде

Аннотация. Мақалада тілдік мамандықтар студенттеріне арналған «Ағылшын тілінің тарихы» немесе «Лингвистикалық және аймақтану» теориялық курсының материалында инновациялық онлайн-технологияны қолдану туралы айтылады. Қазіргі заманғы студенттерге теориялық курстарды оқу барысы кезінде мәдени және тарихи контексті түсінуге, тарихи және

тілдік құбылыстардың, әлеуметтік және мәдени оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын орнатуға байланысты тапсырмалар қиындық туғызады. Timeline технологиясы немесе уақыт шкаласы- бұл хронологиялық тәртіпте болған оқиғалар ретін сипаттау. Бұл мақалада уақыт шкаласы технологиясын сабақта қолданудың әдістемесі, уақыт шкаласын құрудан бастап, оны оқу процесінде тексеруге дейін сипатталған. Сонымен қатар мысалдар келтіріліп, moodle.enu.kz платформасын қолдану арқылы 2 курс студенттерінің теориялық білімдерін жетілдіру тиімділігі жайында толықтай сипатталған. Курс соңында осы платформада сауалнама жүргізіліп, Таймлайн технологиясы теориялық материалды қызықсыз баяндау, бұрынғы ағылшын кезеңінің шынайы мәтінін қабылдаудағы қиындықтар сияқты мәселелерді тиімді шешуге ықпал ететіндігі анықталды, сонымен қатар шет тілдерін шығармашылық-танымдық және коммуникативті оқытуға бағытталған қашықтықтан оқытудың талаптарына жауап береді.

Түйін сөздер: онлайн бағдарлама, Timeline технологиясы, уәждеме, шет тілі оқыту

Жусупова Р.Ф.¹, Калижанова А.Н.²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан*

²*Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан*

Временная линия как форма цифровой репрезентации теоретического материала

Аннотация. В статье рассмотрено использование инновационной онлайн технологии Timeline на материале теоретических курсов «История английского языка» и «Лингвострановедение» для студентов языковых специальностей. При изучении теоретических курсов современных студентов особенно затрудняют задания, связанные с пониманием культурно-исторического контекста, установлением причинно-следственных связей между историческими и лингвистическими явлениями, социально-бытовыми и культурологическими событиями. Технология Timeline или временная линия, представляет собой описание последовательности произошедших событий в хронологическом порядке. В данной статье описана методика применения технологии Timeline на занятиях от создания шкалы времени до ее апробации в учебном процессе. Приведены также примеры заданий по использованию временной шкалы и детально расписана эффективность улучшения теоретических знаний студентами 2 курса посредством использования платформы moodle.enu.kz. По окончании курса проведен опрос в данной платформе и определено, что технология Timeline способствует эффективному решению проблем, таких как, скучная подача теоретического материала, сложность в восприятии аутентичного текста старого-английского периода, отвечает требованиям дистанционного обучения, нацелена на креативно-когнитивное и коммуникативное обучение иностранным языкам.

Ключевые слова: технология Timeline, мотивация, обучение иностранным языкам, теоретический материал

Список литературы

- 1 Vinogradov V.V. Linguistic aspects of language training (Nauka, Moscow, 1986. – 62 p.).
- 2 Kunanbayeva S.S. The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural-Communicative Approach (Hertfordshire Press, United Kingdom, 2013, 270 p.).
- 3 Smith J.T. Picturesque and dramatic” or “dull recitals of threadbare fare”: good practice in history teaching in elementary schools in England, 1872–1905. // Journal of Educational Administration and History. – 2014. – 46(1). – p. 93–107. doi:10.1080/00220620.2014.856873.

4 Alvin R. Sunseri. Comments on a Methodology of Teaching History, Improving College and University Teaching. – 1973. – 21:2 – DOI: 10.1080/00193089.1973.10533387.

5 Hartzler-Miller C. Making Sense of “Best Practice” in Teaching History, Theory & Research in Social Education – 2001 – 29:4 – p. 672-695 – DOI: 10.1080/00933104.2001.10505961.

6 Akash M. Who says 'History' is boring? – 2015 – Retrieved from <https://www.greaterkashmir.com/news/opinion/who-says-history-is-boring/>.

7 Cengiz Donmez, Cemil Cahit Yesilbursa, Ali Altikulac. Pre-service Social Studies and History Teachers’ Perceptions of History and Their Views on Purpose of History Teaching. //The Anthropologist. – 2015 – 19:1 – p. 17-22 – DOI: 10.1080/09720073.2015.11891634.

8 Garaeva A. The Development of Linguocultural Competence of Students in Teaching the History of the English Language. //Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2014 – 152 – p. 1012–1018 – doi:10.1016/j.sbspro.2014.09.359.

9. Khalyavin N.V. Neskol'ko slov o problemakh prepodavaniya istorii v vy'sshej shkole (iz opy'ta prepodavatelya otechestvennoj istorii) // Istoriko-kul'turnoe nasledie narodov Uralo-Povolzh'ya, 2015. - S.155 - [e-resource]. available: <https://cyberleninka.ru/article/v/neskolko-slov-o-problemakh-prepodavaniya-istorii-v-vysshey-shkole-iz-opyta-prepodavatelya-otechestvennoj-istorii>. (20.03.2021).

10 Brugar K.A., Roberts K. Timelines: An Opportunity for Meeting Standards through Textbook Reading. // The Social Studies. – 2014. – 105(5). – p. 230–236. doi:10.1080/00377996.2014.920288.

11 Dzhusubalieva D.M., My'nbaeva A.K., Seri L.T., Takhmazova R.R. Czfirovy`e tekhnologii v inoyazy`chnom obrazovanii: Distancionnoe obuchenie. [Digital technologies in foreign language education: Distance learning] (Polilingva, Almaty, 2019, 287 p.) [in Russian]

12 Baugh A.C., Cable Th. A History of the English Language. (Pearson, Boston, 2013, 405p.).

13 Allen J. Cset English Subtests i-iv Book Online. (Piscataway, New Jersey: Research & Education Association Inc., 2015, 169p.).

14 Singh Ishtla. The History of English: a Students Guide. (Routledge, London, 2015, 207p.).

15 El'bekyan K. S, Pazhitneva Ye, V., Markarova Ye. B., Muravyova A. B. The Peculiarities of the Clip Thinking of a Modern Student. //International Journal of Applied and Fundamental Research. – 2017. – No. 4-1. – pp. 289-292. Accessed April 22, 2020. <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=11384>.

16 Chkannikova A.D. Using Timeline at the Literature classes. (Corporation Rossuam textbook, Lekta, 2018, 37p.).

Сведения об авторах:

Жусупова Роза Флюровна - К.п.н., асс. профессор, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, филологический факультет, Кафедра теории и практики иностранных языков, ул. Кажымукан, 11, г. Нур-Султан, Казахстан.

Калижанова Анна Николаевна – магистр филолог. наук., старший преподаватель Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, факультет Иностранных языков, Кафедра теории и практики перевода, ул. Муканова, 9, г. Караганда, Казахстан.

Zhussupova Roza Flurovna – C.Ped. Sc., Ass.Pr., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazhimukan str., 11, Nur-Sultan city, Kazakhstan.

Kalizhanova Anna Nikolaevna – Master of Arts, Senior lecturer of Karaganda University named after Ye. A. Buketov, Foreign languages faculty, the Department of Theory and practice of transation, Mukanov St., 9, Karaganda, Kazakhstan.

Редактор: **Дихан Қамзабекұлы**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
Филология сериясы. – 2021. – 3 (136). – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 163 б.
Шартты б.т. – 10,4. Таралымы – 17 дана Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды